توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بويىچە تولۇقسىز
ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر تىلى

تۈزگۈچى: رەھمەتجان ؟

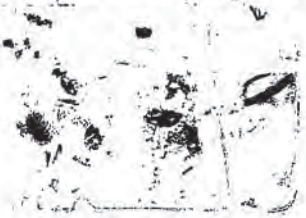

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

رەسىم: ئابدۇسالام توختى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئارزۇگۈل ھېيتەم

九年义务教育三年制初级中学课本

语　法

第一册

（维吾尔文）

新疆维吾尔自治区教育委员会中小学教材
审定委员会审查试用

*

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

فورماتى: 787×1092، 1/32؛ باسما تاۋىقى: 5
2000 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
2001 - يىل 6 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—70000
ISBN 7—5370—3521—0

باھاسى: 2.04 يۈەن(维课)1236 • G

كىرىش سۆز

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بويىچە پۈتۈن كۇنلۈك تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلە-كى 1997-يىل 12-ئاينىڭ 30-كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونـ لۇق مائارىپ كومىتېتى رەسمىي تەستىقلاپ تارقاتقان «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكىنى ئوقۇتۇش پروگراممىسى»نىڭ ئاساسىي پرىنسىپ ۋە تە-لەپلىرىنى بېتەكچى قىلىپ، ئىلگىرىكى دەرسلىكلەرنىڭ سىستېمىسى ۋە مۇۋاپىقلىقىنى تەجرىبىلىرىنى «ئەينەك» قىلىش، كەڭ تۈردە پىكىر ئېلىش ئاساسىدا تۈزۈپ نەشر قىلىندى.

بۇ دەرسلىك ھەر يىللىق ئۈچۈن بىر قىسمدىن جەمئىي ئۈچ قىسىم قىلىپ تۈزۈلدى. ھەپتىلىك دەرس سائىتى ئىككى سائەت بولۇپ، 1 — قىسىم 72 سائەت، 2 — قىسىم 71 سائەت، 3 — قىسىم 70 سائەت ئۆتۈلىدۇ. «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكى ئوقۇتۇش پروگراممىسىدا ھەرقايسى يىللىقلار بويىچە ئوقۇتۇشنىڭ مەقسەت — تەلەپلىرى، كۆنۈكمە ۋە مەشقلەر ھەققىدە تەپسىلىي ۋە ئېنىق كۆرسەتمىلەر بېرىلدى.

بۇ دەرسلىكنى ئابدۇرېشىت سابىت، تۇنىياز ئابىد، ئادىل ئېزىز، نۇسرەت مەسۇم، ئېركىن رەخمىتۇللا، غابىتقان، ئابدۇقېيىم قاتارلىق يولداشلار تەكشۈرۈپ چىقىپ، دەرسلىك مەزمۇنلىرىنىڭ سىستېمىلىق بولۇشى، ئىلمىي ۋە ساغلام بولۇشى، قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ توغرا، چۈشىنىشلىك بولۇشى جەھەتتە قىممەتلىك تەكلىپ-پىكىرلەرنى بەر-دى. بىز بۇ يولداشلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

www.uyghurkitap.com

بىز كەڭ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە- قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىنى، بىلىم نۇقتىلىرىنى توغرا تونۇپ، مۇھىم نۇقتىلارنى، مەشىق تۈرلىرىنى ۋە تەلەپلەرنى ياخشى ئىگىلەپ، مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولغان تىل — تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گراماتىكا- دىن تەركىب تاپقان بۇ سىستېمىنى ئوقۇغۇچىلارغا مېغىزلىق، ئىخچام يەتكۈزۈپ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

دەرسلىك تۈزۈش — مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغان مۇ- رەككەپ ۋە ئىلمىي خىزمەت. بۇ قېتىمقى دەرسلىك تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان كەسىپ ئەھلىلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر ھەر جەھەتتىن نۇرغۇنلىغان ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما دەرسلىكتە يەنىلا بەزىبىر خاتالىق ۋە نۇقسانلاردىن خالىي بولالمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن. كەڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ بۇ دەرسلىكنى ئىشلىتىش ۋە پايدىلىنىش جەريانىدا بايقىغان مەسىلىلەر ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى كېيىنكى نەشرىدە تۈزىتىۋېلىشىمىز ۋە تولۇقلىۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزگە ئەۋەتىپ بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

2000-يىل 6-ئاي

مۇندەرىجە

1 - باب . تىل 1
§ 1 . تىل بىلەن يېزىق ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 1
§ 2 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 3
§ 3 . ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى 4
§ 4 . تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى 6
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 7
2 - باب . فونېتىكا 11
§ 1 . تىل تاۋۇشلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە 11
§ 2 . تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى 12
§ 3 . فونېما ۋە ۋارىيانت 15
§ 4 . ھەرپ ۋە ئېلىپبە 18
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسى 19
§ 5 . ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار 23
§ 6 . ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 24
1 . سوزۇق تاۋۇشلار 25
2 . ئۈزۈك تاۋۇشلار 26
§ 7 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ... 28
1 . تىل ئورنىغا قاراپ بۆلۈنۈشى 28
2 . لەۋ ھالىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 30

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

§ 8 . ئارا سوزۇق تاۋۇشلار 33
§ 9 . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى ... 35
1. تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى ... 35
2. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى ... 37
3. تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ـ تىترىمەسلىكى
جەھەتتىن بۆلۈنۈشى 39
§ 10 . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 41
§ 11 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 42
1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن
ماسلىشىشى 42
2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن
ماسلىشىشى 45
§ 12 . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 52
§ 13 . بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ... 56
§ 14 . تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ
قېلىشى 58
§ 15 . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى 61
§ 16 . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 63
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 68
§ 17 . بوغۇم 70
§ 18 . ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى 73
§ 19 . بوغۇملارنىڭ تۈرى 78
§ 20 . بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى 81
§ 21 . ئۇرغۇ ۋە ئۇنىڭ رولى 83
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 85

3 - باب . هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى 88
§ 1 . تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى 88
§ 2 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى 89
§ 3 . ئەدەبىي تەلەپپۇز بىلەن يەرلىك شىۋىنىڭ مۇناسىۋىتى 91
§ 4 . تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى تەلەپپۇزى 92
1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزى 92
2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزى 95
§ 5 . بوغۇملارنىڭ تەلەپپۇزى 105
§ 6 . كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزى 106
§ 7 . باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى 107
§ 8 . قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى 109
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 110
4 - باب . لېكسىكا 113
§ 1 . لېكسىكا توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە ... 113
§ 2 . لۇغەت تەركىبى 113
1. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى 115
2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى 117
§ 3 . چۈشەنچە ۋە سۆز 120
§ 4 . سۆز شەكلى ۋە سۆز مەنىسى 124
§ 5 . سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى ... 129
§ 6 . بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر... 133

www.uyghurkitap.com

1. بىر مەنىلىك سۆزلەر 133
2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 134
§ 7. مەنىداش سۆزلەر 136
§ 8. شەكىلداش سۆزلەر 138
§ 9. قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر 141
§ 10. تىلىمىزدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر 143
1. تۇراقلىق بىرىكمىلەر 143
2. ئىدىئوملار 144
3. ماقال ـ تەمسىللەر 146
4. ھېكمەتلىك سۆزلەر 149
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 150

1 - باب. تىل

§1. تىل بىلەن يېزىق ۋە ئۇلارنىڭ رولى
توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە پىكىر قىلىش قورالى. ئىنسانلارنىڭ ئوچۇر ئالماشتۇرۇشى، ئۆزئارا ئالاقە باغلىشى ۋە پىكىر قىلىشى قاتارلىق بارلىق پائالىيەتلىرى تىل قورالىنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق ئىشلىپ بېرىلىدۇ.

تىل جەمئىيەتكە بېقىنىدۇ، جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولىدۇ؛ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. تىل جەمئىيەتتىن ئايرىلسا، كىشىلەر تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنمىسا، ئۆزىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، جەمئىيەتمۇ تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. تىلسىز جەمئىيەت جەمئىيەت بولالماي قالىدۇ، شۇڭا: جەمئىيەت ۋە ئىنسانلار كوللېكتىپى ئۈچۈن چۈشىنىشلىك ۋە ئورتاق بولغان بىر تىل بولمىسا بولمايدۇ، چۈنكى ئىنسانلار تىلدىن ئىبارەت بۇ قورالسىز ئۆزىنىڭ نورمال پائالىيىتىنى ئىشلىپ بارالمايدۇ.

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە پىكىر قىلىشنىڭمۇ قورالى. چۈنكى، ئىنسان-

www.uyghurkitap.com

لارنىڭ تەپەككۇر جەريانى تىل ماتېرىيالى ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ ، ئۇ يەنە تىل تاۋۇشى ئارقىلىق سۆز ۋە جۈملە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . دېمەك ، ئادەملەرنىڭ تەپەككۇرى تىلسىز بارلىققا كەلمەيدۇ .

يېزىق ئىنسانلار پائالىيىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئالاقە ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ . يېزىق — تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلىگۈچى شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسى شۇ- نىڭدەك تىلنىڭ ئالاقە قورالىلىق رولىنى كېڭەيتىدىغان ، ئىنسانلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئالاقە قىلىشى ، پىكىر ئالماش- تۇرۇشى ، بىر-بىرىنى چۈشىنىشى ، پەن-تېخنىكا ئىگىلىشى- دىكى ئاساسلىق قورال . يېزىق بارلىققا كېلىشى بىلەن ئى- نسانلارنىڭ پەن-مەدەنىيەت ، ئۇچۇر-ئالاقە ئىشلىرى ئۇچقاد- دەك راۋاجلاندى . تىل ۋە يېزىق ئىنسانلار مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ئەڭگۈشتەر بولۇپ خىزمەت قىلماقتا .

ئۇيغۇر تىلى ھەم يېزىقى ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىل-يېزىق- لارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ، خەلقىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت يارىتىشىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ ، ئۇنۇم- لۇك خىزمەت قىلىپ كەلدى ۋە خىزمەت قىلماقتا .

تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولغاچقا ، ئۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ پۈتۈن ساھەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

تىل — مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى . ئۇيغۇر تىلى مە- دەنىيەت ۋە پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىشىمىزنىڭ ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئۆزىمىزنى قۇدرەت تاپقۇزۇشىمىز- نىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىدۇر .

§2. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى

پىششقلانغان ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغان، ئۇيغۇر مىللىتى ئۈچۈن ئور-تاق ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان تىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كەڭ ئۇيغۇر خەلق ئاممە-سىنىڭ هايات كەچۈرۈش داۋامىدا زامانىۋى پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ساپا-سىنى ئۆستۈرۈش، ئەقلىي ۋە جىسمانىي ئەمگەك ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قورالىدۇر. ئەدەبىي تىل قوللىنىلىش شەكلىگە ئاساسەن ئاغزاكى ئەدەبىي تىل ۋە يازما ئەدەبىي تىل دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

ئاغزاكى ئەدەبىي تىل تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ بەلگىلەم-لىرى ئاساسىدا ئوقۇتۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا، رادىئو-تېلېۋى-زىيە ئاڭلىتىشلىرىدا، كىنو-تىياتىرلاردا ۋە هەرخىل ئاممە-ۋى سورۇنلاردىكى نۇتۇق، سۆھبەتلەردە قوللىنىلىدۇ.

يازما ئەدەبىي تىل ئىملا قائىدىسىنىڭ بەلگىلىمىلىرى ئاساسىدا سىياسىي ۋە پەننى ئەسەرلەردە، دەرسلىكلەر ۋە گېزىت-ژۇرناللاردا، هۆججەت ۋە خەت-ئالاقىلەردە قوللىنىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل مىللەتنىڭ، جۇملىدىن مىللىي مائارىپىمىزنىڭ تەرەققىياتىدا ناهايىتى مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى ئۈچۈن چوقۇم ئەدەبىي تىل بويىچە سۆزلىشى ۋە يېزىشى قائىتىق تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

§3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى

بىر مىللىي تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا قوللىنىلىدىغان ۋە مەلۇم جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقلىنىپ تۇرىدىغان يەرلىك ۋاريىانتلىرى دىئالېكت دېيىلىدۇ.

دىئالېكت مەلۇم رايوندىكى خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرىنى بۆلۈشتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى، يەنى قونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا قاتارلىقلارنىڭ قايسىسىدا بولسۇن ئومۇمىي، سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر ئۆلچەم قىلىنغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مانا شۇ ئۆلچەمگە ئاساسەن مەركىزىي دىئالېكت، خوتەن دىئالېكتى، لوپنۇر دىئالېكتى دەپ ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈنگەن.

1. مەركىزىي دىئالېكت: سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتلەردە باشقا رايونلارغا ئۈلگىلىك تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان، كۆلەم جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايوننىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان، نوپۇس جەھەتتە باشقا دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىدىن تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق بولغان، ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىنلىقى باشقا دىئالېكتلارغا نىسبەتەن يۇقىرى، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىن بولغان، شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ، غەربىي جەنۇبتا

يەكەنگىچە بولغان قۇمۇل، ئىلى، تۇرپان، بايىنغۇلىن، ئاق-سۇ، قەشقەر قاتارلىق ژىلايەت، ئوبلاست ھەم ئۇرۇمچى، قاراماي، كۇچا قاتارلىق شەھەرلەردە ياشايدىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى يېتەكچى دىئالېكت قىلىپ بېكىتىلگەن. مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە ئۇرۇمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قۇمۇل شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، تارىم شېۋىسى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

2. خوتەن دىئالېكتى: بۇ دىئالېكت بىلەن سۆزلەشكۈچىلەر يەر كۆلىمى ۋە نوپۇس جەھەتتە مەركىزىي دىئالېكتىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. خوتەن دىئالېكتى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئارا ئوخشىمىغان دەرىجىدە بەزى شېۋە پەرقلىرى بار. شۇڭا خوتەن دىئالېكتى گۇما شېۋىسى، قاراقاش شېۋىسى، ئىلچى شېۋىسى، لوپ شېۋىسى، كېرىيە شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەرگە بۆلۈنىدۇ.

3. لوپنۇر دىئالېكتى: بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق لوپنۇر ناھىيىسى دائىرىسىدە سۆزلىشىدىغان ئادەم سانى يۇقىرىقى ئىككى دىئالېكت بىلەن سۆزلەشكۈچىلەردىن خېلىلا ئاز بولسىمۇ، لېكىن فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتىكى پەرقلىرى خېلىلا چوڭ بولغان دىئالېكت ھېسابلىنىدۇ.

شېۋە دېگىنىمىز — دىئالېكتنىڭ تارمىقى ياكى يەرلىك ۋاريانتى. دىئالېكت مىللىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تارمىقى، يەنى مىللىي تىلنىڭ يەرلىك ۋاريانتى بولسا، شېۋە بىر

www.uyghurkitap.com

دىئالېكتنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم جايىنىڭ مەلۇم جەھەتلەردىكى ئۆز ئالدىغا پەرقلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان يەرلىك تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

بىر دىئالېكت ئىچىدىكى رايونلارنىڭ بىر-بىرىدىن مەلۇم جەھەتتە پەرقلىنىدىغان يەرلىك تىلى شېۋە دەپ ئاتىلىدۇ.

شېۋىلەر دىئالېكتتىن كىچىك بولۇپ، كۆپ ھاللاردا رايون نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. شېۋىلەرنى بۆلۈشتە ئەڭ مۇھىمى، شۇ رايوننىڭ تىلىدا شېۋە بولۇشقا تېگىشلىك ئورتاق خۇسۇسىيەتنىڭ بار ياكى يوقلۇقىغا قاراش كېرەك. يەرلىك شېۋە بىر مىللەت تىلىدىكى تۆۋەن باسقۇچ، ئەدەبىي تىل بولسا ئۇنىڭ يۇقىرى باسقۇچى، شۇڭا ئۇلار بىر-بىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئەدەبىي تىل دىئالېكت ۋە يەرلىك شېۋىلەردىن ئۇزۇق ئېلىپ ئۆزىنى تولۇقلايدۇ. قېلىپلاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ئەدەبىي تىل يەرلىك شېۋىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ، ئۇلارنى چەكلەيدۇ، ئىلمىي ئاساستا بىرلىككە كەلتۈرىدۇ ۋە بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدىكى ئالاقە قورالىغا ئايلاندۇرىدۇ.

§4. تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى

ھەرقانداق بىر تىل فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇ ئۈچ تەركىبىي قىسىم بىر-بىرى بىلەن مۇستەھكەم باغلانغان ھالدا مۇئەييەن بىر تىلنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

فونېتىكا — تىل تاۋۇشلىرى توغرىسىدىكى پەن. ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى، تىلدىكى فونېما (ئۆلچەملەشكەن تاۋۇشلار)، ئۇلارنىڭ شەكىللىرى، تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش، ئۆزگىرىش جەريانلىرى، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيەتلىرى، بوغۇم، ئۇرغۇ قاتارلىقلارنى، شۇنىڭدەك توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

لېكسىكا سۆزلۈك دېمەكتۇر. بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى لېكسىكا دېيىلىدۇ. ئۇ تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى، سۆز مەنىسى ۋە تۈرلىرى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش يوللىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. شۇنداقلا يەنە تىلىمىزدىكى تۇراقلىق تەركىبلەرمۇ لېكسىكا دائىرىسىگە كىرىدۇ.

گرامماتىكا — سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىسىنىڭ ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىسىنىڭ يىغىندىسى.

«ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكىنىڭ 1-قىسمىدا نۇقتىلىق هالدا فونېتىكا، لېكسىكا قىسىملىرى ئۆگىنىلىدۇ.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. جاۋاب بېرىڭلار.

1) تىل دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى بار؟

2) يېزىق دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى بار؟

www.uyghurkitap.com

3) هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل شەكىلگە ئىگە؟ ئۇلار قانداق ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ؟

4) دىئالېكت دېگەن نېمە؟ شېۋە دېگەنچۇ؟ تىلىمىزدا قانداق دىئالېكت ۋە شېۋىلەر بار؟

5) ئەدەبىي تىل بىلەن دىئالېكت ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بار؟

6) هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دىئالېكت قايسى؟

7) قايسى ئورۇننىڭ شېۋىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك شېۋىسى هېسابلىنىدۇ؟

8) تىل قانداق تەركىبىي قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ؟

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) تىل _____ ئىنسانلارنىڭ _____ مۇهىم _____ قورالى. ۋە _____ قورالى.

2) يېزىق _____ تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلىگۈچى سىستېمىسى، شۇنىڭدەك تىلنىڭ _____ قورالىق رولىنى كېڭەيتىدىغان، ئىنسانلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن _____ قىلىش، _____ ئالماشتۇرۇشى، _____ ئىگىلىشىدىكى _____ قورال.

3) ئەدەبىي تىل _____ ئەدەبىي تىل، _____ ئەدەبىي تىل دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

4) ئاغزاكى ئەدەبىي تىل ئىشلىرىدا، ئاڭلىتىشلىرىدا، لاردا ۋە ھەرخىل سورۇنلاردىكى نۇتۇق، سۆھبەتلەردە قوللىنىلىدۇ.

5) يازما ئەدەبىي تىل ۋە ئەسەرلەردە، لاردا، ھۆججەت ۋە خەت-ئالاقىلەردە قوللىنىلىدۇ.

6) ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت، دىئالېكتى، دىئالېكتى دەپ ئۇچ دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ.

7) بىر دىئالېكت ئىچىدىكى رايونلارنىڭ بىر-بىرىدىن مەلۇم جەھەتتە پەرقلىنىدىغان تىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

8) تىل ، ۋە دىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە ئەستايىدىللىق بىلەن ئويلىنىپ، توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا (ئىسكوپكا ئىچىگە) «√» بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا «×» بەلگىسى قويۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈڭلار.

1) تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى، يەنى بولسا تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلىگۈچى تىلنىڭ مۇھىم يارىمچى ۋاستىسى. (√)

2) ئۇيغۇر تىلى ئىلى، قەشقەر، تۇرپان دىئالېكتىدىن

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئىبارەت ئۇچ دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ. ( )

(3) غۇلجا شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك شېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. ( )

4) تىل فونېتىكا، لېكسىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىستىن ئىبارەت تۆت تەركىبىي قىسىمدىن قۇرۇلىدۇ. ( )

5) فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى، ئۆزگىرىشى، ماسلىشىشى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. ( )

6) لېكسىكا تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى، سۆز مەنىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىنىش يوللىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. ( )

2 ـ باب. فونېتىكا

§1. تىل تاۋۇشلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە

فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى بىلىمدۇر.

بىز باشلانغۇچ مەكتەپتە سۆزلەرنىڭ تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدىغانلىقى، جۈملىنىڭ سۆزلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى ئۆگەنگەن ئىدۇق. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان تاۋۇش، ئەمەلىيەتتە، تىل تاۋۇشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تاۋۇش بىلەن تىل تاۋۇشى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تاۋۇش بولسا تەبىئەتتىكى قۇلاق بىلەن ئاڭلاشقا بولىدىغان ھەرخىل ئاۋازلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى سۇنىڭ شارقىرىشى، شامالنىڭ گۈركىرىشى، ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ ھەرخىل ئاۋازلىرى، نەرسىلەر ئۇرۇلغاندا ياكى چېقىلغاندا ۋە سۇنغاندا چىقىدىغان ئاۋازلارنىڭ ھەممىسى تاۋۇش دېگەن ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئەمما ئۇلار ھەرگىز تىل تاۋۇشلىرى بولالمايدۇ.

سۆزلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى تاۋۇشلار تىل تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك پائالىيەتلىرىدىن ئۆتۈش نەتىجىسىدە پەيدا بولغان تاۋۇشلار تىل

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاپ يۇرتى

تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى ئىنسان تىلىنىڭ ئاۋازى بولغاچقا، ئۇ ئىنسانىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر تۇتاش پائالىيىتى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: «ماددا» دېگەن سۆز «م+ا+د+د+ا» دېگەن بەش تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن. ئۇلارنىڭ ھەربىرى تىل تاۋۇشى بولۇپ، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىمىزدىن چىققان. ئىنسانلارنىڭ سۆزلەش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ ۋە چەكسىز، ئەمما سۆزلەرنى ئىپادىلەيدىغان تىل تاۋۇشلىرى ئىنتايىن چەكلىك، شۇنىڭ ئۈچۈن تىل تاۋۇشلىرى تىلنى ئىپادە قىلغۇچى ئەڭ كىچىك بىرلىك، يەنى تىلنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدۇ.

§2. تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئۇلارنىڭ سۆزلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. ئىنسانلار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ھەرخىل تاۋۇشلارنى چىقىرىپ، ئۇي-پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنىشى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە ھەرىكەتلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئادەمنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى خۇددى مۇكەممەل ئىشلەنگەن بىر چالغۇ ئەسۋابىغا ئوخشايدۇ، ھەرقانداق بىر تىل تاۋۇشى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر تۇتاش ھەرىكىتى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى چىقىرىشقا قاتنىشىدىغان بارلىق ئەزالار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى تاۋۇش چىقىرىشتىكى رولىغا قاراپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئەپەس ئەزالىرى: ئۆپكە، ئەپەس يولى (كاناي) ۋە دىئافراگما (كۆكرەك بوشلۇقىدىكى نېپىز پەردە) لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەزالار ھاۋانىڭ مەنبەسى ۋە تاۋۇش ئۆتكۈزگۈچى ھېسابلىنىدۇ. ئاۋاز، يەنى تاۋۇش مەلۇم جىسمانىڭ تەۋرەپ، ئەتراپىدىكى ھاۋانى تىتىرىتىشى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى باشقا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن تىترەش ھاسىل قىلىپ، تاۋۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ. ئۆپكە پېتەرلىك ھاۋا بىلەن تەمىن ئەتمىسە، تاۋۇشلارمۇ پەيدا بولمايدۇ.

2) بوغۇز: ئەپەس يولىنىڭ يۇقىرى تەرىپى كېڭىيىپ بېرىپ، بوغۇزنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ بوغۇز بوشلۇقىدا تاۋۇش پەردىسى ھەرىكىتىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان ئىككى تال كۆمۈرچەك ۋە بوغۇز ئىچىگە جايلاشقان تاۋۇش پەردىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋۇش پەردىسى بوغۇز ئوستىدە گورىزونتال ھالەتتە تۇرىدۇ. ئۆپكىدىن چىققان ھاۋانىڭ تەسىرىدە تاۋۇش پەردىسىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىشى بىلەن ھەرخىل تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ.

3) ئېغىز ۋە دىماغ بوشلۇقى: بۇنىڭغا قاتتىق تاڭلاي، يۇمشاق تاڭلاي، تىل، كىچىك تىل، چىش، لەۋ ھەمدە ئاستىنقى ئىڭەكلەر كىرىدۇ. بۇ ئەزالار تاۋۇش چىقىرىشتا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

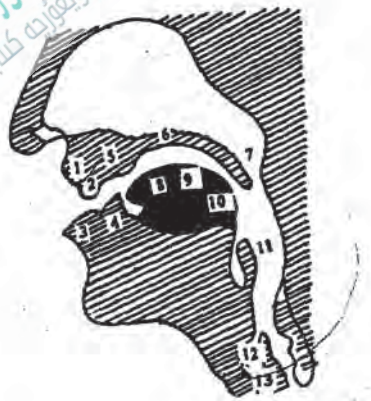

1. ئۈستۈنكى لەۋ
2. ئۈستۈنكى چىش
3. ئاستىنقى لەۋ
4. ئاستىنقى چىش
5. قاتتىق تاڭلاي
6. يۇمشاق تاڭلاي
7. كىچىك تىل
8. تىل ئۇچى
9. تىل تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى
10. تىل تۈۋى
11. كېكىرتەك (بوغۇز)
12. تاۋۇش پەردىسى
13. قىزىلئۆڭگەچ

بۇلارنىڭ ئىچىدە تىل ئەڭ ھەرىكەتچان ئەزا بولۇپ، ئۇ تىل ئۇچى، تىل ئالدى، تىل ئوتتۇرىسى ۋە تىل كەينى دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ. تىل ئۇچى چىش تۈۋىگە تېگىشى ئارقىلىق «ت، د، ن، ل» تاۋۇشلىرى پەيدا بولىدۇ. تىل كەينىنىڭ يۇمشاق تاڭلايغا يېقىنلىششى بىلەن «غ، ق، خ» تاۋۇشلىرى پەيدا بولىدۇ. تىل ئۇچىنىڭ تىترىشى بىلەن «ر» تاۋۇشى پەيدا بولىدۇ. تىلدىن قالسا، ئۈستۈنكى ۋە

ئاستىنقى لەۋلەرمۇ خېلى ھەرىكەتچان بولۇپ، ھەرخىل تا-
ۋۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۈستۈنكى لەۋ بىلەن
ئاستىنقى لەۋنىڭ چېكى جېپسىلىشى بىلەن «ب، پ» تاۋۇش-
لىرى پەيدا بولىدۇ. ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى لەۋلەرنىڭ
يۇمىلاق ھالەتكە كېلىشى بىلەن «ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ» تاۋۇش-
لىرى پەيدا بولىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى توغرا تونۇش، ئۇلارنىڭ
ھەرخىل ھەرىكەت ۋە ھالەتلىرىنى توغرا پەرق ئېتىش تىل-
مىزدىكى تاۋۇشلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشىمىزنىڭ ئاساسى
بولۇپلا قالماي، بەلكى باشقا مىللەت تىللىرىنى پۇختا ئۆگە-
نىش، توغرا تەلەپپۇز قىلىشىمىزنىڭمۇ ئاساسى. شۇڭا تا-
ۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى جەريانىدا
تاۋۇشلارنىڭ قانداق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلىپ،
توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا ئادەتلىنىشىمىز لازىم.

§3. فونېما ۋە ۋاريىانت

مەلۇم بىر تىلدا سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنى ۋە مەنىسىنى
بەرقەدەر ئورۇش رولىغا ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك
فونېما دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «يار» بىلەن «يەر»، «گەز» بىلەن «گاز»، «قان» بىلەن «قەن»، «ئۇن» بىلەن «ئۈن»، «ئاش» بىلەن «ئىش»، «يىل» بىلەن «يول» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش تەركىبلىرى ئوخشاش، ئەمما سوزۇق تاۋۇش تەركىبلىرى ئوخشاش ئەمەس. بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى

www.uyghurkitap.com

بىر سوزۇق تاۋۇش ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ فونېتىك-لىق شەكلى ۋە ئاڭلانقان مەنىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەن؛ ئەمدى «تال» بىلەن «قال»، «باش» بىلەن «تاش»، «تاپ» بىلەن «قاپ»، «غورا» بىلەن «قورا»، «كۆز» بىلەن «سۆز» دېگەن سۆز-لەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش تەركىبلىرى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىكى بىرلا ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ۋە مەنىلىرى ئۆزگىرىپ، ئوخشاش بولمىغان مەنىدىكى ئىككى خىل سۆزگە ئايلانغان.

سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە شەكلىنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاساس بولالايدىغان تىل تاۋۇشى ۋازىيانت دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋازىيانت تىلدا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئىگە بولمىغان، مەلۇم بىر فونېمىغا مەنسۇپ بولغان بىر فونېمىنىڭ بىرقانچە خىل كونكرېت ئىپادە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ژ» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىنىڭ ۋازىيانتى بولۇپ، بەزى شېۋىلەردە «ئى، ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن «ي» تاۋۇشى «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىسىمۇ، لېكىن سۆز مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

مەسىلەن: يىل-ژىل، يىلان-ژىلان، يىگىنە-ژىگىنە، يۈل-غۇن-ژۇلغۇن، يۇلۇن-ژۇلۇن، يۇرەك-ژۇرەك، يۇمران-ژۇمران

«ژ» تاۋۇشى يەنە بەزى شېۋىلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كېلىدىغان «ج» تاۋۇشىنىڭ ۋازىيانتى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: باجگىر — باژگىر، ئىجتىمائىي — ئىژتىمائىي،

مەجلىس-مەزلىس، ئۇجمە-ئۇزمە

2. ئەسلى «ف» تاۋۇشى بىلەن يېزىلىدىغان نۇرغۇن سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «پ» تاۋۇشى بىلەن يېزىلىسىمۇ مەنىسى ئۆزگەرمەيدىغان بولدى. دېمەك «ف» تاۋۇشى «پ» تاۋۇشىنىڭ ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئەسلىسى	ھازىرقى يېزىلىشى
دەفتەر، فەرق	دەپتەر، پەرق
فائىدە، فەرمان	پايدا، پەرمان
فەسىل، فەرىدە	پەسىل، پەرىدە

1-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى سېلىشتۇرۇڭلار ۋە ئۇلارنىڭ تاۋۇش تۈزۈلۈشىدىكى پەرقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇچ — ئۆچ	ئىللىق — تىللىق
چاچ — قاچ	بالا — تالا
تورۇق — يورۇق	گەپ — نەپ
دەپتەر — كەپتەر	باھار — قاھار
سانلىق — ساپلىق	بەردى — بەزدى
سانائەت — قانائەت	قۇلاق — ھۇلاق
پاختا — ساختا	باي — ساي
بەرى — بىرى	گۈل — كۈل

2-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ، ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ تاۋۇش تۈزۈلۈشىدىكى پەرقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئانا دەپ نامىڭنى ئالسام تىلىمغا،

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

سۆيۈنۈچ ئىلكىدە پايرايدۇ دىلىم.
كۆيلىسەم شەنىڭنى ياڭرىتىپ ناخشا،
خۇش ئاۋاز بۇلبۇلدەك سايرايدۇ تىلىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. فونېتىكا دېگەن نېمە؟ تىل تاۋۇشلىرى نەچچە قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؟
2. تىل تاۋۇشلىرى دېگەن نېمە؟
3. تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى قانچە قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. فونېما دېگەن نېمە؟ ۋارىيانت دېگەنچۇ؟
5. فونېما بىلەن ۋارىيانتنىڭ پەرقى قايسى؟

§4. ھەرپ ۋە ئېلىپبە

تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلىمىز، قۇلىقىمىز بىلەن ئاڭلايمىز، ئەمما كۆزىمىز بىلەن كۆرەلمەيمىز. تىل تاۋۇشلىرىنى يېزىقتا ھەرپلەر ئارقىلىق خاتىرىلەيمىز.

تىل تاۋۇشلىرىنى يېزىقتا ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك بەلگە ھەرپ دېيىلىدۇ.

ھەرپلەرنى قولىمىزدا يازىمىز، كۆزىمىز بىلەن كۆرىمىز. تىلىمىزدىكى ھەربىر تاۋۇشنىڭ ئېغىزىمىزدىن چىقىش ھالىتى ئوخشىمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يېزىقتىكى ھالىتىمۇ ئوخشىمايدۇ. شۇنداقلا بۇ تاۋۇشلار سۆزلەرنىڭ بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئاخىرىدىمۇ ھەم ئايرىم ھالدىمۇ كېلىدىغان.

لىقى ئۇچۇن، شۇنىڭغا ماس هالدا هەرپلەرنىڭمۇ ئايرىم شەكلى، بېشىدىن ئۇلىنىدىغان شەكلى، باش ۋە ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغان شەكلى ۋە ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغان شەكىللىرى بولىدۇ. (جەدۋەلدە بۇ هەرپلەرنىڭ هەرخىل شەكىللىرى، نامى ۋە ئىلگىرى-كېيىنلىك تەرتىپى كۆرسىتىلدى.)

هەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى ۋە تەرتىپىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل ئېلىپبە دەپ ئاتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 32 هەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ هەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى ۋە تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	بېشىدىن ئۇلىنىدىغان شەكلى	باش ۋە ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغان شەكلى	ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا//ا			ا//ـا	ئا
2	ئە//ە			ە//ـە	ئە
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
9	د			ـد	دې
10	ر			ـر	رې
11	ز			ـز	زې

ئۇيغۇر كتاب يورتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنى ئەڭ تېزى تاپرسى
www.uyghurkitap.com

12	ز	ـز	ـزـ	ز	زې
13	س	ـس	ـسـ	س	سې
14	ش	ـش	ـشـ	ش	شې
15	غ	ـغ	ـغـ	غ	غې
16	ف	ـف	ـفـ	ف	فې
17	ق	ـق	ـقـ	ق	قې
18	ك	ـك	ـكـ	ك	كې
19	گ	ـگ	ـگـ	گ	گې
20	ڭ	ـڭ	ـڭـ	ڭ	ڭې
21	ل	ـل	ـلـ	ل	لې
22	م	ـم	ـمـ	م	مې
23	ن	ـن	ـنـ	ن	نې
24	ھ	ـھ	ـھـ	ھ	ھې
25	ۇ//و	ـو//ـۇ		ۇ//و	ۇ
26	ۈ//ۇ	ـۇ//ـۈ		ۈ//ۇ	ۈ
27	ۆ//ۇ	ـۇ//ـۆ		ۆ//ۇ	ۆ
28	ۇ//ۈ	ـۈ//ـۇ		ۇ//ۈ	ۇ
29	ۋ	ـۋ		ۋ	ۋې
30	ې//ي	ـې//ـي	ـېـ//ـيـ	ې//ي	ې
31	ى//ی	ـى//ـی	ـىـ//ـیـ	ى//ی	ى
32	ي	ـي	ـيـ	ي	يې

ئەسكەرتىش:

1) سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئۆز تەلەپپۇزى شۇ ھەرپلەرگە نام قىلىنىدى.

2) ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىگە شۇ ھەرپ ۋەكىللىك

قىلىنغان تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا بىر «ئې» تاۋۇشىنى قوشۇش بىلەن بېرىلدى.

3) سوزۇق تاۋۇشلار سۆز ئوتتۇرىسى ياكى سۆز ئاخىرىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلسە، شۇ ھەرپلەرنىڭ ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان ھەمزىلىك شەكلى يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: ئالدىنئالا، ئىنئام، بىئارام، ئىئانە، تەلئەت، تەبىئەت، پاجىئە، مەسئۇل، مەلئۇن، گېئولوگىيە، فېئودال، قەتئىي، سۇنئىي.

3-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلەپ كۆچۈرۈڭلار.

ئۇرۇمچى، فابرىكا، ئېرىق، گېزىت، ئىلمەك، غالىپ، يايلاق، خەرىتە، ئاسمان، بېلىق، ئەمگەك، دېھقان، تاريم، ئورمان، شەھەر، كۈن، قۇرۇلۇش، ئۆردەك، ھۆنەر، ئۇرۇق، مەيدان، نان، لەغمەن، ۋاقىت، ژۇرنال، ئىچارەك، جابدۇق، پاختا، سامان، زاۋۇت، رايون.

4-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تەبىئىرنى ئوقۇڭلار. ئۇنىڭدىكى ھەربىر سۆزدە نەچچە ھەرپ بارلىقىنى يېنىدىكى تىرناق ئىچىگە يېزىڭلار.

پادىشاھ (7) كېچىسى (6) چۈش (3) كۆرۈپتۇ (7). چۈشىدە (6) ئاغزىدىكى (8) چىشلىرىنىڭ (10) ھەممىسى (7) چۈشۈپ (5) كەتكەنمىش (9). ئۇ (1) بىر (3) تەبىر (4) ئالمىنى (7) چاقىرتىپ (8) چۈشىنىڭ (7) تەبىرىنى (4) سوراپتۇ (7). تەبىرچى① (7) دەپتۇ (5):

---

① تەبىرچى: ئەنە ئېيتقۇچى، باما بەرگۈچى دېگەن مەنىدە.

ئۇيغۇر كىتاب يۇرتى
www.uyghurkitap.com

بۇ ( ) چۈشكە ( ) قارىغاندا ( ) قېرىنداشلىرىمنى
( ) سىزدىن ( ) بۇرۇن ( ) ۋاپات ( ) بولىدىغان
( ) . پادىشاھنىڭ ( ) ئاچچىقى ( ) كەپتۇ
( ) : «ھەي ( ) سۆز ( ) بىلمەس ( ) نادان
( ) ، — قېرىنداشلىرىم ( ) ئۆلۈپ ( ) كەتسە
( ) مەن ( ) قانداق ( ) چىدايمەن» ( ) ،
— دەپ ( ) پادىشاھ ( ) بۇ ( ) تەبىرچىنى
( ) جازالاپتۇ ( ) . پادىشاھ ( ) ئىككىنچى
( ) بىر ( ) تەبىرچى ( ) ئالمىنى ( ) چاقىرتىپ
( ) ئۇنىڭغا ( ) يۇقىرىقى ( ) چۈشىنى ( )
دەپتۇ ( ) . بۇ ئالىم ( ) دەپتۇ ( ) : ھەي
( ) خەلىپە ( ) چۈشلىرىڭگە ( ) قارىغاندا ( )
سىلى ( ) بارلىق ( ) قېرىنداشلىرىدىن ( )
ئۇزۇن ( ) ئۆمۈر ( ) كۆرىدىكەنلا ( ) .

پادىشاھ ( ) بۇ ( ) تەبىردىن ( ) خۇشال
( ) بولۇپتۇ ( ) . شاھ ( ) دەپتۇ: ئەقىلنىڭ
( ) يولى ( ) بىردۇر ( ) ، ئىككى ( ) سۆزنىڭ
( ) مەنىسى ( ) بىر ( ) ، لېكىن ( )
ئىبارىلىرى ( ) باشقىدۇر ( ) ؛ شاھ ( ) بۇ
( ) ئالمىنى ( ) ئالتۇن ( ) بىلەن ( )
مۇكاپاتلاپتۇ ( ) . («قابۇسنامە»)

5-كۆنۈكمە: ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەربىر تاۋۇشنىڭ يېزىقتا نەچچە خىل شەكىلگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىۋېلىڭلار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ھەرپ دېگەن نېمە؟
2. ئېلىپبە دېگەن نېمە؟

3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى قانچە ھەرپتىن تەشكىل تاپقان؟ ئۇلارنىڭ نامى قانداق قويۇلغان؟

§5. ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

بىز يۇقىرىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى ئۆگەندۇق. ئېلىپبەدىكى ھەربىر ھەرپ ئۇيغۇر تىلىدا بىر تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا جەمئىي 32 تاۋۇش، 32 ھەرپ بار. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئا ئە ب پ ت ج چ خ د ر ز ژ س ش غ ف ق ك گ ڭ ل م ن ھ ئو ئۇ ئۆ ئۈ ۋ ئې ئى ي

ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ 32 تاۋۇشنىڭ ھەممىسى سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ۋە سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولى ئوينىغا ئىگە، لېكىن بەزى تاۋۇشلار سۆز مەنىسىنى ئۆزگەرتىش رولىغا ئىگە ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدا 32 تاۋۇش بولسىمۇ، لېكىن مەنە پەرقلەندۈرەلەيدىغان فونېما 30، يەنى ئېلىپبەدىكى «ژ، ف» تاۋۇشلىرى سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولمىغان مۇستەقىل فونېما ئەمەس. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى «ژ، ف» تاۋۇشلىرى مۇستەقىل فونېما بولمىسىمۇ، تىلىمىزدىكى تەقلىد سۆزلەرنى ھەم باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆز-ئاتالغۇلارنى، كىشى ئىسىملىرى، يەر-جاي ناملىرىنى توغرا يېزىش ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن: پاژ-پۇژ، گاژ-گۇژ، پىژ-پىژ، غىژىلداش، گېژىلداش، مىژىلداپ، ژۇرنال، بۇرژۇئازىيە، پارتىژ، تۇف،

سۇف، فابرىكا، فرانسىيە، فاكۇچېن، فۇجېن، ژاپون.

6-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ھەرپلەرگە ئايرىپ يېزىڭلار، ھەربىر سۆزنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىكىگە دىققەت قىلىڭلار.

بىلمەسلىكتىن ئەمەس، ساختا بىلەرمەنلىكتىن ھەزەر ئەيلەڭ، دۇنيادىكى ھەممە كۆلپەتلەر ئەنە شۇنىڭدىن كېلىدۇ.

7-كۆنۈكمە: تىلىمىزدىكى 32 تاۋۇشنى رەت تەرتىپى بويىچە يادلىۋېلىڭلار.

8-كۆنۈكمە: سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئايىغىدىن ئۇلىنىدىغان ھەمزىنىڭ شەكلى ئۇلانغان سۆزلەردىن ئوننى يېزىڭلار ھەم ئۇلارنىڭ قانداق جايدا قوللىنىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭلار.

§6. ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر تۇتاش ھەرىكىتى ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. بەزى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقىدىكى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ، بەزىلىرى توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ.

مەسىلەن: «ئا» تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقىدا ھېچقانداق توسالغۇغا

ئۇچرىماي پەيدا بولىدۇ ۋە ئەركىن، سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «ب» تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقىدا ئاستىنقى ۋە ئۈستۈنكى لەۋلەرنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ ۋە ئۇ توسالغۇنى يېڭىش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق تاۋۇشلار ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىزنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچراش ياكى ئۇچرىماسلىقىغا قاراپ، سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلار

سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىزنى بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچرىماي ئەركىن چىقىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى بىر تەكشى ھالەتتە تۇرىدۇ، پەقەت ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھاۋا ئېغىزدىن بىرئاز ئاجىزراق بولىدۇ، ئەمما ئاھاڭدار، جاراڭلىق بولىدۇ.

ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىزدا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرىماي سوزۇلۇپ ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار، ئۇلار:

ا ە ې ى ۇ ۆ ۈ

www.uyghurkitap.com

9-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ھەرپلەرگە ئايرىپ، چوڕۇكلار ۋە سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

جاھان شادلىقىنىڭ ئاساسى دېھقان،
ئۇنىڭ بىلەن ئېتىزلار ياغۇ-بوستان.

10-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇڭلار، ھەربىر سۆزدە نەچچە سوزۇق تاۋۇش بارلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ياشلىق ئادەمنىڭ زىلۋا بىر چېغى،
تولمۇ قىسقا ئۇنىڭ ئۆمرى بىراق.
يىرتىلسا كالېندارنىڭ بىر ۋاراقى،
ياشلىق گۈلدىن تۆكۈلىدۇ بىر يوپۇرماق.
(ل • مۇتەللىپ)

2. ئۇزۇك تاۋۇشلار

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز بوشلۇقىدا ھەرخىل توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشتىن قايسىسى تەلەپپۇز قىلىنسا، شۇ تاۋۇشنى پەيدا قىلىدىغان ئورگانلار جىددىيلىشىدۇ ھەم توسقۇنلۇق پەيدا قىلىدۇ. باشقا ئەزالار جىددىيلەشمەيدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېغىز كوۋچلۇك، شاۋقۇنلۇق بولىدۇ.

ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىز تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچراش ئارقىلىق ئۇزۇپ ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلار ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى يەككە تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدۇ، يەنى يەككە تەلەپپۇز قىلىنسا ئېنىق ئاڭلانمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئادەتتە «ئې» سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا جەمئىي 24 ئۇزۇك تاۋۇش بار، ئۇلار:

ب پ ت ج چ خ د ر ز ژ س ش غ ف ق ك گ ڭ ل م ن ھ ۇ ي

11-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ھەرپ-لەرنى ئايرىپ كۆچۈرۈڭلار، ئاندىن ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلە-رىنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئاتۇش، دەۋر، پارتىيە، ئىنسانىيەت، شائىرانە، ھەقە-قەت، خەلق، دەرسلىك، ئاھاڭ، بىلىمسىز، غالىبىيەت، مەجلىسخانا.

12-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇڭلار، ئۇنىڭدىكى ھەربىر سۆزدە نەچچە ئۇزۇك تاۋۇش بارلىقىنى ئېيتىپ بې-رىڭلار.

بىلىم بايلىق ئول گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

13-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار ۋە ھەربىر سۆزدە قانچە سوزۇق تاۋۇش ھەرپى بارلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئەدەپ بىلەن سۆزلەڭ، ئىللىق، سىپايە، كەمتەر بو-لۇڭ.

قوپال-سەت گەپلەرنى قىلماڭ، يولسىزلىق قىلىپ گەپ تالاشماڭ.

يامان گەپلەرنى قىلىپ، باشقىلارغا ئازار بەرمەڭ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى

§7. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقان ھاۋا ئېغىمى ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ. كىشى ئېيتىلىسىمۇ، ئەمما ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنى ۋە لەۋ ھالىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «ا» تاۋۇشى بىلەن «ە» تاۋۇشى تىل ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «ە» تاۋۇشى بىلەن «ى» تاۋۇشى ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى تۈپەيلىدىن پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

«ى» تاۋۇشى بىلەن «ۇ» تاۋۇشى لەۋ ھالىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە ئۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتىكى مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. تىل ئورنىغا قاراپ بۆلۈنۈشى

سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان چاغدىكى تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى، تىلنىڭ ئالدىغا سوزۇلۇشى ياكى ئارقىغا تارتىلىشى تىل ئورنى دەپ ئاتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تا-ۋۇش ئۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدىكى تىل ئورنىغا ۋە بەزى تاۋۇشلارنىڭ تىلىمىزدىكى رولىغا قاراپ ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: ئە، ئۆ، ئۈ

بۇ تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇ-قىدىكى ئورنى سەل ئالدىغا سوزۇلىدۇ. شۇڭا بۇ تاۋۇشلار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

2) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئو، ئۇ

بۇ تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇ-قىدىكى ئورنى ئارقىغىراق تارتىلىدۇ. شۇڭا بۇ تاۋۇشلار تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

3) ئارا سوزۇق تاۋۇشلار: ئې، ئى

بۇ تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇ-قىدىكى ئورنى ئالدىدىراق بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەرپلەر سۆز تەركىبىدە بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا مايىلراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە بولسا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا مايىلراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇلار بۇ خىل خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئارا سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

14-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جەدۋەلدە بېرىلگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆز تۈرى بويىچە كاتەكچىلەرگە ئايرىپ يېزىڭلار.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۈرلىرى / سۆزلەر	تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار	تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار	ئارا سوزۇق تاۋۇشلار
ئالاھىدىلىك			
قوغۇنلۇق			
ھۆكۈمەت			
ئوقۇغۇچىلار			
ئۇزۇمزارلىق			
ئادالەتسىز			
قەھرىمانلارچە			

2. لەۋ ھالىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، لەۋلەرنىڭ يۇمىلاق ھالەتـ كە كېلىش-كەلمەسلىكىگە قاراپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) «ئو، ئۇ، ۆ، ئۈ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنـ غاندا، لەۋلەر سەل ئالدىغا سوزۇلۇپ، يۇمىلاق ھالەتكە كېلىدۇ. شۇڭا ئۇلار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار دەپ يىلىدۇ.

(2) «ا، ە، ې، ى» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغانـ دا، لەۋلەر يۇمىلاق ھالەتكە كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇلار لەۋلەشـ مىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنى تۇرگە ئايرىشتا يۇقىرىدا كۆرسـ تىلگەن ئىككى خىل ئۆلچەمگە دىققەت قىلىپ، ئارىلاشتۇـ

رۇپ قويماي، ئېنىق ئايرىش كېرەك. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تۈرگە بۆلۈنۈشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ھەم لەۋ ھالىتىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈشنى كۆرسىتىش جەدۋىلى:

لەۋ ھالىتى / تىل ئورنى بويىچە	لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار	لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار
تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار	ئۆ ئۈ	ئە
تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار	ئو ئۇ	ئا
ئارا سوزۇق تاۋۇشلار		ئې ئى

15-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاستىغا بىر سىزىق، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار.

گۈلدەك چاغ تەرىپىيە كۆرمىسە ھەرگىز،
چوڭ بولغاندا، ئۇندىن قانچىدۇ ئايمېت.
كۆڭۈل چېۋىقىنى ئېگىمەك تولىمۇ ئوڭاي،
قۇرۇسا رۇسلانماس، ئوتۇن ئۇ پەقەت.

16-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ماقالىلەرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنى ئۆز شەكلى بويىچە ئاستىغا ئۇدۇل قىلىپ كۆچۈرۈپ يېزىڭلار.

1. ھاياالىق كىشى — باھالىق ئىشى.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

2. ئانا مېھرى بۇلاق، ئاتا مېھرى چىراغ.
3. قېيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.
4. بىلىكى چوڭ بىرنى يېڭەر، بىلىمى چوڭ مىڭنى (يېڭەر).

17-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جەدۋەلدە بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى تىل ئورنى ۋە لەۋ هالىتى بويىچە كۆرسىتىلگەن كاتەكچىلەرگە ئايرىپ يېزىڭلار.

تۆرلىرى	تىل ئورنى بويىچە			لەۋ هالىتى بويىچە	
سۆزلەر	ئالدى	ئارقا	ئارا	لەۋلەشكەن	لەۋلەشمىگەن
ئەتىۋار					
ئۆرنەك					
ياشاش					
كومپيۇتېر					
سانائەت					

18-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇڭلار، تەركىبىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بار سۆزلەرنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بولمىغان سۆزلەرنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار.

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۇيۇكلۇك تاپۇر.
كىشىگە ئېرۇر كۆپ ئەقىل پايدىسى،
بىلىم بىلسە، ئىنسان ئېزىز بولغۇسى.
جىمىكى كىشىگىنى ئەقىل بىلەن قىل،
بىلىم بىلەن ۋاقتىڭنى ساقلاشنى بىل.

(«قۇتادغۇبىلىك» تىن)

§8. ئارا سوزۇق تاۋۇشلار

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «ئې، ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل سوزۇق تاۋۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش سۆزلەردە ئالمىشىپ كەتسە ياكى خاتا يېزىلىپ قالسا، سۆزلەرنىڭ مەزمۇنى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

مەسىلەن: تېرەك — يول بويىدا تېرەك كۆچىتى رەت-رەت تىكىلگەن.

تىرەك — باغدىكى ئالما شاخلىرىغا تىرەك قويۇلغان.

ئېلىم — ئېلىمسىز ماتارىپى راۋاجلاندى. جۇڭگو — ئۆز ئېلىم.

ئىلىم — ئىلىم ئىزدە، ئېرىنمە.

«ئې» سوزۇق تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: قېرىق، تېرىق، ئېلىك، ئېلىمىزنىڭ، ئېزىز، كېلىشىتىدۇ ۋە باشقىلار.

باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ باشقا بوغۇملىرىدىمۇ كېلىشىپرىدۇ.

مەسىلەن: تېلېفون، كومىتېت، پىئونېر، مېتىر، نېفىت.

«ئى» سوزۇق تاۋۇشى ئايرىم تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئورنى سەل ئالدىغىراق يېقىنلىشىپ ئېيتىلىدۇ. لېكىن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەل-

گەندە، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. يازى بوغۇملاردا تىل ئالدىغا يېقىنراق، بەزى بوغۇملاردا تىل ئارقىغا يېقىنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «تىك، كىر، چىگ» دېگەن سۆزلەردە تىل ئالدىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنسا، «تىخ، بىخ، چىق» دېگەن بوغۇملاردا تىل ئارقىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بۇ بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ سۆز تەركىبىدىكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا ياكى تىل ئالدى ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا مايىلراق تەلەپپۇز قىلىنىشىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر قىلىش رولىنى ئويناپغان-ئويناپ-مىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مەسىلەن: تېز — تېزلىك، تېزرەك، تېزلىمەك

هېيت — هېيتقا، هېيتلاش، هېيتلاپ

كىر — كىرلىك، كىرلەر، كىرگە، كىرلەشمەك

سىر — سىرلىق، سىرلار، سىرغا، سىرداشماق

19-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈڭلار ۋە هەربىر سۆزگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

تېز:

تىز:

كېرىش:

كىرىش:

قېرىش:

قىرىش:

20-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇڭلار، «ئې، ئى» هەرپلىرى خاتا يېزىلغان جايلار بولسا، تۈزىتىڭلار.

1. ئىنسان ئۇچۇن ئەخلاق كېرەك.
2. قۇم يېغىلسا تاغ بولىدۇ، ئەل يېغىلسا باغ بولىدۇ.
3. بىرلىك بولماي، تىرىكلىك بولماس.
4. دىلىمىز، تىلىمىز، قىلمىقىمىز، مۇھىتىمىز گۈزەل بولسۇن.
5. ئېگىلىدىكەن ئالما شاخلىرى، مۇسى قانچە ئوخشىغانسېرى.
6. ئىلىم دۇنيادا ئەڭ ئېزىزەتلىك.

21-كۆنۈكمە: ئوقۇتقۇچىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ئەدەبىيات دەرسلىكىدىكى مەلۇم بىر تېكىستنىڭ ئىككى ئابزاسىنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىپ، تەركىبىدە «ئى» تاۋۇشى بولغان سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار.

§9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىقىقان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ھەرخىل توسالغۇلىرىغا ئۇچرايدۇ ھەم بۇ توسالغۇلارنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن يېڭىش نەتىجىسىدە ھەرخىل ئۈزۈك تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

1. تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى

ئۈزۈك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىقىقان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىكى توسالغۇنى قانداق ئۇسۇلدا يېڭىشىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) پارتلىغۇچى تاۋۇشلار — «ب پ د ت گ ك ق» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن توسالغۇلارنى بىراقلا يېڭىپ، ھاۋا ئېقىمى پارتلاپ كۆچلۈك چىقىدۇ.

2) پارتلىغۇچى-سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار — «ج چ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن توسالغۇنى دەسلەپتە بىراقلا يېڭىپ، ئارقىدىن ھاۋا ئېقىمى توسقۇنلۇق پەيدا قىلماي ئاستا-ئاستا سىيرىلىپ چىقىدۇ.

3) سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار — «ف ۋ س ز ژ ي غ خ ش ھ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا پۈتۈنلەي توسۇلۇپ قالماي، توسالغۇ پەيدا قىلغان ئارىلىقتىن سىيرىلىپ چىقىدۇ.

4) دىماغ تاۋۇشلىرى — «م ن ڭ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا توسالغۇغا ئۇچراپ، بۇرۇن بوشلۇقى ئارقىلىق چىقىپ كېتىدۇ.

5) قوۋۇز تاۋۇشى — «ل» تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى توسالغۇ پەيدا قىلغان ئورۇنىنىڭ ئىككى يېنىدىن سىيرىلىپ چىقىدۇ.

6) تىترىگۈچى تاۋۇش — «ر» تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئۇچىنى تىتىرىتىپ چىقىدۇ. يۇقىرىقىلار ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى

جەھەتتىن بۆلۈنۈشى ھېسابلىنىدۇ.

2. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى

ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ قايسى قىسمىدا توسالغۇغا ئۇچرىغانلىقىغا قاراپ، تۆۋەندىكى سەككىز تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلار ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى ھېسابلىنىدۇ.

1) قوش كالپۇك تاۋۇشلىرى — «ب، پ، م» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى قوش كالپۇكنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ.

2) چىش كالپۇك تاۋۇشلىرى — «ف، ۋ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تۆۋەنكى كالپۇك بىلەن ئۈستۈنكى چىش ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

3) تىل ئۇچى ئالدى — چىش تۈۋى تاۋۇشلىرى — «ت، د، ن، ر، ل» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئۇچىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، چىش مىلكىگە تىرىلىپ توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

4) تىل ئۇچى ئالدى — چىش تاۋۇشلىرى — «س، ز» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئۇچىنىڭ ئالدى قىسمى بىلەن يۇقىرىقى چىش ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

5) تىل ئۈستى ئالدى — قاتتىق تاڭلاي تاۋۇشلىرى — «ج، چ، ش، ژ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئۈستى ئالدى بىلەن قاتتىق تاڭلاي ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

6) تىل ئۈستى ئارقا — قاتتىق تاكلاي تاۋۇشلىرى — «گ، ك، ي» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىلنىڭ ئۈستى ئارقىسى بىلەن قاتتىق تاكلاي ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

7) تىل تۈۋى — يۇمشاق تاكلاي تاۋۇشلىرى — «ق، ڭ، خ، غ» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل ئۈستىنىڭ ئارقا قىسمى كىچىك تىل بىلەن يېقىنلىشىپ، تىل تۈۋى بىلەن يۇمشاق تاكلاي ھاۋا ئېقىمىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

8) بوغۇز تاۋۇشى — «ھ» تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تىل تۈۋى ئارقىغا تارتىلىپ بوغۇز تېمىغا يېقىنلىشىدۇ. ھاۋا ئېقىمى بوغۇزدىن سىيرىلىپ چىقىدۇ.

22-كۆنۈكمە: جەدۋەلدە بېرىلگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىنى ئۆز شەكلى بويىچە مۇڭاپىق كاتەكچىگە يېزىڭلار.

سۆزلەر / تۈرى	پارتلىغۇچى تاۋۇشلار	پارتلىغۇچى-سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	دىماغ تاۋۇش لىرى	يان تاۋۇش	تىترىگۈچى تاۋۇش
جانبازلىق غۇنچىلارغا بوشلۇق ئالاھىدە نادانلىق						

تەلەپ: تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن قانداق بۆلۈنىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بېقىڭلار.

3. تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش-تىترىمەسلىكى جەھەتتىن بۆلۈنۈشى

تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئارىلىقىدىن ئۆتىدۇ، بەزى ئۇ-زۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ؛ بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدۇ ياكى كۆچسىز تىترەيدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى-نىڭ تىترەش-تىترىمەسلىكىگە قاراپ جارانلىق ئۇزۇك تا-ۋۇشلار ۋە جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

تاۋۇش پەردىسى كۆچلۈك تىترەش ئارقىلىق ئېيتىلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار 15 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ب ج د ر ز ژ غ گ ڭ ل م ن ۋ ي ھ

تاۋۇش پەردىسى تىترىمەي ئېيتىلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار جا-رانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار 9 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

پ ت چ خ س ش ف ق ك

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇش ئۇسۇلى بويىچە تۆرلەرگە بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

پەيدا بولۇش ئۇسۇلى	جارانلىق تاۋۇشلار	جارانسىز تاۋۇشلار
پارتلىغۇچى تاۋۇشلار	ب د گ	پ ت ق ك

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

پارتلىغۇچى-سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	ج	
سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	ۋ ز ژ ي غ ھ	س ش خ ف
دىماغ تاۋۇشلىرى	م ن ڭ	
قوۋۇز تاۋۇشى	ل	
تىترىگۈچى تاۋۇش	ر	

23-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار.

ئادەمسەن، ئەخلاقلىق ھەم غايىلىك بول،
دەرەخسەن، مېۋىلىك ھەم سايىلىك بول.
مەرىپەت بازىرى قىزىدى قاينىپ،
قۇرۇق قول يۈرمىگىن، دەسمايىلىك بول.
(«تارىم» ژۇرنىلىدىن)

24-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئەڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ جارانلىق ياكى جارانسىز ئىكەنلىكىگە ئاساسەن ئىككى تۈركۈمگە ئايرىپ يېزىڭلار.

چۆگۈن، تاۋار، ھالال، گۈش، جاھان، ئاكام، قۇمۇلۇق، ئەينەك، ھارماس، ئاھالىق، كۇچ، كىتاب، گۈزاھنامە، تاج، تاز، ۋاز-ۋۇز، پاراۋۇز ...

25-كۆنۈكمە: ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى جارانلىق ھەم جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئايرىم-ئايرىم يادلىۋېلىڭلار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇر تىلىدا قانچە تاۋۇش بار؟
2. تاۋۇشلار قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. سوزۇق تاۋۇش دېگەن نېمە؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە رولىغا قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟
5. سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ هالىتىگە قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟
6. ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانچە؟
7. ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟
8. ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟
9. ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش-تىتىرىمەسلىكىگە قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

§10. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، لەۋ هالىتى هەم تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ياكى تىتىرىمەسلىك خۇسۇسىيەتلىرى جەهەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. بۇنداق ماسلىشىش كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ هەرقايسى بوغۇمى هەم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى قانداق

ئۇيغۇر كتاب يورتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىقىغا قاراپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار نىڭ ئۇلىنىشىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§11. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىلدا پەيدا بولۇش ئورنى ۋە شۇ تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىدىكى لەۋنىڭ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلاردىكى بۇنداق ماسلىشىش كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا، سۆزلەرگە ئولاغان قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇمچە ئۇلىنىدىغان سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئوخشاش خاراكتېردە كېلىشىگە قارىتىلغان.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشتىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى تۈپ سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ، شۇنىڭدەك تۈپ

سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن پۈتۈنلەي تىل ئارقا ياكى پۈتۈنلەي تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرا ماسلىشىپ كېلىشىگە قارىتىلغان.

تۆپ سۆزلەردىكى، شۇنىڭدەك تۆپ سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ئۆزگىرا ماسلىشىپ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئانار، ئارغامچا، بايراق، تاختاي باھاسى، ھايا-جانلاندۇرۇش، شامالدۇرغۇچ، ئاخىرلاشتۇرۇش، ئۇچار قانات، ئۇرۇشقاق، ئوتلاق، ئىلغار، ئېزىتقۇ، ئېكىنزارلىق ... قاتارلىق سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرا ماسلىشىپ كەلگەن. (يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ئې، ئى» تاۋۇشلىرى ئالدى-كەينىدىن قوشۇلۇپ كەلگەن تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى بىلەن تىل ئارقىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.)

دەپتەر، مەكتەپ، ئەخلەت، دۆلەت، ئۇلگە، يېتەرلىك، ئەجەللىنەرلىك، ئەسلەتمە، ئەخمەقلەرچە، دۇمچەك، ئېشەك، ئەستەرلەتمەك، مەملىكەت، دۆلەتمەنلىك، ئۆتۈكۈر، ئىدىيە، ئۆكتەملىك، ئۆزگەرتىش، ئۆزلەشتۇرۇش ... قاتارلىق سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدە كەلگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرا ماسلىشىپ كەلگەن. (يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ئې، ئى» تاۋۇشلىرى ئالدى-كەينىدە كەلگەن تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىدىن تىل ئالدىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.)

سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مۇناسىق

ئۇيغۇر كىتاب يورتى
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

ماسلىشىشى يالغۇز تۈپ سۆزلەردىلا بولىدىغان ھادىسە بولماستىن، ئۇ يەنە تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭمۇ ماسلىشىپ كېلىشىدە كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن: شاخ — شاخلار، شاخقا، شاختا (شاخلەر، شاخدە دېيىلمەيدۇ.)

ئاپتاپ — ئاپتاپتا، ئاپتاپقا

توي — تويلار، تويغا، تويدا، تويۇم، تويۇڭ

پەن — پەندە، پەنگە، پەنلەر

يامغۇر — يامغۇردا، يامغۇرغا، يامغۇرلۇق

گۈل — گۈللەر، گۈلگە، گۈلدە، گۈللەش، گۈلۈم، گۈلۈڭ

كۆز — كۆزۈم، كۆزگە، كۆزدە، كۆزلەش، كۆزلەر

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا بىر خىل گرامماتىكىلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان قوشۇمچىلارنىڭ بىرنەچچە خىل شەكىللىرى بولىدۇ. يەنى ئۇلارنىڭ ھەم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى (لەر، دە، تە، غە، كە، گە، ۇم، ۇڭ)، ھەم تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى (لار، دا، تا، غا، قا، ۇم، ۇڭ) ھەم لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى (ش، ش، پ، ب، م، ن، ڭ، ڭلار)، ھەم لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى (ۇش، ۇش، ۇپ، ۇپ، ۇم، ۇم، ۇڭ، ۇڭ) بولىدۇ.

مەسىلەن: باج — باجدىن، باجغا، باجدا

كۆك — كۆكتىن، كۆككە، كۆكتە

ئاچ — ئاچقان، ئاچتىم، ئاچقىن، ئاچقۇچە

يول — يولدىن، يولغا، يولدا
ئۆگەن — ئۆگەنگەن، ئۆگەنمەك

2. **سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى جەهەتتىن ماسلىشىشى**

سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەهەتتىن ماسلىشىش ئاساسىدا يەنە لەۋ هالىتى جەهەتتىنمۇ ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. لەۋ هالىتى جەهەتتىن ماسلىشىش پەقەت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە، شۇنداقلا ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە جۈپلۈك تۈرى بولغان قوشۇمچىلاردىن تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: كۆز — كۆزۈم، كۆزۈڭ، كۆزلۈك
ئۆرۈك — ئۆرۈكۈم، ئۆرۈكۈڭ، ئۆرۈكلۈك
ئۇزۇك — ئۇزۇكۈم، ئۇزۇكۈڭ، ئۇزۇكلۈك
ئۆكۈز — ئۆكۈزۈم، ئۆكۈزۈڭ، ئۆكۈزلۈك
كەلتۈر — كەلتۈرۈپ، كەلتۈرۈش، كەلتۈرگۈزۈش

تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە، شۇنداقلا ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە جۈپلۈك تۈرى بولغان قوشۇمچىلاردىن تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: بوي — بويۇم، بويۇڭ، بويلۇق
ئوغۇل — ئوغلۇم، ئوغلۇڭ، ئوغۇللۇق
جابدۇق — جابدۇقۇم، جابدۇقۇڭ، جابدۇقلۇق
تارتقۇلۇق — تارتقۇلۇقۇم، تارتقۇلۇقۇڭ، تارتقۇلۇقى
ئويۇنچۇق — ئويۇنچۇقۇم، ئويۇنچۇقۇڭ، ئويۇنچۇقى

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

باشقۇر — باشقۇرۇش، باشقۇرتۇش، باشقۇرغۇچى

26-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «ش، ىش، ۇش، ۈش» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى ئولاپ يېزىڭلار.

تۇز —	سوز —	قارا —
كۆر —	كەلتۇر —	ئاشۇر —
تۇر —	سانا —	تەكشۇر —

27-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇڭلار، بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قايسى جەھەتتىن ماسلاشقانلىقىنى كۆرسىتىلگەن تۈرلەر بويىچە ئايرىپ يېزىپ كۆرسىتىڭلار.

ئۇنۇملۈك،	ئۇرۇق،	سەلتەنەت،
ئۆتۈنۈش،	كۈلدۇرگە،	ئىنتىزارلىق،
ئۇرۇنۇش،	قۇرۇش،	پىشقان،
ياڭراق،	باتۇرلۇق،	ۋەدىنامە.

1. تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن سۆزلەر:
2. لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن سۆزلەر:
3. ھەر ئىككى جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن سۆزلەر:

28-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى مىسرالارنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ قايسى جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىلىم بەرگەن ئۇستازىڭنى ئاتاڭدىنمۇ ئارتۇق بىل،
ئۇنىڭغا دىلىڭدىن ئىززەت، ئىكرام قىل.

29-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «لار، لەر، دا، دە، تا، تە، ۋم، ۇڭ، ۈڭ» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىقىنى ئولاپ يېزىڭلار.

ئاتاق، ئۆرنەك، سەينا، مەيدان، ئەزا، شېركەت، چەت،

لان، چىنار، تۇز، تۇزۇم، مەكتەپ

ئۇلگە: ئۆرۈك — ئۆرۈكلەر، ئۆرۈكتە، ئۆرۈكـۇم، ئۆرۈكلۈك

30-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «لاش، لەش» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىقىنى ئولاپ يېزىڭلار.

يول، قول، كۆز، گەز، تۇز، تۇز، ماي، سۆز، تاش، پاراڭ، مۇزاكىرە، ئورۇن

ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئې» لارنىڭ باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىش خۇسۇسىيىتىدە ئىككى خىللىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە ئۇلىنىدۇ:

ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئې» لار بىلەنلا تۇزۇلگەن بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «ك، گ» تاۋۇشلىرى بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ؛ «ك، گ» تاۋۇشلىرى بولمىسا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش ئۇلانغىنى:	تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش ئۇلانغىنى:
چىگ + كەن = چىگكەن	ئېرىق — ئېرىقلار، ئېرىقتا، ئېرىققا
سېرىك + چىلىك = سېرىكچىلىك	تىز — تىزماق، تىزغان،
ئىلگىرى + لە = ئىلگىرىلە	تىزلىغان، تىزلىسا،
تېكىست + كە = تېكىستكە	ئېتىز — ئېتىزلار، ئېتىزغا، ئېتىزلىق

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

لېكىن، تەقلىد سۆزلەر بۇ قائىدىگە بويسۇنمايدۇ.

مەسىلەن: چىك + ئىلدا = چىكىلدا

گىز + ىلدا = گىزىلدا

تىك + ىلدا = تىكىلدا

تىرىك + لا = تىرىكلا

تۆۆەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «ك، گ» تاۋۇشلىرى بولمىسىمۇ، بۇ سۆزلەردىكى «ئى، ئې» تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: بىز — بىزگە، بىزلەر، تېز — تېزلىك، تېزلەشكەن

بىر — بىرگە، بىرلەر، جىددىي — جىددىيلىك، جىددىيلىشىش

بىل — بىلگەن، بىلىمىك، بېھى — بېھىگە، بېھىلەر

ھىم — ھىملىمىك، سېھىر — سېھىرلىك، سېھىرگەر

ئاخىرقى بوغۇمى «چە» بولغان سۆزلەر ياكى «چە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلاشتا «چە» بوغۇمىنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: باغچە — باغچىلار، باغچىغا، باغچىدا

كىتابچە — كىتابچىلار، كىتابچىغا، كىتابچىدا

كاتەكچە — كاتەكچىلەر، كاتەكچىگە، كاتەكچىدە

لېكىن «چە» بىلەن ئايىغلاشقان بارلىق ئالماشلارغا يە-نىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: بۇنچە — بۇنچىلىك، بۇنچىگە

سەنچە — سەنچىلىك، سەندەك

شۇنچە — شۇنچىلىك، شۇنچىگە

«ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە «ئى» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈل-گەن قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئى» ياكى «ئې» غا ئۆزگەر-گەندىن كېيىن يەنە قوشۇمچە ئۇلاشقا توغرا كەلسە، شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى هالىتى بويىچە ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: بار — بېرىش، بېرىشقا، بېرىشتا، بېرىشقان

بەر — بېرىش، بېرىشكە، بېرىشتە، بېرىشكەن.

ياش — يېشى، يېشىغا، يېشىدا

يەش — يەشكەن، يەشمەك، يەشكۈچە

يات — يېتىش، يېتىشقان، ياتقۇچە

يەت — يېتىش، يېتىشكەن، يەتكۈچە

تىلىمىزدىكى بەزى سۆزلەر يۇقىرىقى قائىدىگە بېقىنمايدۇ، بۇلارغا سۆزلەش ئادىتىگە ۋە ئالدىنقى بوغۇمىغا قاراپ قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ.

1) «ئە» بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى، ئۈچ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلاشتا ئاخىرقى بوغۇمىدا «ق» تاۋۇشى كەلگەنلىرىگە «لىق» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندىن باشقا هەممە ئەهۋالدا مۇشۇ ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئە» ئىنا-

ۋەتكە ئېلىنىپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئائىلە — ئائىلىلىك، ئائىلىگە، ئائىلىلەر ...

پارتىيە — پارتىيىلىك، پارتىيىگە، پارتىيىلەر

ئاۋارە — ئاۋارىچىلىك، ئاۋارىلەر

مۇتلەق — مۇتلەقلىق، مۇتلەقچىلىق

2) ئاخىرقى بوغۇمى «ئى، ئې» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئالدىنقى بوغۇمىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن سۆزلەرگە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: قازى — قازىلىق، قازىلار، قازىغا

ئېغىزى — ئېغىزدا، ئېغىزىغا

كۆبلەت — كۆبلەتلىق، كۆبلەتقا

3) «ئى» بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تىل ئورنىغا قاراپ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئىل — ئىلمەك (ئىسىم)، ئىلماق (ئىسىمداش)، ئىلغۇ، ئىلسا

سىز — سىزماق (ئىسىمداش)، سىزغان، سىزسا، سىزىق، سىزىقلىق

ئىز — ئىزلار، ئىزغا، ئىزدە، ئىزدىمەك، ئىزدىگەن

ئىش — ئىشلار، ئىشقا، ئىشلە، ئىشلىمەك، ئىشلەش

4) تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئە — ئى»، «ئۇ — ئە — ئى»، «ئە — ئى — ئې» شەكلىدە كەلگەن ئىككى ياكى ئۈچ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلاشتا،

ئالدىنقى بوغۇملاردىكى «ئە» تاۋۇشى ئاساس قىلىنغان تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: سەلبىي — سەلبىيلىك، سەلبىيلەشتۈرۈش (ئە — ئى شەكلىدە كەلدى)

تەقدىر — تەقدىرلە، تەقدىردە، تەقدىرگە (ئە — ئى شەكلىدە كەلدى)

ھەقىقىي — ھەقىقىيلەشتۈرۈش (ئە — ئى — ىي شەكلىدە كەلدى)

مۇئەللىم — مۇئەللىملىك، مۇئەللىمگە (ئۇ — ئە — ئى شەكلىدە كەلدى)

ئەگەر مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا «ق، غ» غا ئوخشاش تىل ئورنى ئارقىدىراق بولغان تاۋۇشلار كەلسە، «لىق، لىك» قوشۇمچىلىرىنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: ھەقىقىيلىق، مۇستەقىللىق، ئەقىللىق، چاغلىق، تاغلىق، گۈلباغلىق (بۇلار ھەقىقىيلىك، مۇستەقىللىك دېيىلمەيدۇ). بۇ سۆزلەرنىڭ «لىق، لىك» قوشۇمچىلىرىدىكى «ى» تاۋۇشى تىل ئارقىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

31-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى توغرىمۇ؟ توغرا بولغانلىرىغا «√» بەلگىسىنى، خاتا بولغانلىرىغا «×» بەلگىسىنى قويۇڭلار.

ئائىلىلەرگە (√)، ئائىلىمىزدە (√)، ساپاگە (×)، يوقسۇللارغا (√)، سەنئەتكە (√)، ئۇمىدلىق (×)، ئارزۇلەرگە (×)، دۆلەتلارغا (√).

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

32-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ئاۋازال «لار، لەر» قوشۇمچىسىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن «غا، قا، گە، كە» قوشۇمچىلاردىن مۇۋاپىقىنى ئولاپ يېزىڭلار.

ئۈلگە: پادىشاھ — پادىشاھلار، پادىشاھلارغا

پاختا — دەۋر —

ساز — كارخانا —

پارىخور — تۆھپە —

ھېكايە — چەۋەنداز —

33-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «م، ىم، ۇم، ۈم» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى ئولاپ يېزىڭلار.

پىچاق، قەلەم، يول، كاككۇك، سۈپەت، نېرۋا، پەم، ئاسلان، كەپتەر، بۇرۇن، قولاق، ئاھاڭ، ھۆسۈن، رەسىم

34-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇپ، تەركىبىدىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ قانداق ئولانغانلىقىنى بىلىۋېلىڭلار.

بىلىمسىز ئادەم تىرىك بولسىمۇ، ئۆلۈكتەكلا كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، بىلىملىك ئادەم، ئۆزى ئۆلسىمۇ، نامى تىرىكتەكلا چاقناپ تۇرىدۇ.

§12. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كۆرۈلمەيدۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى پەقەت سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچە بېرى

شىددىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. قوشۇمچىلار-نىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ جارانلىق ياكى جارانسىز بولۇپ كېلىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى-گە ئەمەل قىلىدۇ.

سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ جارانلىق ياكى جا-رانسىز بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس شەكلىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: قول — قولغا، قولدىن.

ئاش — ئاشقا، ئاشتىن.

بازار — بازارغا، بازاردىن.

ياتاق — ياتاققا، ياتاقتىن.

سۆزلەرگە قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە ئۇ-لىنىدۇ:

«د، ب» تاۋۇشلىرىدىن باشقا بارلىق جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جا-رانلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان شەكلى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: باغ — باغدىن، باغدا

نان — نانىدىن، نانغا، نانىدا

قورال — قورالدىن، قورالغا، قورالدا

كەپتەر — كەپتەردىن، كەپتەرگە

تاج — تاجدىن، تاجغا، تاجدا

ئاي — ئايدىن، ئايدا، ئايغا

بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى (جۈملىدىن باشقا مىللەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى) جانلىق تىلە-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

مىزدا «ت، پ» ئىيتىلىدۇ. بۇلارغا قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن باشلانغان شەكلى ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئىقتىساد — ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتىن، ئىقتىسادى

كىتاب — كىتابقا، كىتابتا، كىتابتىن

غەرب — غەربكە، غەربتە، غەربتىن، غەربى

ھېساب — ھېسابقا، ھېسابتىن، ھېسابتا، ھېسابى

ئاخىرى «غ، گ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئايالغۇشقان سۆزلەرگە يەنە «غ، گ» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلارنى ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن، «ق، ك» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: تاغ + قا = تاغقا (تاغغا ئەمەس)

تۇغ + قان = تۇغقان (تۇغغان ئەمەس)

ئەگ + كەن = ئەگكەن (ئەگگەن ئەمەس)

چىگ + كەن = چىگكەن (چىگگەن ئەمەس)

تۇگ + كەن = تۇگكەن (تۇگگەن ئەمەس)

35-كۇنۇكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «دىن، تىن» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى ئۇلاپ يېزىڭلار.

ئۇمىد، باھار، مەكتەپ، ئوقۇش، بېلىق، سىز، تاغ، بارلىق، ئۆرۈك، ئۈزۈم، ئەخلاق، ئەدەپ، شاخ، پەلەي، ئانار، سائەت، زەمبىل، پادىشاھ، ئەينەك.

36-كۇنۇكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «غان، قان، گەن، كەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى ئۇلاپ يېزىڭلار.

ئوقۇ، بار، كەل، كەت، پاراڭلاش، ئاچ، ئولتۇر، ماڭ، كۆرۈن، تۇغ، چىگ، كۆرسەت، تەگكۈز، ئۇخلا، ھەيدەل، ھەيدەش، ئىشلەن، ئىشلەت.

37-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۈلىنىشى قائىدىگە ئۇيغۇنمۇ؟ ئۇيغۇن بولمىسا، توغرىلاپ كۆچۈرۈڭلار.

ئۆگىنىشكە، ئۆگۈتۈش، پۈتلۈرۈم، كۆرسۈتىمەن، سائەت بەشدە، ئەۋلاددىن، كىتابغا، ئەگگەن، تۈزۈتۈڭ، قۇلۇقۇم، ئونلەر، مىڭلەر، سانسىزلىگەن، تاپشۇرمەيمەن، قوزغۇلۇش.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟
2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟
3. سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن قانداق ماسلىشىدۇ؟
4. سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتى جەھەتتىن قانداق ماسلىشىدۇ؟
5. ئارا سوزۇق تاۋۇشلار قانداق ماسلىشىدۇ؟
6. ئۈزۈك تاۋۇشلار قايسى جەھەتتىن ماسلىشىدۇ؟

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

§13. بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

بىر قىسىم سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىدۇ ۋە ئاجىز-لاشقىنى بويىچە يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: باش + مم = بېشىم

ياتاق + مم = ياتقىم

خەت + ى = خېتى

ئال + مپ = ئېلىپ، كەل + لىك = كېلىك، قەلەم + ى = قەلىمى، تۇزەت + مەن = تۇزىتىمەن.

«ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە «ئى» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلان-غاندا، «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: ئات + ى = ئېتى

مال + لىك = مېلىك

قان + مم = قېنىم

كەل + ەر = كېلەر

ئەن + ي = ئېنى

دە + مەك = دېمەك

بەر + مپ = بېرىپ

بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولغانلىقتىن قوشۇمچە ئۇلانغاندا، يۇنداق سۆزلەردىكى «ئا،

ئه» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ ھەم يازغاندىمۇ ئاجىزلاشتۇ-
رۇلماي يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: قار + ى = قارى
بار + ى = بارى
ياز + چە = يازچە
سان + ى = سانى
تەم + ى = تەمى
جاي + ى = جايى

ئ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا «ئا، ئه» تاۋۇشلىرى بولسا، بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئەگەر شۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئۆزگەرسە، «ئى» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: ياسا + غان = ياسىغان
بالا + لار = بالىلار
ئاسان — ئاسىنى
ئاتاق — ئاتىقى
سۆزلە + مەك = سۆزلىمەك
ئائىلە + دە = ئائىلىدە
دەپتەر + ىم = دەپتىرىم
مەسلىھەت — مەسلىھىتى

38-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «ى» ياكى «سى» قوشۇمچىسىنى ئۇلاپ كۆچۈرۈڭلار، ئۇ سۆزلەردىكى «ئا، ئه» تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن-ئۆزگەرمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىڭلار.

جۇملە، ئالما، ياش، ھەربىكەت، ئاك، قەلەم، ئائىلە،

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىدىسى
www.uyghurkitap.com

ئىدارە، ئىملا، مەيدان، ماشىنا، تەم، جوزا، دەريا، پىلان، تەرى ئاي، بەل، چەك.

39-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇپ، «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشقان تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئائىلىسىزلىك، مەملىكىتسىزگە، ساۋاقداشلىرىڭ، بېشىمغا، كېلىۋاتىدۇ، ئىشلىمىدى، ئېتىڭىز، كۆڭلىكى، قائىدىسى، كۆزلىرىم، يېزىۋاتىمەن، كېتەمسىز، كۆز يېشى، ئۆگىنىش، سېلىنمىدى، يوقىلىپتۇ.

40-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، «ئى» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا تۇز (——) سىزىق، «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ئاستىغا ئەگرى (⌒) سىزىق سىزىڭلار.

دۆلەت، ھۆكۈمەت، بەر، ئال، كۆر، ئوقۇ، قوزغال، ئۇنىڭ، سېلىق، ئامانەت، ئۇنىڭغۇ، كالا، گۈللەر، ئۆگەن، تۇزۇش، تۇزەت، بىنا، گۈناھ.

41-كۆنۈكمە: ئوقۇنقۇچىنىڭ كۆرسەتكىنى بويىچە ئەدەبىيات دەرسلىكىدىكى بىرەر تېكىستنىڭ قىسقا بىر ئابزاستىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭدىكى سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئې» گە ئاجىزلاشقان سۆزلەرنى ئايرىپ چىقىپ بېرىڭلار.

§14. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قانداق تاۋۇش ئۆزگىرىشى بولىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭلار.

سىكىل + سم = سىكىلىم (سىكىلىسى)
ئىملا + سم = ئىملايسم، (ئىملايمىز)
ۋاقىت + سىلار = ۋاقىتسىلار، (ۋاقىتى، ۋاقىتىمىز)
ئوغۇل + ۇڭ = ئوغلۇڭ (ئوغلى، ئوغلىمىز)
نەسىل + ى = نەسلى (نەسلىسىلار، نەسلىمىز)
قىسىم + ى = قىسمى
ھۆكۈم + ى = ھۆكمى

يۇقىرقى بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئى، ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن: كۆڭۈل + ى = كۆڭلى
ئورۇن + ۇم = ئورنۇم
جىسىم + ى = جىسمى
ئۆمۈر + ى = ئۆمرى
ئىلىم + ى = ئىلمى
زېھىن + ى = زېھنى

ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىغا بىر «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن ئوخشاشلا «سى» قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن:
ئىملا+سم= ئىملايسم، ئىملايمىز، ئىملاسى
پولۇ+ ۇم= پولۇيۇم، پولۇيۇڭ، پولۇسى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

توخۇ + ۇم = توخۇيۇم، توخۇيۇڭ، توخۇسى
بىنا + ىم = بىنايىم، بىنايىمىز، بىنايىڭ، بىنايىڭلار
سۇ + ۇم = سۇيۇم، سۇيۇڭ

پەقەت «سۇ» سۆزىگىلا ئۇچىنچى شەخسته «سى» قوشۇلماي «ى» قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: سۇ + ى = سۇيى

بەزى ئۇچۇق بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچىلار ئالدىغا «ي» تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: دە — دە + ىش = دېيىش

يە + ىش = يېيىش
يە + ىلدى = يېيىلدى
يۇ + ۇش = يۇيۇش
سۇ + ى = سۇيى
يۇ + ۇلدى = يۇيۇلدى
ئارزۇ + ۇم = ئارزۇيۇم

42-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە بىرىلگەن قوشۇمچىلارنى ئۇلاپ يېزىڭلار، ئۇلاردا قانداق تاۋۇش ئۆزگىرىشى بولغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئوغۇل + ۇم =
ئەزا + ىم =
ئورۇن + ۇڭ =
سۇ + ۇم =
سۇ + ى =
يە + ىش =

بىنا + ىك =
كۆڭۈل + ۇڭلار =
يۇ + ۇك =
ۋاقىت + ممىز =

§15. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۇپ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتا پەيدا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ.

مەسىلەن: ئاتاق + لىق = ئاتاقلىق (ئاتاغلىق ئەمەس)
كېرەك + لىك = كېرەكلىك (كېرەگلىك ئەمەس)
چىرايلىق + راق = چىرايلىقراق (چىرايلىغراق ئەمەس)
ساق + لا = ساقلا (ساخلا ئەمەس)
ئاچ + قان = ئاچقان (ئاشتىن ئەمەس)

ئاخىرقى «ق، ك، پ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ق، ك، پ» تاۋۇشلىرى ئېغىزدا «غ، گ، ۋ» تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، ئەمما يېزىقتا «غ، گ، ۋ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرتىلمەي، «ق، ك، پ» بويىچە يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: قوشاق — قوشىقى (قوشىغى ئەمەس)
تىلەك — تىلىكى (تىلىگى ئەمەس)
تەكلىپ — تەكلىپى (تەكلىۋى ئەمەس)

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئېرىق — ئېرىقى (ئېرىغى ئەمەس)

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئاخىرى «غ ۋە گ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە يەنە «غ ۋە گ» تاۋۇشلىرى بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىش ئەپسىز بولغاچقا، «ق ۋە ك» بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، بۇ چاغدا سۆز ئاخىرىدىكى «غ، گ» تاۋۇشلىرى «ق، ك» تەلەپپۇز قىلىنىسمۇ، ئەمما يېزىقتا يەنىلا «غ، گ» بويىچە ئۆزگەرتىلمەي يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: باغ — باغقا (باققا ئەمەس)

چوغ — چوغقا (چوققا ئەمەس)

ئەگ — ئەگكەن (ئەككەن ئەمەس)

تۇگ — تۇگكەن (تۇككەن ئەمەس)

بوغ — بوغقان (بوققان ئەمەس)

چىگ — چىگكەن (چىككەن ئەمەس)

بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا «ت، پ» ئېيتىلسىمۇ، ئەمما شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، يەنىلا «د، ب» بولۇپ ئېيتىلىسىمۇ، يېزىقتا «د، ب» قىلىپ يېزىلىدۇ، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ تەسىرى بىلەن سۆز ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى «ت، ۋ» بولۇپ ئېيتىلسىمۇ، يېزىقتا يەنىلا «د، ب» بويىچە يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: مۇراد — مۇرادقا

ئىقتىساد — ئىقتىسادقا

ھېساب — ھېسابقا، ھېسابتا، ھېسابى

بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشى قوشۇمچە-

لار ئۇلانغاندا پەيدا بولسا، چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ، پەيدا بولمىسا، چۈشۈرۈپ يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: دوست — دوستى (دوس ئەمەس)
راست — راستىنى (راس ئەمەس)
گۆش — گۆشى (گۆشت ئەمەس)

§16. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا بىرقەدەر كۆپ كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرى. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزدا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئېيتىلىشى بولسا، ئومۇمەن جارانكىسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ جارانكىلىق ئۇزۇك تاۋۇشقا، نەپەسلىك ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ نەپەسسىز ئۇزۇك تاۋۇشقا، پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا ئاجىزلىشىشى شەكلىدە يۈز بېرىدۇ. نۆۋەتلىشىش ھادىسىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرۇش ئېھتىياجى سەۋەبىدىن يۈز بەرسە، بەزىلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم شېۋە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تەلەپپۇز ئادىتى ۋە باشقا ئامىللار سەۋەبىدىن يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى جانلىق تىلىمىزدا رايون ۋە شېۋىلەر ئارا ئوخشاش بولمايدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئېغىزدا ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، يېزىقتىمۇ بەلگىلىك تىل قانۇنىيىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈپ يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىدىن تۆۋەندىكىچە بولىدۇ.

1. ئاخىرى «ق، ك، پ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا جانلىق تىلدا «ق» تاۋۇشى «غ» تاۋۇشى بىلەن، «ك» تاۋۇشى «گ» تاۋۇشى بىلەن، «پ» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. ئەمما ئەدەبىي تىلدا (يېزىقتا هەم تەلەپ-پۇزدا) نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.

مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	ئەدەبىي تىلدا (يېزىقتا هەم ئىملادا)
پىچاق — پىچىغىم، پىچىغى	پىچاق — پىچىقىم، پىچىقى
ياتاق — ياتىغىمىز، ياتىغۇلار	ياتاق — ياتىقىمىز، ياتىقىلار
تىلەك — تىلىگىم، تىلىگى	تىلەك — تىلىكىم، تىلىكى
يۈرەك — يۈرىگىم، يۈرىگى	يۈرەك — يۈرىكىم، يۈرىكى
مەكتەپ — مەكتىۋىم، مەكتىۋى	مەكتەپ — مەكتىپىم، مەكتىپى
تەلەپ — تەلىۋىم، تەلىۋى	تەلەپ — تەلىپىم، تەلىپى

2. «چ» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «چ» دىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندا، شۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «چ» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا «ش» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. لېكىن يېزىقتا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

تەلەپپۇزى	يېزىلىشى
ئاشقۇچ — ئاشقۇشلۇق	ئاچقۇچ — ئاچقۇچلۇق

ئۆشتى، ئۇشلۇق	ئۆچتى، ئۇچلۇق
كەشلىك، كەشكىچە	كەچلىك، كەچكىچە

3. «ب» ۋە «د» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە جاراڭسىزلىشىپ، «پ» ۋە «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇداق سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىمۇ ئوخشاشلا «پ»، «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا بولسا ئەسلىگە قايتىدۇ.

مەسىلەن:

تەلەپپۇزى	ئىملاسى
كىتاپ — كىتاپلار، كىتاپقا، كىتابى	كىتابلار، كىتابقا، كىتابى
ھېساپ — ھېساپلار، ھېساپى	ھېسابلار، ھېسابقا، ھېسابى
ئىقتىسات — ئىقتىساتقا، ئىقتىسادى	ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتا، ئىقتىسادى
مېتوت — مېتوتقا، مېتودى	مېتودقا، مېتودتا، مېتودى

4. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى تەركىبى «م، ن» دىن باشقا بىر قىسىم ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان، ئىككىنچى تەركىبى «ب» تاۋۇشى بىلەن باشلىنىدىغان ئادەتتىكى سۆزلەردە ئىككىنچى تەركىبىنىڭ بېشىدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خىل نۆۋەتلىشىش ئىملادا ھەم تەلەپپۇزدا ساقلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئەسلىسى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاقباش	قاقۋاش	قاقۋاش
بەلباغ	بەلۋاغ	بەلۋاغ

ئۇيغۇر كتابلىرىنى بىر يەرگە توپلىغان تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

كاتتاباش كاتتىۋاش كاتتىۋاش
موزايبېشى موزايۇبشى موزايۇبشى

لېكىن كېشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرىدا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.

مەسىلەن: شامالباغ، دۆلەتباغ، ئابدۇباقى، خۇدابەردى، ئەمەتباقى

بۇلاردىن باشقا بەزى سۆزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار يەر-لىك شېۋە ياكى ئادەتلىنىش سەۋەبىدىن تەلەپپۇز جەريانىدا نۆۋەتلىشىدۇ، يەنى «ي» تاۋۇشى «ژ» بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: يۇگەن - ژۇگەن، يۇيۇش - ژۇيۇش، يىل - ژىل، يىگىنە - ژىگىنە

بۇ خىل ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى پەقەت ئېغىز-زىمىزدىكى تەلەپپۇز قىلىشتىلا نۆۋەتلەشسىمۇ، ئەدەبىي تەلەپپۇزدا ھەم ئىملادا ئىپادىلەنمەيدۇ، يەنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىملا قائىدىسىگە ئەمەل قىلىنغان ھالدا يېزىلىدۇ.

بەمەك، ئاخىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنى ئايرىم تەلەپپۇز قىلىش ياكى قوشۇمچىلارنى ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلىش جەريانىدا، سۆز ئاخىرىدىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئالمىشىپ كېلىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى دېيىلىدۇ.

(43) **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «غان، قان، گەن، كەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى ئۇلاپ يېزىڭلار.

كەل، ئەش، بار، ماڭ، ئاس، قوش، تۇغ، ئەگ، ئىچ، بىل، چىگ، يىغ.

44ـكۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە «غا، قا، گە، كە» قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغىنىنى ئۇلاپ يېزىڭلار.

ئەخلاق، بازار، ئىقتىساد، ئەۋلاد، ھايات، ئاسمان، تەشتەك، دەپتەر، تەنقىد، ئۇمىد، كىتاب، ھېساب، قەلب، باغ، ئات، چىغ، چوغ، بەگ.

45ـكۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۇ-لىنىشى توغرىمۇ؟ توغرا بولغانلىرىغا (✓) بەلگىسىنى، خاتا بولغانلىرىغا (×) بەلگىسىنى قويۇڭلار.

مەكتىپىم ( )، تەلىۋىم ( )، گۈلباققا ( )، كىچىگرەك ( )، قۇلىقىم ( )، قول-لىرىم ( )، كۆزلۈرۈم ( )، ئىقتىساتتا ( )، ئىچكەن ( )، چىككەن ( )، تاغقا ( )، كۆڭلۈگۈم ( )، بىلىگى ( )، دوسلۇرۇم ( )، كىتاپتا ( )، ئىسسىغراق ( ).

46 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇڭلار، قو-شۇمچىلار خاتا ئۇلانغان سۆزلەرنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ھەم ئۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن يېزىلىشى ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. بىز يازدا تاققا چىقىمىز.
2. مەن كەچ ساقەت يېتىدە قايتىپ كېتىمەن.
3. سېنىڭ قۇلۇغۇڭ سەزگۈر ئىكەن.
4. بۇ نەرسىنىڭ ئەمدى كېرىكى قالمىدى.
5. قوللىرىڭ خەتكە ماھىر ئىكەن.
6. فابرىكىدا چىرايلىق رەخلەر توقۇلماقتا.
7. قانۇنسىز ئىش قىلغانلار ئەدىۋىنى يەيدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

8. كەلگۈسى ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش مۇھىم ئىش.
9. ئۇرۇمچىدە بىزنىڭ تۇققىنىمىز بار.
10. بۇ سىلەرنىڭ ئوقۇتۇش بىنالىرىڭلارمۇ؟

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. جاۋاب بېرىڭلار.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل بولىدۇ؟

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟ مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

3) ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئۆزگىرەمدۇ؟

4) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى قايسى تاۋۇشقا ئاجىزلىشىدۇ؟ ھەربىرىگە بىرنەچچىدىن مىسال كەلتۈرۈڭلار.

5) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى قايسى تاۋۇشقا ئاجىزلىشىدۇ؟ بەش مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭلار.

6) ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتا پەيدا بولىدىغان ئۆزگىرىش يېزىقتا ئىپادىلىنەمدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭلار.

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى

تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ——— ، تاۋۇش چى-
قىرىش ——— ، ——— ھەم تاۋۇش پەردىسى-
نىڭ ——— ياكى ——— خۇسۇسىيەتلىرى جە-
ھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ.

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ———
جەھەتتىن ماسلىشىش ياكى ——— جەھەتتىن ماسلى-
شىشتىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ.

3) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن
سۆزلەرگە ——— سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇ-
لىنىدۇ.

4) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى « ، » تاۋۇ-
شى ئۇ سۆزگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە
ئۇلانغاندا، ئاجىزلىشىپ «ې» غا ئۆزگىرىدۇ.

5) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىكى « ، »
تاۋۇشى ئۇ سۆزگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە
ئۇلانغاندا، ئاجىزلىشىپ «ى» غا ئۆزگىرىدۇ.

6) ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە
بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلا-
نغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىغا بىر « » تاۋۇشى قوشۇلى-
دۇ.

7) يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق
بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ، ،
» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇ-
لانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇڭلار، توغرىلىرىغا (✓) بە-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

گىسىنى، خاتالىرىغا (×) بەلگىسىنى قويۇپ پەرقلەندۈ-
رۈڭلار.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئىككى خىل بو-
لىدۇ. ( )

2) ھەرقانداق سۆزدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشى «ئې» غا
ئاجىزلىشىدۇ. ( )

3) ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىر-
قى بوغۇمىدىكى «ئى، ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزگە
تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۈلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. ( )

4) ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە
بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئۈلانغاندا، قو-
شۇمچىنىڭ ئالدىغا بىر «ي» تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. ( )

5) ئاخىرى «ق، ك» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان
سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار
ئۈلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ق، ك» تاۋۇشى «غ، گ»
تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ ھەم نۆۋەتلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ.
( )

§17. بوغۇم

تىلمىزدىكى سۆزلەرنىڭ تىل تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلىدە-
غانلىقىنى ھەممىمىز بىلىمىز، يەنى تىلمىزدىكى چەكلىك
سانغا ئىگە تىل تاۋۇشلىرى چەكسىز ھالدا بىرىكىش ئىقتىدا-
رىغا ئىگە. بۇنداق بىرىكىش ھەرگىز قالايمىقان بىرىكىش
ئەمەس، بەلكى ئۈلار ئۆزئارا زىچ باغلانغان، رەتلىك، تە-

تىپلىك، قانۇنىيەتلىك ھالدا بىرىكىش ئارقىلىق سۆز ياسىـ
لىدۇ. بۇ سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغىنىمىزدا، ئۆپكىمىزدىن
چىققان ھاۋا ئېقىمى بەزىدە كۆچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلىشىـ
دۇ، نەتىجىدە بىز تەلەپپۇز قىلغان سۆز بىر ياكى بىرنەچچە
بۆلەككە بۆلۈنۈپ ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن: «كەل، مەكتەپ، ئۆگىنىش، ئىشلەپچىقىـ
رىش» دېگەن سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلساق، «كەل، مەك +
تەپ، ئۆ + گە + نىش، ئىش + لەپ + چە + قە +
رىش» دېگەن بۆلەكلەر بويىچە تەبىئىي ھالدا بۆلۈنۈپ چىقىـ
دۇ. بۇ بۆلەكلەرنىڭ بەزىلىرى بىر تاۋۇشتىن، بەزىلىرى
ئىككى تاۋۇشتىن، بەزىلىرى ئۈچ تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن. مانا
بۇ ھەربىر بۆلەك بىر بوغۇم بولىدۇ.

> سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر نەپەس بىلەنلا ئېيتىلىدىغان سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئەڭ كىچىك بىرىكمىسى ياكى بىر سوزۇق تاۋۇش بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

بوغۇم بىر تاۋۇش ياكى بىرقانچە تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا
بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بوغۇم — تىلمىزدىكى تا-
ۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن ئەڭ كىچىك قۇرۇلما بىرلىكى. ئۇيـ
غۇر تىلىدىكى ھەرقانداق بوغۇمدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولـ
دۇ. سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇش بوغۇم مەركىزى ھېسابلىنىـ
دۇ. بەزىدە بىر سوزۇق تاۋۇشمۇ بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ،
لېكىن ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايـ
دۇ. ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ھەربىر
بوغۇمدا بىردىن سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. ئەمما ئۈزۈك تا-

ۋۇشلارنىڭ سانى بىرەك بولمايدۇ. بەزى بوغۇملاردا ئۇزۇك تاۋۇش بولمايدۇ، بەزى بوغۇملاردا بىرلا ئۇزۇك تاۋۇش بولسا، بەزى بوغۇملاردا ئىككى ياكى ئۈچ ئۇزۇك تاۋۇش بولىدۇ.

مەسىلەن: «ئۇ» (بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن)، «ئاي» (بىر سوزۇق، بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن)، «سەن» (بىر سوزۇق، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن)، «شەرق، غەرپ، خەلق» دېگەن سۆزلەر بولسا بىر سوزۇق، ئۈچ ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن.

ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇملار ئەڭ ئاز بولغاندا بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن، كۆپ بولغاندا بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۈچ ئۇزۇك تاۋۇشتىن تەركىب تاپىدۇ، ئەمما تىلىمىزغا باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ بەزى بوغۇملاردىكى تاۋۇش سانى يۇقىرىقىدەكلەرنىڭ كۆپ بولىدۇ.

47-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى قوشۇش (+) بەلگىسى ئارقىلىق بوغۇمغا ئايرىڭلار.

سايە، بۇرادەر، ۋىجدانلىق، جۇمھۇرىيەت، دوستلۇق، دوستانە، يولداشلارچە، دەرسلىك، ئۇزۇمزارلىق، خەلقىمىزنىڭ.

ئۈلگە: سا + ۋاق + داش + لار

48-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى «كىتاب ھەققىدە ئوخشىتىشلار» نى ئوقۇپ، ھەربىر سۆزدە نەچچە بوغۇم بارلىقىنى تىرناق ئىچىگە يېزىڭلار.

ماۋارىپچىلار (3) : كىتاب (2) ئەقىل (2) پارا-سەتنىڭ (4) ئاچقۇچى (3) دېيىشىدۇ (4).

تارىخچىلار ( ) : كىتاب ( ) ئالغا ( ) .
بېسىشنىڭ ( ) شوتىسى ( ) .
ئىقتىسادشۇناسلار ( ) : كىتاب ( ) بېيىش-
نىڭ ( ) ئۇچۇرى ( ) .
سىياسىئونلار ( ) : كىتاب ( ) دەۋرنىڭ
( ) جېنى ( ) دېسە ( ) .
ئوقۇغۇچىلار ( ) : كىتابنى ( ) تىلسىز
( ) مۇئەللىم ( ) دەيدۇ ( ) .
ئەدەبىياتچىلار ( ) : كىتاب ( ) ئىنسانلار-
نىڭ ( ) روھىي ( ) ئوزۇقى ( ) دېيىشىدۇ
( ) .
ئېزدەنگۈچىلەر ( ) : كىتاب ( ) قىرغاقتا
( ) ئېلىپ ( ) چىقىدىغان ( ) كېمە ( )
دېيىشىدۇ ( ) .
ئىلىم ( ) ئىگىلىرى ( ) : كىتابنى ( ) ئاچ
( ) قالغان ( ) چاغدىكى ( ) مەززىلىك
( ) غىزا ( ) دەپ ( ) يىلىدۇ ( ) .

§18 . سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى سۆزلەر بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلسە، بەزى سۆزلەر ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. سۆزلەر تەركىبىدىكى بوغۇملارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر دەپ

ئۇيغۇر كىتاب يۇرتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئىدىرىسى
www.uyghurkitap.com

ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر بىر بوغۇملۇق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ، سەن، ئاز، شۇ، باغ، گۈل، كەل، قوي، خەلق، ئېيت.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئانا، ۋەتەن، قۇرۇلۇش، ئىنسانىيەت، تەرەققىيات.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە بوغۇملار-نىڭ تۈزۈلۈشى تۆۋەندىكى شەكىللەر بويىچە بولىدۇ:

1. بىرلا سوزۇق تاۋۇش بىر بوغۇم بولالايدۇ.

مەسىلەن: ئۇ، ئا + تا، ئە + تە، ئې + تىز، ئى + ئىسىم، ئو + غاق، ئۇ + ۋا، ئۆ + گەن، ئۈ + زۈم، قا + ئىدە.

2. بىر سوزۇق، بىر ئۈزۈك تاۋۇش بىرىكىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئات، ئەت، ئىل، ئون، ئۇن، ئۆي، ئۈز، ئېتىز، ئەس + ئەت.

3. بىر ئۈزۈك، بىر سوزۇق تاۋۇش بىرىكىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: بۇ، شۇ، هە، قا+چا، مې + ۋە، چو + كا، ئو + قۇ + غۇ + چى.

4. بىر ئۈزۈك، بىر سوزۇق، يەنە بىر ئۈزۈك تاۋۇش

بىرىكسىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: كۆر+سەت، مەك+تەپ، قال + دۇر، قاس + قان، لەگ + لەك، باش + لىق، يول + داش + لار، نان، قاش، بەر، يەر.

5. بىر سوزۇق، ئىككى ئۇزۇكنىڭ تاۋۇش بىرىكسىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئەرز، ئېيت، ئاست، ئۈست، ئىشق.

6. بىر ئۇزۇك، بىر سوزۇق، ئاخىرىدا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكسىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: خەلق، دوست، دەۋر، قەست، دەرس، شەرق، غەرب، قەلب.

7. ئىككى ئۇزۇك، بىر سوزۇق تاۋۇش بىرىكسىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ستا-نوك، گىرا - دوس، پلا - نېر، سخې - ما، ستالىن.

8. ئىككى ئۇزۇك، بىر سوزۇق، بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكسىپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: گىراد - ماتىكا، كران، تراك - تور، پرىنت - سسىپ.

9. ئىككى ئۇزۇك، بىر سوزۇق، يەنە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكسىپ بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: فرونت، تراڭ - سپورت، كرېست.

10. بىر ئۇزۇك، بىر قوشما سوزۇق تاۋۇش بىرىكسىپ بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭ - خۇا، خۇا - لوگېن.

ئۇيغۇر كىتاب يۇرتى
www.uyghurkitap.com

11. بىر ئۇزۇك، بىر قوشما سوزۇق، يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكىپ بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: گۇاڭ - جۇ، بىڭ - تۇەن، مە - چۇەن.①

يۇقىرىقى بوغۇملاردىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇچۇن «A» نى، ئۇزۇك تاۋۇش ئۇچۇن «B» نى شەرتلىك بەلگە قىلىپ يازساق، بۇ 11 خىل بوغۇم شەكلىنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسىنى مۇنداق ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

1. A شەكلىدىكى بوغۇملار: ئۇ، ئا - نا، گە - تە
2. BA شەكلىدىكى بوغۇملار: ئاش، ئەت، ئون
3. AB شەكلىدىكى بوغۇملار: بۇ، شۇ، سا - نا، قا - را
4. BAB شەكلىدىكى بوغۇملار: باش، كەل، بىل
5. BBA شەكلىدىكى بوغۇملار: ئېيت، ئاست، ئەرز
6. BBAB شەكلىدىكى بوغۇملار: خەلق، دوست، شەرت
7. ABB شەكلىدىكى بوغۇملار: گرا - نات، پلا - نېر
8. BABB شەكلىدىكى بوغۇملار: گرام - ماتىكا، تراك - تۇر
9. BBABB شەكلىدىكى بوغۇملار: فرونت، كرېست
10. AAB شەكلىدىكى بوغۇملار: جۇڭ - خۇا
11. BAAB شەكلىدىكى بوغۇملار: گۇاڭ - جۇ، خۇەي - خي

---

① ئەسكەرتىش: 10 - ، 11 - تارماقتىكى قوشما سوزۇق تاۋۇش (قوشما يۇنبۇ) لار بىر بوغۇمدا تىككى سوزۇق تاۋۇش ھەرپى بىرلەشمۇ، گۇۇغاندا قوشۇپ بىر تاۋۇشقا ئوخشاش گۇۇلىدۇ.

بۇ 11 خىل بوغۇم شەكلى ئىچىدە ئالدىنقى ئالتە خىلى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەردىكى بوغۇملارنىڭ ئۆلچەملىك شەكلى بولۇپ، بۇلارنىڭ بوغۇم چېگرىسى مۇنداق ئايرىلىدۇ:

1. ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئۈزۈك تاۋۇش كەلسە، بۇ ئۈزۈك تاۋۇش كېيىنكى سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ، بىر بوغۇم بولىدۇ.

مەسىلەن: ما-نا، بۆ-رەك، ئا-تا، مە - لە - كە

ئەگەر ئوتتۇرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ، بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدىغان ئەھۋاللاردا كېيىنكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەمزىلىك شەكلى يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: ئەس - ئەت، ئەز - ئەنە، چەت - ئەل، مەس - ئۇل

2. ئەگەر سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بولسا، ئالدىنقى ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇشقا، كېيىنكى ئۈزۈك تاۋۇش كېيىنكى سوزۇق تاۋۇشقا تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: مەك - تەپ، سايە - لام، ئويە - مان

3. ئەگەر ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇش بولسا، ئالدىنقى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇشقا، كېيىنكى بىر ئۈزۈك تاۋۇش كېيىنكى سوزۇق تاۋۇشقا تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: خەلق - نىڭ، شەرق - تىن، دوست - لۇق

كېيىنكى بەش خىل بوغۇم شەكلى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى بوغۇم شەكىللىرى بولۇپ،

ئۇلارنىڭ بوغۇم چېگرىسىنىڭ ئايرىلىشى يۇقىرىقى ھالىتىدىكە بويسۇنمايدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ.

49- كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى (+) بەلگىسى ئارقىلىق بوغۇملارغا ئايرىپ يېزىڭلار ھەم ھەربىر بوغۇمنىڭ ئاستىغا شۇ بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى شەرتلىك بەلگىنى قويۇڭلار.

شەرتسىز، كىلوگرام، ئانتاركتىكا، شېركەت، پايچەك، جۇڭخۇا، ترانسپورت، باكتېرىيە، پەرق، سورتلۇق.

§19. بوغۇملارنىڭ تۈرى

تىلىمىزدىكى بەزى بوغۇملارنىڭ ئاخىرى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن، بەزى بوغۇملارنىڭ ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئا - ئە - لە، مۇ - زا - كە - رە، ئېي - زا، ئە - دا - رە، با - لا

ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملار يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن، سىز، خەت، ئىش - چان، مەي - دان.

تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ھەم ئوچۇق، ھەم

يېپىق بوغۇملاردىن ئارىلاش تۈزۈلىدۇ.

مەسىلەن: ئىش ـ خا ـ نا، بە ـ لىم ـ لىك، سا ـ لا ـ مەت، ئۇ ـ ئال ـ غۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى ئەك ئاخىرقى بوغۇمىنىك ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم ئىكەنلىكىگە قاراپ ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر ۋە يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

~~ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر: ئوقۇغۇچى، ماشىنا، ئەنە ...~~

يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر: سەنئەت، خۇلق، كەيتەر ...

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ چېگرىسى ھەممە سۆزلەردە ھەممە ۋاقىت تۇراقلىق بولىۋەرمەيدۇ. بەزى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىغا تەۋە بولغان ئۇزۇك تاۋۇش قوشۇمچە بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ، قوشۇمچىدىكى ئاخىرقى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ كېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سۆز ئاخىرىدىكى يېپىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئۆزگىرىدۇ.

مەسىلەن: باغ + ىم = بە + غىم، كىتاب + ىم = كىتا + بىم.

ۋەتەن + لىك = ۋەتە + نىك، ئۆتۈك + ى = ئۆتۈ + كى، بار + ىمەن = با + رىمەن.

ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە بەزى قو-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

شۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچە بېشىدىكى بىر ئۇزۇك تاقۇش ئالدىنقى بوغۇمغا قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ.

مەسىلەن: دادا + ئىلار = داداڭ + لار، ئانا + ئىلار = ئاناڭ + لار

50 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى قوشۇش (+) بەلگىسى ئارقىلىق بوغۇملارغا ئايرىپ كۆچۈرۈڭلار. ئوچۇق بوغۇملارنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، يېپىق بوغۇملارنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار.

شىنجاڭ، ئۇرۇمچى، بۇغداي، قوغۇنلۇق، ئەدەبىيات، تەنتەربىيە، سۈنئىي، كائىنات، تەكلىماكان، ئەنئەنىۋى، دەرسخانا.

51 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمغا قاراپ، ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر ۋە يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىپ يېزىڭلار.

دوست، غەلىبە، ياڭاق، دەپتەر، گەينۈلا، رادىئو، داستىخان، ئۆلكە، شەھەر، يولىيورۇق، بۇلبۇل، چەينەك، باغ، پاختا، ھەرە، ئانار، ئاكا، ئاقسۇ، كەسلەنچۇك، ئۇنۇ، ئالغۇ، تىنچلىق، ئەدەبىي، ئىدارە، ماتېرىيال، چەك، شەرق، ئۇ، كەل، شۇ.

52 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە يېنىدىكى قوشۇمچىلارنى ئۇلاپ يېزىڭلار ھەم سۆز ئاخىرىدىكى بوغۇم چېگرىسىدا قانداق ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

يۈرەك + نىڭ = يۈرىكنىڭ

دوست + ۇم = دوستۇم

سۈپۈر + ۋۇاتقان = سۈپۈرگۈچ،
قول + ۋچلار = قوللار،
ئوقۇتقۇچى + لار = ئوقۇتقۇچىلار،
كۆرسەت + ىپ = كۆرسەتىپ،
تەركىب + ى = تەركىبى،
سۆز + لىمز = سۆزلىمز،
باش + ى = بېشى،
ئاكا + لىك = ئاكىلىك،

§20. بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى

خەت يازغان ۋاقتىمىزدا بەزى سۆزلەر قۇر ئاخىرىغا تولۇق سىغمايۋاتقاندا، كېيىنكى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى بويىچە يېزىش كېرەك.

1. قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ، ئۇ قۇرغا پۈتمەي قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە بۆلۈپ، كۆچۈرۈپ يېزىلىدۇ. بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە (-) قويۇلىدۇ.

مەسىلەن:

1. ... ئۇ - لەپ- چىقىرىش	3. ... ئۇشلەپچە - قىرىش	5. ... سا - ۋاق- داش	7. ... گۈلدەس - تە
2. ... ئۇشلەپ - چىقىرىش	4. ... ئۇشلەپچىقە - رىش	6. ... ساۋاق - داش	8. ... گۈل - دەستە

2. بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنى ئىككى قۇرغا بۆلۈپ كۆ-

ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېڭى ئادرېسى www.uyghurkitap.com

چۈرۈشكە بولمايدۇ.

مەسىلەن: خەلق (خە- لق دەپ بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ).

دوست (دو- ست دەپ بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ).

3. رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار قۇر ئاخىرىغا كېلىپ، سىغمايۋاتقاندا، ئۇلارنى پارچىلاپ كېيىنكى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: 1998-يىل دېگەندە (19- 98- يىل دەپ يېزىشقا بولمايدۇ).

4. باش ھەرپى ئېلىنىپ قىسقارتىلغان سۆزلەرنى پارچىلاپ، كېيىنكى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: ب د ت نىڭ باش كاتتۇى دېگەندە ئىككى قۇرغا بۆلۈپ

(ب د- ت نىڭ باش كاتتۇى دەپ يېزىشقا بولمايدۇ).

(ب د ت نىڭ باش كاتتۇى قىلىپ يېزىشقا بولىدۇ).

5. جۈپ سۆزلەرنى قۇردىن-قۇرغا بۆلۈپ يازغاندا، بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلغانلىقىنى، كېيىنكى قۇرنىڭ بېشىغا يەنە سىزىقچە قويۇلمايدۇ.

مەسىلەن: ئىلىم- (ئىلىم- | تاراق- (تاراق-
پەن -پەن ئەمەس) | تۇرۇق -تۇرۇق ئەمەس)

53- كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى بويىچە يېزىپ كۆرسىتىڭلار.

مەملىكىتىمىز، ۋەتەنپەرۋەرلىك، دەرس، ئادالەت، 1986 ـ يىلى، ئېگىز ـ پەس، ج خ ئىدارىسى، دەرسلىك، خەلقپەرۋەر، چارۋىچىلىق.

ئۇلگە: چار + ۋىچىلىق، چارۋ + چىلىق، چارۋىچ + لىق.

§21. ئۇرغۇ ۋە ئۇنىڭ رولى

سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بوغۇملارنىڭ ھەممىسى بىر خىل ئاھاڭ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم بىرىلا باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا پەرقلىق، كۆچلۈكرەك ئاھاڭدا سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

«ئالما، شەھەر، تەتقىقات» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى كۆچلۈك ھەم سوزۇپراق ئېيتىلىدۇ. «مۇئامىلە، ئىمارەت، جاپاكەش» دېگەن سۆزلەردە بولسا، ئۇلارنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى باشقا بوغۇملاردىن كۆچلۈك ھەم سوزۇپراق ئېيتىلىدۇ. دېمەك، كۆچلۈك ھەم سوزۇپراق ئېيتىلغان بوغۇملار ئۇرغۇلۇق بوغۇم دېيىلىدۇ.

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم بىر بوغۇمنىڭ باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا كۆچلۈك ھەم سوزۇپراق ئېيتىلىشى ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئەمگەك، قۇرۇلۇش، ئىقتىساد، يولداش، ئاشخانا، ئېتىز، قوغۇن، بىلىم، ئىقتىدار دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئۇرغۇلۇق بوغۇملاردۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇ سۆز ئۇرغۇسى ۋە جۈملە ئۇر-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى

غۇسى دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

بۇ دەرسىمىزدە ئاساسەن سۆز ئۇرغۇسى ھەققىدە توختىلىمىز. سۆز ئۇرغۇسى ئاساسەن تاۋۇش كۈچى، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىرنەچچە بوغۇملۇق بىرەر سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملار ئىچىدە بەلگىلىك بىر بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش كۈچلۈك ھەم سوزۇپراق ئېيتىلىدۇ.

1. ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە ئۇرغۇ كۆپ ھاللاردا سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا بولىدۇ.

مەسىلەن: بالا، قىشلاق، يېزا، شەھەر، قۇرۇلۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقىلار. ئۇرغۇلۇق بوغۇملار ئادەتتە ئۇرغۇ بەلگىسى «ˊ» ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ.

2. سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئۇرغۇ ئاساسەن ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشقا كۆچىدۇ.

مەسىلەن: ساۋاقداش — ساۋاقداشلار، ساۋاقداشلارغا، مېھنەت — مېھنەتكەش، مېھنەتكەشلەرگە.

3. ئىككى قىسىم سۆزلەردىكى ئۇرغۇ تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىمۇ ئۇرغۇ باشقا بوغۇمغا كۆچمەيدۇ.

مەسىلەن: زامان — زامانىۋى — زامانەك — زامانىسى
گۈناھ — گۈناھى — گۈناھىنى
دۇنيا — دۇنياۋى — دۇنياسى — دۇنيانىڭ

ئۇرغۇ تىلىمىزدىكى سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشتا، شەكىللاش سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەسلەن: ئاچاً دېسەك، ئاچماق ياغاچتىكى ئاچاً مەنىسىدە كەلگەن بولسا، ئاًچا دېسەك، ھەدە دېگەن مەنىدە كەلگەن.

ياماً — كىيىمنى ياماش دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، يامًا — قوناق يامىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاراً — ئوتتۇرا دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، ئاًرا — دېھقانچىلىق قورالى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

54-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ماقالىلارنى ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە ئۇرغۇلۇق بوغۇملارنىڭ ئۈستىگە ئۇرغۇ بەلگىسى (′) نى قويۇڭلار.

1. جاپاً تارتمىغىچە ھالاۋەت يوًق.
2. ئۇ ئادالەت يولىدا جان پىدالىق بىلەن كۈرەشتى.
3. ئىناق ئۆتكەن گۈل بولۇر، ئىناق ئۆتمىگەن كۈل بولۇر.
4. جىمىكى ھايات گۈزەللىكنىڭ گۈلتاجىسى — ئەقىل.
5. ئەلگە قوشۇلساڭ كۆچلىنىسەن، ئەلدىن ئايرىلساڭ مۇڭلىنىسەن.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. جاۋاب بېرىڭلار.

1) بوغۇم دېگەن نېمە؟

2) بوغۇم قانچە خىل بولىدۇ، قايسىلار؟

3) ئوچۇق بوغۇم دېگەن نېمە؟ يېپىق بوغۇم دېگەنچۇ؟

4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى قانچە خىل شەكىلگە ئىگە؟

5) ئۇرغۇ دېگەن نېمە؟ ئۇرغۇنىڭ رولىنى سۆزلەپ بېقىڭلار.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر بوغۇم بىلەنلا ئېيتىلىدىغان سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى ياكى بىر بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملار تاۋۇشتىن ۋە تاۋۇشنىڭ ئۆزىگە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

3) ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشسىز بوغۇم تۇزۇلمەيدۇ.

4) ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ.

5) ئاخىرى تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇم ئوچۇق بوغۇم دەيىلىدۇ. تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دەيىلىدۇ.

6) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم بىر بوغۇم نىڭ باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا ئېيتىلىشى ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقىڭلار. توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا (✓) بەلگىسىنى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا (×) بەلگىسىنى قويۇپ ئايرىپ چىقىڭلار.

1) سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر نەپەس بىلەنلا ئېيتىلىدىغان تاۋۇش بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. (✓)

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرقانداق بوغۇمدا بىر سوزۇق

تاۋۇش بولىدۇ. ( )

3) ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارمۇ بوغۇم هاسىل قىلالايدۇ. ( )

4) بىرلا تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن سۆزلەر بىر بوغۇملۇق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

5) ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن سۆزلەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

6) سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملار يېپىق بوغۇم، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

7) سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم بىر بوغۇمنىڭ باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا كۈچلۈك هەم سوزۇپراق ئېيتىلىشى ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

3 ـ باب. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

§1. تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە شۇ تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشى ۋە نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى تەلەپپۇز قائىدىسى دېيىلىدۇ.

دېمەك، تەلەپپۇز قائىدىسى توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر.

تەلەپپۇز قائىدىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەلەپپۇزىنىڭ پۈتكۈل مىللەت دائىرىسىدە قوبۇلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ تىل مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، توغرا، چۈشىنىشلىك، يېقىملىق، ئورتاق، راۋان سۆزلەش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىملا قائىدىسى تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قوبۇلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلسە، تەلەپپۇز قائىدىسى تىلنىڭ ئېغىز تىل شەكلىنى قوبۇلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ.

تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئىگىلەش — ئەدەبىي تىلىمىزنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تىل مەدەنىيىتى سۈپىتىمىزنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم ئىش.

تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي جانلىق تىلىمىزنى تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە ئۆلچەملىك قىلىدۇ، يەرلىك شېۋىلەرنى بىر-لىككە كەلتۈرىدۇ، شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەر ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان تىل ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئەدەبىي تىل ئەدەبىي جانلىق تىل ۋە ئەدەبىي يېزىق تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئىملا قائىدىسى بويىچە توغرا ئۆلچەملىك سۆزلەش ھەم قې-لىپلاشتۇرۇلغان ئاتالغۇلارنى قوللىنىپ، توغرا ئۆلچەملىك يېزىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشىمىز لازىم.

ئەدەبىي تەلەپپۇز بىلەن ئەدەبىي يېزىق تىلى مەلۇم جە-ھەتلەردە پەرقلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس تەلەپپۇز قىلىش ۋە يېزىلىش قائىدىلىرى بار.

§2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھەمدە شۇ مىللەتنىڭ تىل تەلەپپۇزىدا ئۇلگىلىك رولغا ئىگە بولغان رايونىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەم-لىك تەلەپپۇز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆلچەملىك تەلەپپۇز — ئەدەبىي تەلەپپۇزنىڭ ئاساسى. ئۇ ئەدەبىي تەلەپپۇزنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىدۇر.

ئۇرۇمچى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىياسىي ئىقتىسا-دىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەركىزى بولۇپ، ھەر ساھە، كەسىپىي ئورۇنلاردىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بۇ يەرگە توپلا-نغان، ئۇلار ھەرقايسى يەرلىك دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يىغىنچاقلاپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تى-لىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر تەلەپپۇز ئادىتىنى يېتىلدۇر-گەن. شۇنداقلا يەنە ئۇرۇمچىدە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلە-رى، كىنو - تىياتىر، رادىئو - تېلېۋىزىيە، مەتبۇئات ۋە نەشرىياتچىلىق مەسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ، ئوقۇتۇش ئورۇنلىرى كۆپىيىپ گۈللەنگەن. ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنىڭ باشقا شېۋە رايونلىرىغا نىسبەتەن تەسىرى زور بولغاچقا، ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بولۇش شەرتلىرىنى ھازىرلىغان. ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلغان دەرسلىك كىتاب، ئەدەبىي ئەسەر، گېزىت-ژۇرنال ۋە پەن-تېخنىكا ماتېرىياللىرى پۈتۈن رايونىمىزغا تارقىتىلماق-تا. رادىئو-تېلېۋىزىيە، كىنو-تىياتىر، سەھنە ئەسەرلە-رى، ئوقۇتۇش، ئېلان خىزمەتلىرىدىكى جانلىق تىلىمىزدا ئۇرۇمچى شېۋىسىنى ئاساس قىلغان ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ئۈي-غۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىي تەلەپپۇزى بولۇشقا مۇنا-سىپ ھالدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

شۇڭا بىز ھازىردىن باشلاپ، ئۆلچەملىك تەلەپپۇزنى قوللىنىشىمىز، رادىئو - تېلېۋىزىيە، كىنو - تىياتىرلاردىكى جانلىق ئەدەبىي تىل ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بويىچە سۆزلەشنى ئادەت قىلىشىمىز لازىم.

§3. ئەدەبىي تەلەپپۇز بىلەن يەرلىك شېۋىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەدەبىي تەلەپپۇز بىر مىللەتنىڭ جانلىق تىلىدىكى ئۆلچەملەشكەن، قېلىپلاشقان ۋە مۇقىملاشقان تەلەپپۇز بولۇپ، ئۇ يەنە مول مەزمۇنلۇق ئىپادىلەش شەكلىگە ئىگە. ئەدەبىي تەلەپپۇز بىر مىللەتنىڭ تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇزۇن مۇددەتلىك تىل تەرەققىياتى تىل رېئاللىقى ھەم ئىجتىمائىي شەرتلەرگە ئاساسلانغان ھالدا بارلىققا كېلىدۇ. تىلشۇناسلار، ئوقۇتقۇچىلار، ئەدىبلەر، تەرجىمانلار ۋە ھەر ساھەدىكى يېتەكچى ئەربابلارنىڭ ئىلمىي ئەمگىكى، پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو، تىياتىر، دوكلات، ئېلانلار ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى تەرەققىياتىدا ۋە ئۆزئارا ئالاقىلىشىشىدە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئەدەبىي تەلەپپۇز بىر مىللەتنىڭ ھەرخىل دىئالېكت ۋە رايون خاراكتېرلىگە ئىگە شېۋىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يىغىنچاقلىغان، ئەدەبىي ئېغىز تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان تىل ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن بولغاچقا، ئەدەبىي تەلەپپۇز بىلەن يەرلىك شېۋە ھەم ئورتاق خۇسۇسىيەتكە، ھەم پەرقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

§4. تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى تەلەپپۇزى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزى

1) ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئوچۇق بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولغانلىقتىن، سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئادەم	ئا: دەم
ناله	نا: لە
ئىنسانه	ئىنسا: نە

([:] بەلگىسى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ).

2) بىر قىسىم سۆزلەردىكى يېپىق بوغۇم بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغاندا، تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالغان ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئامۇت (ئارمۇت)	ئا: مۇت	چوقان (چوڭقان)	چو: قان

ئەتە (ئەرتە)	ئە: تە	بازارغا	بازا: غا
زەپەر (زەئفەر)	زە: پەر	بازارلارغا	بازا: لا: غا
ئېتىراپ (ئېئتىراپ)	ئې: تىراپ	ئالغان	ئا: غان
ئۆردەك	ئۆدەك	ئالالمىغان	ئالا: مىغان

3) «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» يارەمچى پېئىللىرى «ئى» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەر كېشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى بىلەن كەلگەندە قوشۇپ ئوقۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ يارەمچى پېئىللارنىڭ بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى بىلەن سۆز ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۆزئارا بىرىكىپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئوقۇغۇچى ئىدى	ئوقۇغۇچىدى
ياغاچچى ئىكەن	ياغاچچىكەن
غۇلجا ئىمىش	غۇلجىمىش

4) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى يەر - جاي ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان بىرىككەن سۆزلەر، جۈپ سۆزلەرنىڭ ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە، «ئى» غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ياقا ئۆستەك	ياقىئۆستەك

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

جىگدە ئېرتىق	جىگدىئېرتىق
ئاچا ـ سىڭىل	ئا: چە ـ سىڭىل
ئارقا ـ ئارقىدىن	ئا: قە ـ ئا: قىدىن
ئالما مۇرايىباسى	ئالمىمۇرايىبا: سى
قورۇما كاۋاپ	قورۇمىكاۋاپ

5) جۈملىنىڭ ئۇلاپ ئوقۇلىدىغان سۆزلىرى تەركىبىدىكى «ئا» ياكى «ئە» بىلەن ئاياغلاشقان سۆز كېيىنكى سۆزگە ئۇلىنىپ ئېيتىلغاندا، يۇقىرىدىكى «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشلىرى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
مەن بازارغا بارىمەن	مەن بازا: غى بارىمەن
ئەتىگەندە كېلىمەن	ئەتىگە: دى كېلىمەن
ئىگىزدە تۇرۇپ يىراققا قاراش	ئىگىزدى تۇرۇپ يىراققى قاراش

6) «ئىمىش» يارىدەمچى پېئىلى يېپىق بوغۇم بىلەن ياكى «ئى» دىن باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ئۇلانغاندا، «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب ئىمىش	كىتابمىش
دەپتەر ئىمىش	دەپتەرمىش
تۆت ئىمىش	تۆتمىش

بالا ئىمش	بالىمش
پولۇ ئىمش	پولۇمش

7) «ئى، ئۇ، ئۈ» سوزۇق تاۋۇشلىرى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلسە ياكى ئىككى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە، ئومۇمەن جارانسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:① ئىش، پىش، ئىشىك، ئوت، ئوسۇل، قىسقۇچ، قۇشقاچ، كۆچلۈك (تەلەپپۇزى كۇشلۇك)

ئەسكەرتىش: يۇقىرىقىدەك شارائىتتا كەلسىمۇ، ئۇرغۇچۇشكەن ياكى سەل سوزۇپ ئېيتىلىدىغان «ئى، ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى جارانسىزلاشمايدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قۇيقۇرۇق	قۇيقۇرۇق
سىپىسلىق	سىپسلىق
سۇپسۇزۇك	سۇپسۇزۇك
بوقۇسا	بوقۇ:سا
ھەققەت	ھەقْ:قەت

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزى

1) «ب، د» تاۋۇشلىرى سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە، جارانسىزلىشىپ، «پ، ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلان-

① [.] بەلگىسى جارانسىز تەلەپپۇز قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

غاندىمۇ يەنىلا «پ، ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇش-لار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئەسلىگە قايتىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب	كىتاپ	كۇلۇب	كۇلۇپ
كىتابلار	كىتاپلا:	كۇلۇبقا	كۇلۇپقا
كىتابقا	كىتاپقا	كۇلۇبى	كۇلۇبى
كىتابى	كىتا:بى		
ئىقتىساد	ئىقتىسات		
ئىقتىسادقا	ئىقتىساتقا		
ئىقتىسادتا	ئىقتىساتتا		
ئىقتىسادى	ئىقتىسا:دى		

2) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «پ، ك، ق» تاۋۇشلىرى تەۋەلىك (شەخس) ۋە تەرتىپ سان قوشۇمچىلىرى ياكى باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، «ۋ، گ، غ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي، يېزىلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	تەكلىپ-تەكلىپى تىلەك-تىلىكى ياتاق-ياتىقى	تەكلىپ-تەكلىپى تىلەك-تىلىكى ياتاق-ياتىقى	2	قىرىق-قىرىقنىچى ئەللىك-ئەللىكىنچى	قىرىق-قىرىقنىچى ئەللىك-ئەللىكىنچى
			3	قىرىق ئىياغ ئەگىلكوت	قىرىق ئىياغ ئەگىلكوت

3) «ج» تاۋۇشى بوغۇم ئاخىرى ياكى سۆز ئاخىرى

بولۇپ كەلگەندە، «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، كەينىگە «ج، ر» ۋە «ئى» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملار ئۇلانغاندا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	باج-باجلا	باژ-باژلا	2	هۆججەت مۇنەججەم	هۆججەت مۇنەججەم
	كاج-كاجلىق	كاژ-كاژلىق			
	ۋىجدان	ۋىژدان	3	هىجران ئاجرا-	هىجران ئاجرا-
	ئەجداد	ئەژدات			
	ئۇجمە	ئۇژمە	4	بېجى ئېھتىياجى	بېجى ئېھتىياجى

ئەسكەرتىش: «تاج، ئىلاج، ئەۋج، مەۋج» قاتارلىق سۆزلەردىكى «ج» نىڭ تەلەپپۇزى ئۆزگەرمەيدۇ.

4) باش ۋە ئوتتۇرا بوغۇمدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «چ» تاۋۇشى «ش» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كەينىگە «چ» ۋە «ر» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلسە، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	ئۆچكە	ئۆشكە	2	ياغاچ-ياغاچچى ئاچچىق غاچچىدە	ياغاچ-ياغاچچى ئاچچىق غاچچىدە
	قاچ-قاچتى	قاچ-قاشتى			
	كۆچ-كۆچلۈك	كۆچ-كۆشلۈك	3	ئۇچرا- چاچرا-	ئۇچرا- چاچرا-

5) سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ر» تاۋۇشى يېزىلىشى بويى-

ئۇيغۇر كتابخانىسى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

چە چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يامغۇر	يامغۇر
قار	قار
خېمىر	خېمىر
تونۇر	تونۇر
ئانار	ئانار
شېكەر	شېكەر
جىگەر	جىگەر

ئەسكەرتىش: (1) شېئىرلەر ئارا چۈشۈپ قېلىشى ئومۇمىيراق بولغان ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، مۇنداق سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يەر — يەردە، يەرگە	يە:، يە:دە، يە:گە
بازار — بازاردا، بازارغا	بازا:، بازا:دا، بازا:غا
بار — باردى، بارمىدى	با:، با:دى، با:مىدى
كۆر — كۆردى، كۆرمىدى	كۆ:، كۆ:دى، كۆ:مىدى

ئەمما ياسالما سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدە

كەلگەن «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كۆرسەتمە	كۆرسەتمە	يەرلىك ئەھۋال	يەرلىك ئەھۋال
كۆرگەزمە	كۆرگەزمە	يەرمەيدانى	يەرمەيدانى
بارلىق	بارلىق		

(2) «ر» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەردىن «- قىرا، - كىرا، - كىرە» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق سۆز ياسالسا، تەقلىد سۆز ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
پىرقىرا -	پىنقىرا -
پىرقىرىغۇچ	پىنقىرىغۇچ
كورىكىرا -	كو:كىرا -
كورىكىراتما	كو:كىراتما
گۈرىكىرە -	گۈ:كىرە -
گۈرىكىرەتمە	گۈ:كىرەتمە

6) پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن «- دۇر، - تۇر، - دۈر، - تۈر» ۋە «- ار، - ۇر، - ۈر» سۈپەتداش قوشۇمچىلىرىدىن «- ار، - ەر» لەردىكى ھەمدە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	ماگدۇردى	ماگدۇردى
	باستۇردى	باستۇردى

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
2	چىقاردى قايغۇردى	چىقاردى قايغۇردى			
3	يازار كۆرەر	يازار كۆرەر	4	بايراقدار ۋەتەنپەرۋەر مىراسخور	بايراقدار ۋەتەنپەرۋەر مىراسخور

7) كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇمچىلار ئۇلانسىمۇ شۇنداق.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بولداشلار	بولداشلا:	باتۇرلارچە	باتۇرلا:چە
بولداشلاردا	بولداشلا:دا	قەھرىمانلارچە	قەھرىمانلا:چە
باللار	باللا:	ئالمىلار	ئالمىلا:
باللارغا	باللا:غا	دەريالار	دەريالا:
ئۆيلەر	ئۆيلە:		
ئۆيلەردىن	ئۆيلە:دىن		

ئەسكەرتىش: كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سان خانىلىرى ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بىرلەرخانىسى	بىرلەرخانىسى
ئونلارخانىسى	ئونلارخانىسى
يۇزلەرخانىسى	يۇزلەرخانىسى

8) «ئال-، قال-، سال-، چال-، كەل-، بول-»، پېئىللىرىدىكى «ل» تاۋۇشى سۆز تۈرلەنگەندە بوغۇم ئاخىرىدا كەلسە، تۆۋەندىكى شارائىتلاردا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

(1) پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى «- ما، - مە» قوشۇلغاندا، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئالما -	ئا:ما	كەلمە -	كە:مە -
ئالمىدىم	ئا:مىدىم	كەلمىدىم	كە:مىدىم
ئالمىدىڭ	ئا:مىدىڭ	كەلمىدىڭ	كە:مىدىڭ
ئالمىدى	ئا:مىدى	كەلمىدى	كە:مىدى

(2) بۇيرۇق پېئىلىنىڭ II شەخس ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى «- سىلا، - سىلە» ۋە III شەخس قوشۇمچىسى «- سۇن» قوشۇلغاندا، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئىككىنچى شەخس	ئالسىلا كەلسىلە	ئا:سىلا كە:لسىلە	ئۈچىنچى شەخس	ئالسۇن كەلسۇن	ئا:سۇن كە:سۇن

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نۇرىسى
www.uyghurkitap.com

(3) شەرت پېئىل قوشۇمچىسى «-سا، -سە» قوشۇلۇغاندىمۇ، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئالسام	ئا:سام	ئالساڭلار	ئا:ساڭلا:
ئالساق	ئا:ساق	ئالسىڭىز	ئا:سىڭىز
كەلسەم	كە:سەم	ئالسىڭىزلار	ئا:سىڭىزلا:
كەلسەك	كە:سەك	ئالسىلا	ئا:سىلا:
ئالساڭ	ئا:ساڭ	كەلسەڭ	كە:سەڭ
ئالسا	ئا:سا	كەلسەڭلار	كە:سەڭلا:

(4) «-غاي، -گەي» ئارقىلىق ياسالغان تىلەك رايى شەكلى ئۇلانغاندا، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بولغىيدىم	بو:غىيدىم	كەلگىيدىم	كە:گىيدىم
بولغىيدىك	بو:غىيدىك	كەلگىيدىك	كە:گىيدىك
بولغىيدى	بو:غىيدى	كەلگىيدى	كە:گىيدى

(5) سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى «-غان، -گەن»، رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى «-غۇچە، -گۇچە»، «-غاچقا، -گەچكە»، «-غىلى، -گىلى»، «-غاچ، -گەچ» ۋە مەقسەت پېئىل قوشۇمچىسى «-ماقچى، -مەكچى» لەر قوشۇلغاندا، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
چالغان	چا: غان	بولغىلى	بو: غىلى
كەلگەن	كە: گەن	كەلگىلى	كە: گىلى
بولغۇچە	بو: غۇچە	بولغاچ	بو: غاچ
كەلگۈچە	كە: گۇچە	كەلگەچ	كە: گەچ
بولغاچقا	بو: غاشقا	بولماقچى	بو: ماخچى
كەلگەچكە	كە: گەشكە	كەلمەكچى	كە: مەكچى

(6) ئىسىمداش قوشۇمچىلىرىدىن «-ماق، -مەك»، «- غۇ، - گۇ»، «- غۇچى، - گۇچى» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
چالماق	چا:ماق	چالغۇدەك	چا:غۇدەك	چالغۇچىلار	چا:غۇچىلار
كەلمەك	كە:مەك	كەلگۈدەك	كە:گۈدەك	كەلگۈچىلەر	كە:گۈچىلەر

ئەسكەرتىش: بۇ پېئىللاردىن باشقا سۆزلەر ياسالغاندا «ل» چۈشۈرۈلمەي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسلەن: ئۇنئالغۇ، كىرئالغۇ، كەلگۈسى، چالغۇ ئەسۇاپلىرى دېگەندەك ھەرخىل سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» تاۋۇشى «خ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كەينىگە «ق» بىلەن باشلانغان بوغۇم ياكى قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن:

	ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى		ئىملاسى	تەلەپپۇزى
1	ئىقتىساد	ئىختىسات	ئاق-	ئاق-	2	ئاق-	ئاق-
	ئىقلىم	ئىخلىم	ئاقتى	ئاختى		ئاققان	ئاققان
	ئوقتۇرۇش	ئوختۇرۇش	ئۇرۇق-	ئۇرۇق-		ئۇزۇق-	ئۇزۇق-
	ئوچۇقلا	ئوچۇخلا	ئۇرۇقلۇق	ئۇرۇخلۇق		ئۇزۇققا	ئۇزۇققا

55 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئىملاسىغا قاراپ، تەلەپپۇزىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بازارلارغا، ئالالمىغان، ئورغاق، بالائىمىش، يوغىنى ئىكەن، كەلمىسە ئىكەن، يوغان ئىمىش، شامالباغ، قۇلـ قىم، چېلىكىڭ، ۋىجدانلىق، قاچقۇن، ئىشلەۋەردىم، مەكـ تىپىڭلارنى، چالمىدى، ئوزۇقلۇق، كەلمەيدۇ، تەلىپىڭ، ئالمايمەن، كەلمەيدۇ.

56 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى بىر تەرەپكە، يېزىلىشىنى بىر تەرەپكە يېزىڭلار.

قىزىقمىش، كەمىسكەن، باراردى، ئۇنالغۇ، بوپقاپـ تىمەن، ئۇخمىدىم، ئېپقويدۇم، كېلەمەيمەن، ئاماخچى، تۇققان، مەكتەپلەگە، ئۇشلۇق، كەشلىك، ئۇژمە، گۈلۈڭاغ، ئەژداتلاغا، تىلىكسىم، تەلىۋىڭلانى.

57 ـ كۆنۈكمە: ئەدەبىيات دەرسلىكىدىكى ياكى باشقا كىـ تابتىكى بىر تېكىستنى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە ئوقۇڭلار.

§5. بوغۇملارنىڭ تەلەپپۇزى

1) بىر-بىككەن سۆز ياكى بىر-بىكسۆز ئوقۇلمىغان مۇقىم سۆز بىرىكمىلىرىدىكى تەركىبلەرنىڭ ئالدىنقىسى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلىشىپ، كېيىنكىسى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بولسا، تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكى قوشۇپ ئوقۇلمىغان ئۆزگىرىش بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. [،] بەلگىسى بوغۇم چېگرىسىنى ئايرىپ تەلەپپۇز قىلىشنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئۇنئالغۇ	ئۇ،نالغۇ
تاشئەينەك	تا،شەينەك
يۇزئاچقۇ	يۇ،زاشقۇ
سوقۇرئوچەي	سوقۇ،رۇچەي
ئاق ئالتۇن	ئا،قالتۇن

2) «ئىدى، ئىكەن» يارىمچى پېئىللىرى يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنداقلا سۆز بۆلىكىدىكى ئوچۇق بوغۇمدا قالغان «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشتۇرۇلماي ئېيتىلىدۇ.

ئۇيغۇرچە كىتابلىرىڭ يېڭى تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلىرىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
كىتاب ئىدى	كىتا،بىدى
قەلەم ئىدى	قەلە،مىدى
يوغان ئىكەن	يوغا،نىكەن
ئۇزۇن ئىكەن	ئۇزۇ،نىكەن

3) سۆز ئاخىرىدا بىللە كەلگەن ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا سوزۇق تاۋۇش قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
خەلق	خەلق (خەلىق ئەمەس)
تاشكەنت	تاشكەنىت (تاشكەنىت ئەمەس)
پەرق	پەرىق (پەرىق ئەمەس)

§6. كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزى

1. كىشى ئىسىملىرى يېزىلىشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «ئاخۇن، ئاكا، ئاچا، خان، ھەدە» قاتارلىق سۆزلەر كىشى ئىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە، تاۋۇشلاردا ۋە ئۇلارنىڭ بوغۇم تەۋەلىكىدە بولىدىغان ئۆزگىرىشلەر شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قادىرئاخۇن	قادى، را:خۇن	زىينەپخان ئاچا	زىينەپخا:چا
قادىرئاكا	قادى، راكا	زىينەپ ھەدە	زىينە:ۋەدە

§7. باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى

1. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇش ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر بوغۇم قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
جۇڭخۇا	جۇڭخۇا (جۇڭخۇئا ئەمەس)
گۇاڭدۇڭ	گۇاڭدۇڭ (گۇئاڭدۇڭ ئەمەس)
تيەنئەنمېن	تيەنئەنمېن (تيەنئەنمېن ئەمەس)
يۈەن	يۈەن (يۈئەن ئەمەس)

2. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ سۆز بېشىدا ياكى ئاخىرىدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ.

مەسلەن:

تراكتور (تىراكتور ئەمەس)،

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

دراما (دىراما ئەمەس)،
پرولېتار (پىرولېتار ئەمەس)،
سېمونت (سىمونت ئەمەس)،
ئاۋانگارت (ئاۋانگىرات ئەمەس).

3. رۇس تىلىدىن كىرگەن ئاخىرى «ۋ» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردىكى «ۋ» تاۋۇشى، «ف» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك رۇس تىلىدىكى فامىلە قوشۇمچىسى «ئوۋ، ېۋ، يېۋ» ئۇيغۇر تىلىدا «ئوف، ېف، يېف» يېزىلىدۇ ھەم شۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: كىيېف — كىيېفقا، نىكراسوف — نىكراسوفقا، تۇرگېنېف — تۇرگېنېفقا، مامۇتوف — مامۇتوفتىن، ھەيدەروف — ھەيدەروفتا.

4. سۆز تەركىبىدە قاتار كەلگەن ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاۋۇالقىسى «ئې» بولسا «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. قاتار كەلگەن ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ي» قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
رادىئو	رادىيو	پىئونېر	پىيونېر
رېئاكسىيە	رىياكسىيە	مېرىدىئان	مېرىدىيان
رېئالىزم	رىيالىزم	سوتسىئالىزم	سوتسىيالىزم

ئەسكەرتىش: «ئىئون» بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ.

§8 . قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى

1) ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى نامى بويىچە ئايرىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ج ك پ	جې كې پې	ئا ق ش	ئا قې شې
ش ئۇ ئا ر	شې ئۇ ئا رې	ش ج ت ۇ	شې جې تې ۇې
ب د ت	بې دې تې		

ئەسكەرتىش: خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەردىن بىر بوغۇم قىلىپ ئوقۇلىدىغانلىرى شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: زىل، زىس، زىم.

2) خەلقئارادىن كىرىۋاتقان پەن ـ تېخنىكا دائىرىسىدىكى بەلگە، ماركا قاتارلىقلار خەلقئارادا ئوقۇلۇشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئىملاسى	تەلەپپۇزى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
①I B M (IBM)	ai bi im	③U F O	yu ef ou
	ئىم بې ئاي		ئۇۋ ئېف يۇ
②D V D	di vi di		
	دې ۋې دې		

① ئامېرىكىدىكى كومپيۇتېر شىركىتى
② كۆپ خىل قوللىنىلىدىغان نۇر دىسكىسى
③ نامەلۇم جىسىم — ئۇچار تەخسە

3) باش بوغۇمنى ئاساس قىلىپ قىسقارتىلغان سۆزلەر بىر سۆز تەرىقىسىدە قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: پارتكوم (پارتىيە كومىتېتى)، ئوبكوم (ئوبلاستلىق كومىتېت).

58 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بويىچە تەلەپپۇز قىلغاندا، بوغۇمدا كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىشنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

كۆزئەينەك، بوزئات، كىرئالغۇ، ساپماكەش، تاشقى ئالەم، ئاناجەمەت، ئايلانمايول، ئاچچىق ئۆرۈك، تەسۋىر ئالدى، گۈل ئىكەن، ئاكام ئىدى، ئاچچىق ئىكەن. دەلسە ئىدى.

59 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى ۋە تەلەپپۇزى پەرقلىق بولغانلىرىنى خاتا بولسا توغرىلاپ ئىملاسى، تەلەپپۇزى بويىچە يېزىپ كۆرسىتىڭلار.

1) شەرىق، سەرىپ، كەنىت، تىراكتور، سېمونىت.

2) زەينەپئاچا، ئادىلكا، گۈلايىمەدە، ناسىراخونكا.

3) لىپىك، جۇك يى، جاك زېمىن، گوۋۇيەن، جۇدە، شاڭگاك، جۇڭخا، چاك جاك، گۇاڭشي.

4) رادىول، مېردىيان، پىئونېر، نېپىت، مانۆىر.

5) شىئوئار، بېدىتې، ئاقشى، ئىكسكورسى، ئاكدىمىيە، تىلپون، تىلگىراپ.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. جاۋاب بېرىڭلار.

1) تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى

بار؟

2) قايسى ئورۇننىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ھېسابلىنىدۇ، نېمە ئۈچۈن؟

3) سوزۇق تاۋۇشلار قانداق ئەھۋالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؟

4) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى قانداق ئەھۋالدا «ئې»، قانداق ئەھۋالدا «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؟

5) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «پ، ك، ق» تاۋۇشلىرى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، «ۋ، غ، گ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشەمدۇ؟

6) بىرىككەن سۆزلەردىكى بوغۇملار قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؟

7) قىسقارتىلما سۆزلەر قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؟

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) تەلەپپۇز قائىدىسى ھېلىقى تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەنلىكتۇر.

2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ.

3) بىرىككەن سۆزلەر ———— ئوقۇلىدۇ.

4) رۇس تىلىدىكى فامىلە قوشۇمچىسى «ئوۋ، ېۋ، يېۋ» لاردىكى «ۋ» تاۋۇشى ———— يېزىلىدۇ، ———— تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

5) باش ھەرپى بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەردىكى ھەرپلەر ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى ———— بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

6) باش بوغۇمى بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر ——— تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار، توغرىلىرىنىڭ كەينىگە «✓» بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ كەينىگە (ئىسكوپكا ئىچىگە) «✗» بەلگىسى قويۇڭلار.

1) تەلەپپۇز قائىدىسى توغرا يېزىش قائىدىسى دېگەندىكتۇر. ( )

2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى غۇلجا تەلەپپۇزى. ( )

3) «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» يارىمچى پېئىللار كەشى ئىسىملىرى، يەر ناملىرى بىلەن بىللە كەلگەندە قوشۇپ ئوقۇلىدۇ. ( )

4) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «پ، ك، ق» تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، «ۋ، گ، غ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ تىلىشىدۇ. ( )

5) رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردىكى بىر بوغۇمدا قاتار كەلگەن ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئى» قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ( )

4 ـ باب. لېكسكا

§1. لېكسكا توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

لېكسكا مەلۇم بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ لېكسكىلىق مەنىلىرى، لۇغەت تەركىبىنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى، سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش يوللىرى، سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر ۋە ئۇلارنى توغرا ئىشلىتىش ھەم پايدىلىنىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ. لېكسكا (سۆزلۈك) تىلىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا، ئىمارەت سالغىلى بولمىغىنىدەك، لېكسكا بولمىسا، تىلنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

§2. لۇغەت تەركىبى

بىرەر تىلغا مەنسۇپ بولغان بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

لۇغەت تەركىبى بىر مىللەتنىڭ تىل بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقانداق تىلدىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ دائىرىسى ناھا-

www.uyghurkitap.com

يەتى كەڭ بولىدۇ. جۇملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۈزۈن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تىلىمىزدىكى قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر (ئاتا، ئانا، قېرىنداش، سۇ، يەر، ئىش، ئاسمان، ئەتىياز، قىش، ئادەم ...)؛ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا يېڭىدىن پەيدا بولغان ۋە بولۇۋاتقان سۆزلەر (ئىسلاھات، زامانىۋىلاشتۇرۇش، ئۇنىۋېرسال، ھاۋا رايى، ئۇچۇر، سۈنئىي ھەمراھ)؛ باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر (زۇڭلى، گوۋۇيۈەن، كومىتېت، كومپيۇتېر، تېلېفون، ئاپتوموبىل، ۋوگزال، تېلېۋىزىيە)؛ يەرلىك شېۋىلەر تەلەپ (باش كېسىم)، شانا (گىلەمنىڭ ئۆرۈش يېپى)، خارەت (ياغاچچى)، ئايلا (ھەدە)، تەلەڭگە (جاۋۇر)؛ كونىراپ ئىشلىتىلىشتىن قالغان سۆزلەر يېغا (ئۇرۇش)، يۇز بېشى، مىڭبېگى، مىراپ، چېرىك، مۇدەررىس، دەررە قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ.

لۇغەت تەركىبىدىكى سانسىزلىغان سۆزلەرنىڭ گرامماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ، چۈنكى، لۇغەت تەركىبىدىكى بۇ سۆزلەر بولمىسا، ھەرقانداق تىلمۇ بولمايدۇ، لېكىن لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىم ئۆزىنىلا تىل دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى لۇغەت تەركىبىدىكى بۇ سۆزلەر ئۆز ئالدىغا مەلۇم ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ، تولۇق ئوي - پىكىرنى بىلدۈرەلمەيدۇ. تولۇق بىر ئوي - پىكىرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بۇ سۆزلەر قانۇنىيەتلىك، رەتلىك ھالدا بىر - بىرىگە باغلىنىپ، جۇملە شەكلىگە كېلىشى كېرەك.

مانا شۇ چاغدىلا لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر مۇكەممەل تىل بولالايدۇ. دېمەك، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى (سۆزلۈك) بىلەن گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى شۇ تىلنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇ تىلنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر قوللىنىلىش دائىرىسىگە قاراپ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى

لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولغان ۋە يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدىغان سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېيىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق كىشىلەر ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان كەڭ قوللىنىلىدىغان سۆزلەردۇر. شۇڭا ئۇ لۇغەت تەركىبىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

2) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر شۇ تىلدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۆزگەرمەي قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئاممىباب سۆزلەردىن ئىبارەت.

قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىكى كۆپلىگەن سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە ئۆزگەرمەي قوللىنىلماقتا، ئەمما بۇ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە زادى ئۆزگىرىش بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ، ئۇنىڭدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ،

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ توربېكىتى ئادرېسى

لېكسىن ئوندىق ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

3) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تىلىمىزدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. تىلىمىزدىكى نۇرغۇن سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنى قوشۇش ياكى باشقا سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان.

مەسىلەن: باش — باشچى، باشلىق، باشقۇرۇش، باشپانا، باشقارما، باشچىلىق، باشلا، باشلامچى، باشاق، باش قوشماق، باش بولۇش ... . ئىش — ئىشچى، ئىشچان، ئىشسىزلىق، ئىشخانا، ئىشلەش ... . ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تۆۋەندىكى سۆزلەر كىرىدۇ:

1) شەيئى ناملىرى: تاغ، سۇ، ئاي، ھاۋا، تاش، توپا، كۈن ...

2) ئادەم ئورگانىزمىنىڭ ناملىرى: باش، كۆز، قول، پۇت، بۇرۇن، قاش ...

3) ئەمگەك قوراللىرىنىڭ ناملىرى: ھارۋا، زەمبىل، ئارا، كەتمەن، پالتا ...

4) نەسىلداشلىق، تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: دادا، ئاپا، ئاكا، ئۇكا، ئاچا، سىڭىل، بوۋا، موما، تاغا، ھامما ...

5) تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ نامى: ئۆي، كىيىم، ئاش، گۆش، چىنە، پىچاق، ياستۇق، كارىۋات ...

6) ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە قۇش ناملىرى: دەرەخ، بۇغداي، پاختا، كەندىر، ئات، قوي، توخۇ، كەپتەر، يولۋاس، تۆگە، كالا، كەكلىك ...

7) ھەربىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئال، بەر، ماڭ، كەل، ئۇخلا، كۆر ...

8) شەيئى بەلگىلىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ياخ-شى، قىزىل، كەڭ، ئېگىز، ئورۇق، ئۇزۇن، چوڭ ...

9) ۋاقىت ھەم ئورۇننى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: بۈ-گۈن، ئاخشام، ياز، قىش، ئاستى، ئۈستى، يۇقىرى، تۆۋەن ...

10) سانىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: بەش، ئون، يۈز، مىڭ، بەشيۈز، سەككىزمىڭ ...

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تۇرمۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان ئالماشلار (مەن، سەن، ئۇ، قاچان، قايسى ...)؛ يارىدەمچى سۆزلەر (ۋە، ھەم، لېكىن، ئەمما، چۈنكى ...)؛ تەقلىد سۆزلەر، ئىملىق سۆزلەر (پاڑ - پۈڑ، داراق - دۇرۇق، پال - پۇل، ئېخ، ئاھ، ۋاييەي ...) قاتارلىقلارمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ.

2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى

تىلىمىزدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن باشقا بارلىق سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرىگە ئوخشاشمايدۇ. يەنى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان ئومۇمىي كىشىلەرگە بىردەك چۈ-شىنىشلىك بولمايدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى بىرقىسىم سۆزلەر ئايرىم رايونلاردا، بىرقىسىم سۆزلەر ئايرىم

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توپلىمى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

كەسىپلەردە، يەنە بىرقىسىم سۆزلەر بەزى ئوقۇمۇشلۇق ئىسىم يالىيلار ئارىسىدىلا قوللىنىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى تۇراقسىز بولىدۇ. جەمئىي يەتتىنگە ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، پەن ـ تېخنىكىسى، تۇرمۇش ئەھۋاللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۆزلۇكسىز راۋاجلىنىپ، بېيىپ تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرگە قارىغاندا تېز ھەم زور بولىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە تۆۋەندىكى سۆزلەر كىرىدۇ:

1) كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاز قوللىنىلىدىغان، ئومۇمىي خەلق بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان سۆزلەر: پەلسەپە، ئىجتىھات، تەلىمات، ئىدراك، تەپەككۇر . . .

2) ئىلىم ـ پەن ئاتالغۇلىرى: ئاستىرونومىيە، ماسسا، لوگارىفما، تەڭلىمە، ئېكۇاتور ...

3) يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر: سىنئالغۇ، مەنىۋى بۇلغىنىش، زەربىدارلار، ھۆكۈمەتسىزلىك، سۈنئىي ھەمراھ، ئۇچار تەخسە، زامانىۋىلاشتۇرۇش، قاراڭغۇ بازار، ساپا مائارىپى . . .

4) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: مۇخبىر، نامزات، سۇلياۋ، كومپيۇتېر، پلاستىنكا، پېرېۋوت، بوكس، كوماندا . . .

5) ھەرخىل ھۈنەر ـ كەسىپ ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر: موكا، رەندە، بەلچە، بېگىز، موم، ئىسكىنە، سەندەل، ناھال، غول ئەستەر، مانجات . . .

6) يەرلىك شېۋىلەر: سەينا، نوگاي، ئايلا، چېتىك، دۆڭگەي، جۇجەم، ئاپقۇر، چامچا (كۆڭلەك)...

7) قوللىنىلىشتىن قېلىۋاتقان سۆزلەر: باخشى، قۇشناچ، مۇپتى، مەدرىس، خانىقا، ئەپسۇن.

60 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تۈرلەرگە تەلەپ بويىچە بەشتىن سۆز يېزىڭلار.

1) ئۇچار قۇشلارنىڭ ناملىرى:

2) ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ناملىرى:

3) زىرائەتلەرنىڭ ناملىرى:

4) مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ناملىرى:

5) گۈللەرنىڭ ناملىرى:

6) قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ناملىرى:

7) ئۆي جاھازلىرىنىڭ ناملىرى:

61 ـ كۆنۈكمە: ئەدەبىي كىتابلاردىن قىسقا بىر ئابزاسنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىكى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە تەۋە بولغان سۆزلەرنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

62 ـ كۆنۈكمە: ئۆز يېرىڭلاردىكى يەرلىك شېۋە سۆزلىرىدىن 10 نى يېزىپ كېلىڭلار.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1) لېكسىكا دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭغا نېمىنى ئۆگىتىدۇ؟

2) لۇغەت تەركىبىگە قانداق سۆزلەر كىرىدۇ؟

3) «پاششاپ، مەشقاۋۇل، دوتەي، ئامبال» دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە كىرمەيدۇ، دېيىش

ئۇيغۇرچە كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى

توغرىمۇ؟ نېمە ئۈچۈن؟

4) نېمە ئۈچۈن لۇغەت تەركىبى (سۆزلۈك) نى تىل دېيىشكە بولمايدۇ؟

§3. چۈشەنچە ۋە سۆز

ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدە ئەكس ئېتىشى چۈشەنچە (ئۇقۇم) دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشىلەر ئۆزىنىڭ پىكىر قىلىش ئىقتىدارى ئارقىلىق ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىت، ھەرخىل شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلار-نىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا مۇئەييەن چۈشەنچە، ئۇقۇم ھاسىل قىلىدۇ. بۇ چۈشەنچىلەر تىلدا مەلۇم بەلگە سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «قەلەم» دېسەك، بۇ سۆز يېزىقچىلىقتا قوللا-نىلىدىغان بىر خىل قورال نامى (تىل بەلگىسى) نى بىلدۈ-رىدۇ، بىز ئۇنىڭدىن خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان مېتال ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان يېزىقچىلىق ئەسۋابى دېگەن مەنىنى بىلەلەيمىز. «كىتاب» دېسەك، بۇ سۆز ھەرخىل ئىلىم - ھېكمەتلەر، پەن - تېخنىكا يېڭىلىق-لىرى خاتىرىلەنگەن باسما پايدىلىنىش ماتېرىيالى دېگەن مە-نىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، «قەلەم» ۋە «كىتاب» دېگەن سۆزدىن كېيىن مېڭىمىزدە ئەكس ئېتكەن «خەت يېزىش ئەسۋابى»، «باسما پايدىلىنىش ماتېرىيالى» دېگەن ئۇقۇملار چۈشەنچە بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان «خەت يېزىش ئەسۋابى» بىلەن

«باسما پايدىلىنىش ماتېرىيالى» دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ «قەلەم» ۋە «كىتاب» دەپ ئاتىلىشى سۆز بولۇپ سانىلىدۇ. سۆز — تىلدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك.

بەلگىلىك بىر مەنىگە ئىگە، ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدىغان تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كۆن، كۆمۈر، سۇ، باغ، تاغ، ئادەم، ئوقۇغۇچى، كىيىم، گۈزەل، بەش ۋە باشقىلار. جۈملە سۆزلەرنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىدىن تۈزۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سۆزنى، جۈملىنىڭ ئەڭ زۆرۈر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، دەيمىز. سۆز بولمىسا، جۈملە تۈزگىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن: كىتاب — ئالتۇن خەزىنە. (ئۇچ سۆزدىن تۈزۈلگەن). قەلەم — ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى قورال. (ئالتە سۆزدىن تۈزۈلگەن).

سۆز كىشىلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جۈملە ئىچىدە ھەرخىل ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىلىم — بەختكە ئېرىشتۈرگۈچى قورال. (بىلىم — ئىگە بولۇپ كەلدى). بىلىمنىڭ ئاچقۇچى — ئىزادە. (بىلىمنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلدى). بىز بىلىمنى ئىنتايىن قەدىرلەيمىز. (بىلىمنى تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلدى). ئىنسانلارنىڭ مۇقەددەس ۋە تۇغما بايلىقى — بىلىم. (بىلىم خەۋەر بولۇپ كەلدى). چۈشەنچە بىلەن سۆز بىر-بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك، لېكىن ئۇلار بىر نەرسە ئەمەس. ئىككىسىنىڭ پەرقىنى مۇنۇ بىرقانچە تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1. ھەرقانداق چۈشەنچە سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ،

لېكىن يارەمچى سۆزلەر بىلەن ئىملىق سۆزلەر گەرچە سۆز هېسابلانسىمۇ، ئەمما نەرسىلەر توغرىسىدا بىرەر چۈشەنچە ئۇقۇمنى بىلدۈرەلمەيدۇ.

2. چۈشەنچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بەزى چۈشەنچىلەر ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «ئاقبۆلاق» مەلۇم جاينىڭ نامى بولسىمۇ، لېكىن بۇ چۈشەنچە «ئاق» ۋە «بۆلاق» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

«تۆمۈر يول»، «ئاشىكۆكى»، «ياۋاقامچىگۈل»، «بوشلۇق شاهى»، «ئۇچار جىسىم»، «ئاددىي-ساددا»، «سورتلۇق پاختا بازىسى» دېگەن سۆزلەر بىرقانچىسى بىرىكىپ بىر چۈشەنچىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. بەزى بىرخىل چۈشەنچىلەر بىرقانچە سۆز ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: يۈز - چىراي، جامال، رۇخسار، هۆسۈن دېگەن سۆزلەر بىرخىل مەنىگە ئىگە.

3. بەزىدە بىر سۆز ئارقىلىق بىرلا چۈشەنچىنى ئەمەس، بەلكى بىرقانچە چۈشەنچە ۋە مەنىنى ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. «ئاق رەخت»، «ئاق يول»، «ئاق كۆڭۈل» دېگەندىكى «ئاق» سۆزى رەڭنى، ئۇڭۇشلۇقنى، سەمىمىيلىكنى بىلدۈرۈپ كەلدى. «ئىشىك ئوچۇق»، «هاۋا ئوچۇق»، «كۆڭلى ئوچۇق» دېگەندىكى «ئوچۇق» سۆزى ئۇچ خىل مەنىدىكى چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدۇ.

63 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. بىلىم — كۆچ.
2. پەن ـ تېخنىكا — ئالتۇن ئاچقۇچ.
3. ساپ ۋىجدان ئەڭ كېرەكلىك زىننەتتۇر.
4. شان ـ شۆھرەتتىن كۆرە، كۆپرەك بىلىم ھەققىدە ئويلا.
5. تىل بىلەن يېزىق ئىنسانلار تەرەققىياتىدا ئەڭ قىمـ
ـمەتلىك ئەڭگۈشتەر.
6. بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سۆزـ
ـدىن ئازماس.
7. ياش ئەۋلادلار ھاياتنىڭ ئۇچقۇنىدۇر، ئۇلاردىن تالاي ـ تالاي ئەسىرلەرنى يورۇتىدىغان يالقۇن پەيدا بولىدۇ.
8. ئېھ، ياشلىق باھار! مەڭگۈ گۈزەلسەن، بىراق ھەقىقىي ياشلىق باھارى مەڭگۈ تىرىشىپ ئۆرلەيدىغان، ھالال ياشايدىغان، كەمتەر ۋە ئەدەپلىك كىشىلەرگە مەنسۇپ!

64 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەردە چۈشەنچىلەرنىڭ قانـ
ـداق ئىپادىلەنگەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

قەلب، سەلتەنەت، دەريا، گۈلدەستە، سوۋغا، تاپشۇـ
رۇق، پائالىيەت، ساپ، ئويلاش، سالام، ساغلام.

65 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەردە قانداق چۈشەنچىلەر ئىپادىلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

قايچا:

قۇلۇپ:

ئاچقۇچ:

ئېتىز:

پۇتبول:

ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

§4. سۆز شەكلى ۋە سۆز مەنىسى

سۆز تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدۇ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلار-نىڭ سانى ۋە بىرىكىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئو (بىرلا تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن). ئاق (ئىككى تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن). تۈز (ئۈچ تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن). ئالما (تۆت تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن). گېزىت (بەش تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن). گۈزەللەشتۈرۈش (13 تاۋۇشتىن تۈزۈل-گەن).

تاۋۇشلار مەلۇم شەكىل ئارقىلىق مەلۇم بىر مەنىنى بىلدۈرگەندىلا، ئاندىن سۆز بولالايدۇ.

مەسىلەن: «ئادەم، دەرەخ، شامال، تاغ، كىنو، ئالەم» دېگەن سۆزلەر ئوخشاش بولمىغان تاۋۇش شەكىللىرى ئارقا-لىق ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، ھەرخىل شەي-ئىلەرنى ئىپادىلىگەن.

سۆزلەر تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلە-دۇ. سۆزنىڭ تاۋۇشلۇق تۈزۈلۈشى ئۇنىڭ شەكلى بولىدۇ.

تاۋۇش سۆزنىڭ تاشقى پوستى، شەكىل سۆزنىڭ گرام-ماتىكىلىق شەكلى، مەنە سۆزنىڭ مەزمۇندۇر. شۇنىڭ ئۈ-چۈن سۆزدىكى تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشى مۇقەررەر بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ، شۇنداقلا ھەرقانداق بىر مەنە مەلۇم شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ: دېمەك، ھەرقانداق سۆز تاۋۇش، شەكىل، مەنىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلنىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنە ئىپادىلىيەلمەيدىغان

تاۋۇشلار بىرىكمىسىنى سۆز دېگىلى بولمايدۇ، مەلۇم شە-كىل ئارقىلىق ئىپادىلەنمىسە، سۆزمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ. شۇنداقلا يەنە سۆز شەكلى بىلەن شۇ شەكىل ئارقىلىق ئىپادە-لەنگەن مەنىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئايرىۋېتىلسە، سۆز مەنىسى يوقىلىدۇ ياكى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

مەسىلەن: «بالا» دېگەن سۆز تۆت تاۋۇشنىڭ مەلۇم شە-كىل بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئەگەر بۇ سۆزنىڭ شەكلىنى «تالا» دەپ ئۆزگەرتسەك، سۆز مەنىسى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. «تاتلا» دېسەك، يەنە باشقا سۆزگە ئۆز-گىرىدۇ.

دېمەك، بىر تىلغا نىسبەتەن، سۆز شەكلى بىلەن سۆز مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش تۈراقلىق بولىدۇ. سۆز شەكلى ئۆزگەرسە، سۆز مەنىسىمۇ ئۆزگىرىدۇ. تاۋۇش بە-لەن مەنىنىڭ بىرىكىشى قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنىنى ئىپادىلەشكە قارىتىلغان. شۇ سەۋەبتىن بىر تىلدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى سۆزلەر بارلىققا كەلگەن.

66 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ شەكلى بىلەن مەنە-سىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ شەكىل بىلەن مە-نىسىدىكى پەرقىنى ئايرىپ چىقىڭلار.

1) تېز	تىز
2) سېلىق	سىلىق
3) قەتئىي	قەددى
4) ئورۇش	ئۇرۇش
5) چىن	چىڭ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

6) كايىش كاھىش
7) تەتقىق تەتبىق
8) ئاساس ئاساسىي
9) ئانا ئانار

سۆز مەلۇم بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھەرقانداق سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەنە ئۇنىڭدىكى تاۋۇش شەكلى ۋەكىللىك قىلىدىغان مەلۇم شەيئى، ھادىسە ياكى ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىدىن ئىبارەت.

مەسىلەن: «يېزا» دېسەك، دېھقانچىلىق، تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق كەسىپلىرىنى ئاساس قىلىدىغان ئورۇنلارنى بىلدۈرىدۇ.

«بايرام» دېسەك، ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىشلارنى تەبرىكلەيدىغان مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن سۆز مەنىسى دېيىلدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەر تۆۋەندىكىچە ھەرخىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ئىسىم ھەم ئاتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: قادىر، ئىشچى، تۆمۈر، گۈل، ئەنجۈر، قارىياغاچ، تېرەك، شاپتۇلا ...

2) تەبىئىي ھادىسىلەرنىڭ ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: تاغ، دەريا، بۇلاق، بۇلۇت، يامغۇر، بوران، چاقماق چېقىش، مۆلدۈر يېغىش، كۈن تۇتۇلۇش ...

3) ھەرخىل بەلگە، خۇسۇسىيەت ۋە سۈپەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ئېگىز، شوخ، ھۆرۈن، چىرايلىق، پاك، ساغلام، يېشىل، زېرەك ...

4) سائنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: بەش، يۈز، مىڭ، توقسەن بەش، ئونىنچى ...

5) ئۆلچەم، مىقدارنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: مېتىر، گرام، چامدام، قېتىم، تىلىم ...

6) سوئالنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: كىم؟ نېمە؟ قاچان؟ قايسى؟ قەيەر؟ ...

7) ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئوقۇ، ياز، كەل، ئولتۇر، بىل ...

8) ئورۇن ۋە ھالەتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئاستى، ئۈستى، يۇقىرى، تۆۋەن، تېز، ئاستا ...

9) ۋاقىتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئەتە، ھازىر، كەچ، كېيىن، مەڭگۈ ...

10) تەقلىدىي ئاۋازنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: جاراڭ - جۇرۇڭ، توك - توك، شىلدىر - شىلدىر ...

11) ھېس - تۇيغۇنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر: ئېھ، ئاھ، خەپ، ئاپلا ...

12) جۈملىدىكى سۆزلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ كېلىدىغان سۆزلەر: ۋە، ھەم، بىلەن، قارىتا، مۇ، چۇ ...

ئۈيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بىلدۇرىدىغان مەنە دائىرىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى سۆزلەر كەڭ دائىرىدە، بەزى سۆزلەر چەكلىك دائىرىدە مەنە بىلدۇرىدۇ.

مەسىلەن: «ئىشچى، دېھقان، زىيالىي» دېگەن سۆزلەر ئۆز كەسپىگە دائىر كىشىلەرنىلا بىلدۇرىدۇ. «ئەمگەكچى» دېگەن سۆز يۇقىرىقى ئۈچ سۆزدىنمۇ كەڭ مەنىنى، يەنى ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىۋچى جەمئىيەتتىكى ھەممە

كىشىلەرنى بىلدۇرىدۇ. «كۆزگى بۇغداي» دېگەن سۆز پەس سىللىك بۇغداينىڭ تۇرىنىلا بىلدۇرىدۇ، «بۇغداي» دېگەن سۆز ھەرخىل بۇغدايلارنىڭ ئورتاق نامىنى بىلدۇرىدۇ. «ئاشلىق زىرائەتلىرى» دېسەك، بۇ تېخنىمۇ كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ، بۇغداي، قوناق، قىچا، زىغىر، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق كۆپ خىل ئاشلىق تۇرلىرىنى بىلدۇرىدۇ.

67 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆزلەرنى گۇرۇپپىدىكى مەنە دائىرىسى ئىچىدە تار مەنىلىكتىن كۆپ مەنىلىككە ئاساسەن رەتلەپ چىقىڭلار.

1. پىياز، كۆكتات، چامغۇر، زىرائەت
2. سوغۇقەر، ئىسسىق، ئۇششۇر، بوۋاق
3. ئۇششۇملۇك، چىلان، كۆچىتى، دەرەخ، مېۋىلىك دەرەخ
4. دۆلەت، كەنت، ئۆلكە، ناھىيە، يېزا، ئىلايەت، ئۇنۋان

68 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئاخىرىدا كۆرسىتىلگەن تۈرى بويىچە ئايرىپ كۆچۈرۈپ چىقىڭلار.

كەپتەر، بۇلۇت، گۈزەل، ئون، كۆر، ئاسىم، ئۇرمان، بۇگۈن، بىنا، قەلەم، شۇنىڭدەك، ئىشچان، قايچا، ئوچاق، تۇرغۇن، شامالدۇرغۇچ، مىليون، يان تېلېفون، ھاۋا، پاكلىق، ئۆگەن، يۈزمەك، يېڭىلاش، ئاجىز، زەھەر، قىزغىن، قەلەي، ئويلا، ھوشيار، تەلئەت، گىرام، يۆزلەپ، كومپيۇتېر، ئىللىق، ماھىنۇر، بۇلاق، دۆگەلەك، كېچە، دانە، ئۆچىرەت، ئەبىدى، ھازىر، بۇرۇن، بۇرۇنقى.

1) كىشى ئىسىملىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
2) نەرسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
3) تەبىئەت ۋە ھادىسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
4) ئۇقۇش قوراللىرىنىڭ نامىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
5) بەلگە ۋە سۈپەتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
6) ھەرىكەتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
7) سانىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
8) مىقدارنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:
9) ۋاقىتنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر:

§5. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى

تىلىمىزدىكى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەنىسى بولىدۇ. بۇ خىل مەنە ھەرخىل شەيئىلەر توغرىسىدىكى ھەرخىل ئۇقۇملارنىڭ سۆزلەردە بىۋاستە ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت.

تىلىمىزدىكى سۆزلەر شەيئىلەر توغرىسىدا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىشىمۇ، بىرقانچە مەنىنى بىلدۈرىشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن: «قۇلاق» دېسەك، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ قۇلىقى، ئۈچار قۇش ۋە باشقا جانلىق نەرسىلەردە بار بولغان قۇلاقنى بىلدۈرىدۇ.

بۇلار قۇلاق توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىڭ ئەسلى مەنىسى.

www.uyghurkitap.com

«تەمبۇرنىڭ قۇلىقى» ، «زىرائەت ئىككى قۇلاق بولىدى» ، «قۇلاقچىنىڭ قۇلىقى» ، «قۇلىقى يۇمشاق» ، «ئۇزۇن قۇلاق ئادەم» دېسەك، بۇلار ئەسلى قۇلاق ئەمەس، پەقەت يۇقىرىدىكى ئەسلى قۇلاقنىڭ مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تەقلىدىي مەنىدىكى «قۇلاق» بولۇپ، ئەسلىدىكى «قۇلاق» توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىڭ كۆچمە مەنىلىرىدۇر.

مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: ئېگىز تاغ، گۈزەل يېزا، مېھرىبان ئانا دېگەن سۆزلەر ئەسلى مەنىسىدە كەلگەن.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك باغلىنىش بولىدۇ. سۆزلەرنى كۆچمە مەنىدە قوللىنىش سۆز بايلىقىمىزنى ئاشۇرۇش، يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە مۇھىم روللارنى ئويناپىدۇ. شۇنداقلا سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىگە ئاساسەن يېڭى مەنىلەرنى قوشۇپ، پىكىرىمىزنى ئوچۇق ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: «سال» سۆزىنى ئەسلىدە «ساندۇققا سال» ، «قازانغا سال» دەپ ئىشلىتىمىز، ھازىر ئۇنى يەنە «يولغا سال» ، «قۇلاق سال» ، «بەس سال» ، «نەزەر سال» ، «قول سال» ، «تەرتىپكە سال» ، «ئاھاڭغا سال» ، «مەبلەغ سال» دېگەندەك نۇرغۇن مەنىلەردە قوللىنىمىز.

سۆزنىڭ ئەسلى مەنە ياكى كۆچمە مەنىدە كەلگەنلىكى يەككە سۆزدە ئىپادىلەنمەيدۇ، پەقەت جۈملە ئىچىدە كەلگەندىلا بىلىنىدۇ، سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

مەسلەن: «قۇشنىڭ قانىتى» دېسەك، بۇ يەردىكى «قا-نات» سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىدە كەلگەن. «ئىشىكنىڭ قانىتى»، «ئايروپىلان قانىتى»، «ئات - ئوغۇل بالىنىڭ قانىتى»، «قانىتىمدىن ئايرىلدىم»، «قانات ياىدۇرۇلدى»، «قانات ئاستىغا ئالدى» قاتارلىق سۆزلەر ئەسلى مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسىدە كەلگەن.

سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسدا كېڭەيگەن مەنىلىرى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسلەن: بۇلاقنىڭ بېشى، تاغنىڭ بېشى، ياشلىق باھا-رى، ئۈستەلنىڭ پۇتى، ئىشنىڭ يولى، تاغ ئېغىزى، خام خىيال، بەختلىك كۈنلەر، ئۆمۈر يولى، تۇرمۇش ئېگىز - پەس بولىدۇ، ناخشا چولپىنى، ئەقىل بوسۇغىسى، ئىلىم نۇرى ...

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى شەيئىلەرنىڭ ھەرخىل خۇسۇ-سىيەتلىرىنى جانلىق ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئوينىغاچقا، شېئىرلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

مەسلەن: شېئىرىي ھېسسىيات،
شېئىرىي كەيپىيات،
تۇغۇپ قويدى
يېپىيېڭى نۇرنى.
«شىنجاڭ نېفىت گېزىتى»
(نۇر ئامىنە روزى شېئىرلىرىدىن)

69 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردە ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنە ياكى كۆچمە مەنىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. باهار پەسلى كەلدى.
2. ياشلىق ئۆمۈرنىڭ باهار ۋاقتى.
3. مەن تەنھەرىكەت ئايىغى سېتىپ ئالدىم.
4. سۆزنىڭ ئايىغى قالدى.
5. مەن توختىنى يولدا ئۇچراتتىم.
6. ئۇ ھەقىقەت يولىدا جان-دىلى بىلەن ئىشلىدى.
7. يولدا ماشىنىلار ئۆتۈپ تۇرىدۇ.
8. ھاياتلىق يولىدا ھەرخىل جاپالار بولىدۇ.
9. خەلقنىڭ كۆزى ئۆتكۈر بولىدۇ.
10. ئىلىم — ئەقىلنىڭ كۆزى.

70 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ئەسلى مەنە ۋە كۆچمە مەنە بويىچە تۈزۈلگەن ئىككى خىل جۈملە تۈزۈڭلار.

1. كۆن :
   كۆن :
2. قىل :
   قىل :
3. سىر :
   سىر :
4. ئىللىق :
   ئىللىق :

71 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردە ئاستى سىزىلغان سۆزلەر قانداق مەنىدە كەلگەن؟

1. قۇش بالىلىرىنىڭ قانات ـ قۇيرۇقى يېتىلدى.
2. ئۇلارنىڭ قانات ـ قۇيرۇقى يېتىلدى.
3. تىلى يامانىنىڭ، دىلى يامان.

4. كالىنىڭ تىلى ئىششىپ قاپتۇ.
5. تاڭ ئېتىپ، ئەتراپ يورۇپ كەتتى.
6. كىتاب ئوقۇپ، دىلىم يورۇپ كەتتى.

§6. بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىرلا مەنىنى، يەنە بىرقىسىم سۆزلەر بىردىن ئارتۇق مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇ-نىڭغا ئاساسەن تىلىمىزدىكى سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. بىر مەنىلىك سۆزلەر

بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يىل، تاش، كەڭ، تاغ، ئورمان، تەربىيە، دەرس، قەشقەر، دىپلوم، پېرسوناژ، سىنئالغۇ، تەشەك-كۈر، لۇغەت، داستان، قوشاق . . . بۇنداق بىر مەنىلىك سۆزلەر شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسىدىنلا ئىبارەت. ئۇلاردا باشقا كۆچمە مەنىدىكى سۆزلەر بولمايدۇ. بىر مەنىلىك سۆز-لەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، ئۇلارغا كۆپىنچە خاس ئىسىملار، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىن-غان سۆزلەر، يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر كىرىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

بىردىن ئارتۇق مەنىگە ئىگە بولغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «ئاچ» سۆزى ئەسلىدە «ئىشتىنى ئاچ»، «قۇلۇپنى ئاچ»، دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. (بۇ سۆزنىڭ ئاساسلىق مەنىسى بولۇپ كەلگەن).

«يەر ئېچىش»، «چىگرا ئېچىش»، «يول ئېچىش»، «يوپۇق ئېچىش»، «يىغىن ئېچىش»، «سۆز ئېچىش»، «چىراي ئېچىش»، «پال ئېچىش»، «كان ئېچىش» دېگەن سۆزلەر «ئاچ» دېگەن ئەسلى مەنىدىن كېلىپ چىققان كۆپ مەنىلىك سۆزلەردۇر.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىي مەنە بولۇپ، باشقا مەنىلىرى ئەسلى مەنىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان كۆچمە مەنىلىرىدۇر. دېمەك، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ھەم ئاساسىي ئەسلى مەنىنى، ھەم كۆچمە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر سان جەھەتتىن كۆپ، ئۇلارنىڭ قانداق مەنىدە قوللىنىلغانلىقى جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

سۆزلەرنىڭ كۆپ خىل مەنىدە قوللىنىلىشى يالغۇز ئەسىملاردىلا ئەمەس، باشقا مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىدىمۇ بولىدۇ. تۆۋەندە سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى بىلەن كۆپ خىل مەنىسىنى كۆرۈپ باقايلى: -

مەسلەن: ئوچۇق (سۈپەت) — ئىشىك ئوچۇق (ئەسلى مەنىسى)

هاۋا ئوچۇق، قولى ئوچۇق، ئوچۇق چىراي، ئوچۇق شەھەر، ئوچۇق دەرس (كۆچمە مەنىسى)

سال (پېئىل) — نەرسىنى ساندۇققا سېلىش (ئەسلى مەنىسى)

ئۆي سېلىش، قۇلاق سېلىش، گەپكە سېلىش، خەت سېلىش، يولغا سېلىش، ئەن سېلىش، سەپسېلىش، بازارغا سېلىش، ئۇرۇق سېلىش (كۆچمە مەنىسى).

ئالدى (رەۋىش) — مەكتەپنىڭ ئالدى (ئەسلى مەنىسى)

ئالدى بىلەن، ئالدىنى ئېلىش، قىيىنچىلىق ئالدىدا، سەپەرگە چىقىش ئالدىدا (كۆچمە مەنىسى).

تىل - ئالاقە ئىشلىرىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى پايدىلىق، ئەمما بىز ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى توغرا چۈشىنىپ، توغرا ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشىمىز لازىم.

72 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇپ، بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىڭلار.

ئۈيغۇر تىلى، ئىش، مۇلۇك، خاتىرە، گۈلدەستە، ئېلان، ئۇچۇر، سوۋغا، قانات، ئاشكارا، باھار، ئالەم، نەزمە، هوقۇق، پارقازان، چىراغ، نۇر.

73 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ كۆپ خىل مەنىلىرى بويىچە جۈملە تۈزۈڭلار.

1) بىرلەش:

2) پاكىز:

3) ئاچقۇچ:

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

§7. مەنىداش سۆزلەر

تىلىمىزدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوخشاش ياكى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئېيتىلىشى بىلەن يېزىلىشى بىر - بىرىگە زادى ئوخشىمايدۇ.

مەسىلەن: «گۈلزار»، «گۈلشەن»، «چىمەنزار» دېگەن سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش ئەمەس، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاش. «چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم» دېگەن سۆزلەر ۋە «دەرد، ئەلەم، قايغۇ، ھەسرەت» دېگەن سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش ئەمەس، لېكىن مەنە جەھەتتىن ئوخشاش ياكى ئۆزئارا يېقىن ئۇقۇمغا ئىگە. بۇنداق سۆزلەرنى تىلىمىزدا مەنىداش سۆزلەر دەيمىز.

شەكلى ھەرخىل، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاش ياكى بىر - بىرىگە يېقىن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇلۇغ، بۈيۈك، يۇكسەك، ئۇز، يۈز، ھۆسۈن، چىراي، جامال، رۇخسار، بەت، تېتىك، جانلىق، جۇشقۇن قاتارلىقلار.

مەنىداش سۆزلەر مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، جۈملە ئىچىدە قوللانغاندا بەزى پەرقلەر بولىدۇ. يەنى بەزى مەنىداش سۆزلەرنى جۈملىدە ئالماشتۇرۇپ قوللانسىمۇ بولىدۇ، بەزى جۈملىلەردە ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئادەم، ئىنسان، كىشى دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، جۈملىدە «قاسىم ئادەم بولدى» دېگىلى

بولسىمۇ «قاسىم كىشى بولدى» دېگىلى بولمايدۇ، يەنى قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

«ئانا» بىلەن «ئاپا» مەنىداش بولسىمۇ، «ئانا توپراق» دېگەننى «ئاپا تۇپراق» دېگىلى بولمايدۇ. «ئۆلۈش» سۆزىنى ئادەمگىمۇ، ھايۋانغىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ، ئەمما «قازا قىلدى»، «ۋاپات بولدى»، «قۇربان بولدى» دېگەن سۆزلەر «ئۆلۈم» مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، جۈملە ئىچىدە ئېنىق پەرقلەندۈرمەي بولمايدۇ. چۈنكى، «قازا قىلىش» بىرەر ھادىسە بىلەن ئۆلۈشنى، «ۋاپات بولدى»، «تەقدىر يەتتى» كېسەللىك ياكى قېرىش سەۋەبلىك ئۆلۈشنى، «قۇربان بولۇش» بولسا ۋەتەن، خەلق ئىشى ئۈچۈن ھاياتىنى تەقدىم قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. بەزى مەنىداش سۆزلەر تۇس مەنىسىگە ئىگە.

مەسىلەن: «ۋاپات بولدى» دېسە، ھۆرمەت تۇسىگە ئىگە، «ئۆلدى» دېسە، بىرخىل مەنىستىمەسلىك تۇسى بولىدۇ.

مەنىداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ئاز ـ تولا مەنە پەرقىنىڭ بولغانلىقى — ئۇلارنىڭ تىلىمىزدا ساقلىنىپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى. ئۇلاردا مەنە خاسلىقى بولغاچقا، ئۇلارنى توغرا قوللىنىشقا، توغرا ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

74 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئوقۇپ، مەنىداش سۆزلەر بويىچە رەتلىك كۆچۈرۈڭلار.

ئىلدام، تاتلىق، كۆك، تاۋۇش، ئىلگىرى، خىيال، تېز، چوڭ، تۇپراق، ئىتتىك، مەززىلىك، ساما، ئۇن، ئاسمان، لەززەتلىك، ئوي، ئاھاڭ، ئاۋۇال، زېمىن، پىكىر، زور، مۇقەددەم، يوغان، چىۋەر، يەر، ماھىر، مەشـ

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورى
www.uyghurkitap.com

هۆر، ئۇستا، داڭلىق، چاپسان، ئاتاقلىق.

ئۇلگە: يەر، زېمىن، تۆپراق.

كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە مەنىداش سۆزلەرنى تېپىپ يېزىڭلار.

مەززىلىك: ...

ئاتاقلىق: ...

كۆپ: ...

سەزگۈر: ...

يۈرەك: ♡

§8. شەكىلداش سۆزلەر

تىلىمىزدىكى يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى بەلەن يېزىلىشى تامامەن ئوخشاش، ئەمما ئۇلارنىڭ مەنىلىرى تامامەن ئوخشاشمايدۇ.

مەسىلەن: ياش — (ئىسىم) كۆزنىڭ يېشى، ياش — (سۈپەت) ياش بالا، يۇز — (ئىسىم) ئادەمنىڭ يۈزى، يۇز — (سان) يۈز يىل.

> تەلەپپۇزى، يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەرنى بىرنەچچە خىل مەنە بىلدۈرىدىغان ئوخشاش بىر سۆز دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، شەكىلداش سۆزلەر شەكلى ئوخشاش، مەنىلىرى باشقا - باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت. تۆۋەندىكى تەمسىلدە ئىشلىتىلگەن «بوش» سۆزىنىڭ مەنىسىگە قارايلى:

دۇمباقنىڭ ئاۋازى يوغان، ئىچى بوش،
ماختانچاقنىڭ گېپى يوغان، ېېلى بوش.

بۇ تەمسىلدىكى 1 ـ، 2 ـ مىسرا ئاخىرىدا كەلگەن «بوش» شەكىلداش سۆزدۇر.

شەكىلداش سۆزلەر كۆپىنچە ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: قىل — (ئىسىم) ئاتنىڭ قىلى، قىل — (پېئىل) ئىشنى قىل.

تىل — (ئىسىم) ئالاقە قورالى، تىل — (پېئىل) ياغاچنى تىل، تىل — (ئىسىم) ئادەمنىڭ تىلى.

شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكى، قانداق مەنە بىلدۈرىدىغانلىقى پەقەت سۆز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىدە ئىپادىلىنىدۇ.

بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرى بەزى نەرسىلەرنىڭ ئىسىم بەلگىلىرىگە ئوخشاش ئەھۋاللارمۇ بار، بۇلارمۇ شەكىلداش سۆزلەرگە كىرىدۇ.

مەسىلەن: قەيسەر — ئادەم سۈپىتى، قەيسەر — ئادەم ئىسمى.

قۇندۇز — ھايۋان نامى، قۇندۇز — ئادەم ئىسمى.

سېتىۋالدى — پېئىل، سېتىۋالدى — ئادەم ئىسمى.

شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى مەزمۇن جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ پەرقلەندۈرۈش كېرەك. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى بىلەن باشقا مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بولىدۇ، يەنى ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا باشقا مەنىلىرى پەيدا بولا

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: ئوچۇق — ھاۋا ئوچۇق، ئىشىك ئوچۇق، قولى ئوچۇق، يۈزى ئوچۇق.

شەكىلداش سۆزلەردە ئەسلى مەنە ۋە قوشۇمچە مەنە مۇناسىۋەتى بولمايدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆز ئالدىغا ئايرىم مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: كۆك — ئاسمان، كۆك — رەڭ، كۆك — كۆكتات قاتارلىقلار.

76 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

1) مەشتە ئوت گۈرۈلدەپ كۆيدى.
2) قويلارغا ئوت سېلىپ بەرگىن.
3) بۇ قىزىل سىياھ.
4) ئۇكامغا قىزىل چىقتى.
5) كۈن چۈش بولدى.
6) مەن چۈش كۆردۈم.
7) سەن تۆۋەنگە چۈش.
8) ئاكام قوي ئەكەلدى.
9) كىتابلارنى ئۆز جايىغا قوي.

77 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى شېئىرلاردىكى ئاستى سىزىلغان شەكىلداش سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. دەۋېرىش بەك ئۇيات «بىلمەيمەن، ۋاي ـ تاڭ» دېسە،
بىلىمنى ھەرقاچان دىلىڭغا چىڭ تاڭ. (ئاڭلا، چىڭ، بىرلاشتۇر)
تىرىشقىن ئىجتىھات بىلەن، بىزنى كۈتىدۇ،
ئالدىمىزدا كۆرۈنگەن ئاشۇ گۈزەل تاڭ.

2. ئايرىماي يۈرۈپسەن «ئا»نى «ئە» دەپ،
غەپلەتتە ھەددىگدىن ئېشىپ، بەك ئەدەپ
ئالىمەن دېسەك ئەل قەلبىدىن ئورۇن،
نومۇس قىل، ئۆزلەشتۈر ئەخلاق ۋە ئەدەپ

3. كېرىلمە، كىرىدىم دەپ توقسەن، يۈز ياشقا
ئۇلۇغلۇق باغلىق ئەمەس قېرى ۋە ياشقا
ياش چاغدا بىلىمدىن قورالانمىساڭ،
نادانلىقتىن كۆزلىرىڭ تولار قان - ياشقا.

§9. قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەر مەنە جەھەتتىن قارىمۇ-قارشى، بىر - بىرىگە زىت ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ياخشى - يامان، قىش - ياز، پايدا - زىيان، ھەق - ناھەق، ئالا - قارا، كېچە - كۈندۈز، قىز - ئوغۇل، شەرق - غەرب، ئاز - كۆپ . . .

قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆز بولۇش ئۈچۈن بىر سۆزگە قارشى ياكى زىت مەنىلىك يەنە بىر سۆز بولۇشى كېرەك.

مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر بىر - بىرىگە زىت سانسىز شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، شەكىللىرى، ھەرىكەتلىرى، ھالەتلىرى، ۋاقتى ۋە ئورنى قاتارلىقلارنى بىلدۈرۈپ، روشەن سىزىشتۈرما ھاسىل قىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

تىل ئالاقىسىدە بوندىاق زىت مەنىلىك سۆزلەرنى قوللان-
غاندا، شەيئىلەردىكى قارىمۇقارشىلىقنى كۆرسىتىپ بەرگە-
لى، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. پە-
كىرنى قارىمۇقارشى مەنىدىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ سې-
لىشتۇرۇش ئۇسۇلى خەلق ماقاللىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن: هارام تاپقان پايدىدىن، هالال زىيان مىڭ ياخ-
شى. يۇزى ئاق، كۆڭلى قارا. تاتلىق سۆزلۈك دۇشمەندىن،
ئاچچىق سۆزلۈك دوست ياخشى. ياخشىدىن نام قالىدۇ،
ياماندىن دات (قالىدۇ).

78 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قارىمۇقارشى مەنە-
دىكى سۆزلەرنى يېزىڭلار.

ئامەت ـ	ياشلىق ـ
ئادالەت ـ	ئۆتكۈر ـ
يەر ـ	ئىلغار ـ

79 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ماقاللاردا قارىمۇقارشى مەنە-
لىك سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ يېزىڭلار.

ياخشىلىقنىڭ چوڭى يوق، يامانلىقنىڭ كىچىكى.

نەسىھەت ئاچچىق، مېۋىسى تاتلىق.

ئامەتنىڭ كەينىدە، ئاپەت يۇشۇرۇنغان بولىدۇ.

زېرەكلەر بىلەن زىندان گۈلىستان، نائەھلى قىلار
گۈلزارنى زىندان.

80 ـ كۆنۈكمە: ئۆزۈڭلار قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر-
دىن تۆزۈلگەن ماقاللاردىن بەشتىن يېزىپ كېلىڭلار.

§10. تىلمىزدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن مەزگىل قوللىنىلىش جەريانىدا مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇقىملىشىپ بىرىكىپ كەتكەن تۇراقلىق تەركىبلەر بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە، بەزىلىرى جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ. ئۇلار قۇرۇلما جەھەتتىن بىرىكمە شەكلىدە ياكى جۈملە شەكلىدە بولسۇن تىلدىكى (جۈملىدىكى) رولى بىر سۆزگە ئوخشاش بولىدۇ. قۇرۇلما پۈتۈنلۈكى بويىچە جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ.

تۇراقلىق تەركىبلەر پىششىقلانغان، تەييار تىل ماتېرىيالى بولۇپ، تىلىمىزنىڭ ئالاھىدە بايلىقى، ئەجدادلىرىمىز-نىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ ئەقلىي يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر مەنىسى ۋە تۈزۈ-لۈشىگە ئاساسەن تۇراقلىق بىرىكمىلەر، ئىدىئوملار، ماقال-تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۇراقلىق بىرىكمىلەر

> ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، تىلدا بىر سۆزگە ئوخشاشلا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىرىكمىسى تۇراقلىق بىرىكمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى، تەڭرى-تاغ، تارىم دەرياسى، قاناس كۆلى، قۇتادغۇبىلىك، تارىم

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ پېڭى تورىدىسى

ئويمانلىقى، جومۇلاڭما چوققىسى، سايرام كۆلى قاتارلىق بىرىكمىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر تۇراقلىق بولىدۇ. ئادەتتە ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ بىرىكمە شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.

2) بىرىكمىنىڭ مەنىسى شۇ بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدىنلا ئىبارەت. باشقا كۆچمە مەنە ئىپادىلىمەيدۇ.

81 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، قونجىراپ ئېغىزى، تىنچلىق ئۆستىكى، باغراش كۆلى، يارغول قەدىمىي شەھىرى، يامالىق تېغى، كۆكەرتىش رايونى.

82 ـ **كۆنۈكمە:** ئۆزۈڭلار ئويلاپ، تۇراقلىق بىرىكمىدىن ئوننى يېزىپ كېلىڭلار.

83 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە تۇراقلىق بىرىكمە بولغان بەش جۈملە تۈزۈپ كېلىڭلار.

2. ئىدىئوملار

ئىدىئوملار ئوخشىتىش، مۇبالىغىلەشتۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ، مۇنداق ئىدىئوملار شۇ سۆزلەرنىڭ يەككە تۇرغىنى چاغدىكى مەنىسىدىن باشقىچە مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: «ئاچ كۆز» تۇراقلىق بىرىكمە نەپسى يامان دېگەن مەنىنى، «تەخسە كۆتۈرمەك» دېگەن تۇراقلىق بىرىكـ

مە خۇشامەت قىلماق دېگەن مەنىنى، «كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە» دېگەن تۇراقلىق بىرىكمە ناھايىتى تېز، قىسقا مۇددەت ئىچىدە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىلىرىدىن باشقىچە مەنىنى بىلدۈرگەن تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى ئىدىئوم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك» دېگەن ئىدىئوم ھەرگىز ئاغزى يوغىناپ قۇلىقىغا يەتكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى بەكمۇ خۇشال بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا بۇنى «بۇرنى قۇلاققا يەتتى» ياكى «ئاغزى ـ قۇلىقى قوشۇلۇپ كەتتى» دەپ قوللانغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىئوملارنىڭ مەنىسىنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم تۇرغان ھالەتتىكى مەنىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن بىرىككەن ھالەتتىكى مەنىسى بويىچە چۈشىنىش كېرەك.

84 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىدىئوملارنىڭ ئاستىغا سىزىپ، ئۇلارنىڭ قانداق مەنە بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1) بېشىنى تاشقا ئۇرماق.
2) خورىگى ئۆسۈپ قالماق.
3) مېغىزىنى چاقماق.
4) قولى ئۇزۇن.
5) كۆڭلى تۇز.

85 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىدىئوملارغا ئاساسلىنىپ جۈملە تۈزۈڭلار.

1) قولى گال.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

2) ئوغىسى قايناش.
3) شەيتاننى ئۆسسۈلغا سالماق.
4) چىشىنى چىشلىمەك.
5) قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋالماق.

86 ـ كۆنۈكمە: ئۆزۈڭلار ئويلاپ، ئىدىئومدىن بەشنى يېزىپ كېلىڭلار.

3. ماقال ۋە تەمسىللەر

ماقال ـ تەمسىل خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسى تۇراقلاشقان، تەربىيىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك بولغان تۇراقلىق جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى دۇر. ئۇ — ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن ھاسىل قىلغان قىممەتلىك پىكىرلىرىنىڭ يەكۈنى.

مەسىلەن: كىشىلەرنى تونۇش ۋە ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى، سالاپىتى قاتارلىقلارغا قارىماي، بىلىم قابىلىيىتى، ئەخلاقى ـ پەزىلىتى قاتارلىقلارنى چۈشىنىش كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ئادەمنىڭ تېشىغا باقماي، ئىچىگە باق» دېگەن ماقالنى قوللىنىمىز.

ئىش قىلىشتا ئەملىيەتكە، سۆز قىلىشتا يوللۇق، ئورۇنلۇق بولۇشقا دىققەت قىلىش لازىملىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن «سۈنى سەپ سىڭەر يەرگە، گەپنى قىل سىغار يەرگە» دەيمىز.

ئەجىر ـ ئەمگەك قىلىشنى خالىماي، تەييار ھالاۋەتكە ئېرىشىشنى ئويلايدىغان خام خىياللارغا قارىتا «ئۇجمە پىش،

ئاغزىمغا چۈش» دېگەن ماقال بىلەن تەڭقىدىي تەرىبىيە بېرىلىدۇ.

تىلمىزدىكى تۈزۈلۈشى پۈختا، چوڭقۇر مەنىلىك، ئۇلۇغ، نەسىھەت، ئىبرەت خاراكتېرىدىكى تۈراقلىق جۈملىلەر ماقال ـ تەمسىللەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ماقال ـ تەمسىللەر ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ تۈرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا يەكۈنلەنگەن، ئۇلۇغ، نەسىھەت، تەنبىھ، ئىبرەت خاراكتېرىدىكى جۈملىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى چوڭ، مەزمۇن دائىرسى كەڭ. ئۇنى خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرمۇش ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى بىلىم جەۋھەرلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ماقال بىلەن تەمسىل بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كەتكەچكە، ئادەتتە بىرىنىڭ ئورنىدا يەنە بىرى ئاجرىتىلماي قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ پەرقىمۇ بار.

ماقالدا خەلقنىڭ تۈرمۇش تەجرىبىلىرى توغرىسىدا يەكۈنلەنگەن ئوي ـ پىكىرلىرى ئۇدۇللا ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «بىلىكى كۈچلۈك بىرنى يېڭەر، بىلىمى كۆچلۈك مىڭنى يېڭەر»، «ئانا يۈرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى رويىڭ سامان بولماس»، «ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا»، «پىچاقنى ئاۋال ئۆزۈڭگە سال، ئاغرىمىسا كىشىگە» ۋە باشقىلار.

تەمسىلدە بولسا ئوي ـ پىكىرلەر ئۇدۇل ئەمەس، بەلكى باشقا شەيئىلەرنىڭ خىلمۇ خىل خۇسۇسىيەتلىرى ۋاستە قىلىنىپ، ئەگىتمە يول بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: «گۆش بىلەن ياغ بىر توغقان، پىيازنىڭ كۆيۈ-

www.uyghurkitap.com

گىنى كۆيگەن» . بۇ تەمسىلدە گۆش، ياغ بىلەن پىياز ئوتتۇ-
رىسىدىكى خۇسۇسىيەت ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسى-
دىكى مۇناسىۋەتكە تەمسىل قىلىنغان.

87 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ماقال ـ تەمسىللەرنى ئوقۇپ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىلەرنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. ئالقىش ئالغان ئامان، قارغىش ئالغان يامان.
2. كۆپىنىڭ كۈچى تاغ كۆتۈرەر.
3. دەرەخ غولىدىن سۇنماس، شېخىدىن سۇنار.
4. ئويناپ ئۆگەنمەي، ئويلاپ ئۆگەن.
5. ئەقىل — دۆلەت، كېيىم — سۆلەت.
6. تاشنى سوقسا، قۇم بولۇر، تۆمۈرنى سوقسا، قىل بولۇر.
7. تۇرقى ئىنسان، قىلىقى ھايۋان.
8. قارغا قاق ئېتەر، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتەر.

88 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ماقال ـ تەمسىللەرنى تولۇقلاپ يېزىڭلار.

1. مەرد بىر قېتىم ئۆلەر
2. قاغا بالام ئاپئاق، كۆرۈپ ئانام ماختاپتۇ
3. ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ، يامان ئويلاپ سۆزلەيدۇ.
4. بىلىم ـ بىلگۈچىدە، ئىقتىدار ئىشلىگۈچىدە.
5. يېمەيدىغان ھەسەل بار، دېمەيدىغان گەپ بار
6. پالتا چوشكىچە، كۆرەلمەس تاپتى
7. قول قولنى يۇسا، ھەر ئىككىلى تازىلىنىدۇ
8. ئېغىزدا بار، كۆڭلىدە يوق
9. كۆزۈڭ ئاغرىسا، قولۇڭنى تارت، ئىشلىگۈچى ئىزسا تىلىگىن.

10. هالاللىقنىڭ يولى بىر، ياماقلارغا يۈلى مىڭ.

4. هېكمەتلىك سۆزلەر

هېكمەتلىك سۆزلەر «ئەقلىيە سۆزلىرى»، «تەپەككۇر جەۋھەرلىرى»، «تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە بىرخىل ھېكمەت، چوڭقۇر پىكىر ـ چۈشەنچە جىلۋە قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇ سۆزلەرنى ئېغىزدىن ئېغىزغا، كىتابتىن كىتابقا ئەينەن كۆچۈرۈپ، تۇراقلىق شەكىل بىلەن ئىشلىتىدۇ.

مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئۆزىدە چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپىۋى پىكىر ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان تۇراقلىق جۈملىلەر ھېكمەتلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مىلىتسىنىن ھاكىمىيەت چىقىدۇ.

— ماۋزېدۇڭ

ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزم قۇرغىلى بولمايدۇ.

— لېنىن

ئوقۇتقۇچى — كىشىلەرگە نادانلىقنى تونۇتقۇچى.

— ئابدۇرېھىم توختى

تەنتەكنىڭ تىلى ئۆز بېشىغا دۇشمەندۇر.

— يۇكنەكى

بىز ئۆمۈر بويى قەرزدار بولغان ئەڭ ئۇلۇغ بىر زات بار، ئۇ بولسىمۇ ئانا.

— ن. ئا. ئوستروۋىسكى

89ـكۆنۈكمە: هېكمەتلىك سۆزلەردىن ئالتىنى توپلاڭلار.

90ـكۆنۈكمە: هېكمەتلىك سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش جۈملە تۈزۈپ كېلىڭلار.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

91ـكۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تۈراقلىق تەركىبلەرنى ئوقۇپ، تۈرىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. ھەرنىمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ.
2. كۆرسە ئويۇن، كۆرمىسە قويۇن.
3. رەمچى سالىدۇ رەمنى، كۆڭۈلگە سالىدۇ غەمنى.
4. تاش چوڭايماس، ئەل قېرىماس.
5. دوست سەپەردە سىنىلىدۇ.
6. كۆز قورقۇنچاق، قول باتۇر.
7. ئەقلى يوق باشتىن سۇيى بار قاپاق ياخشى.
8. يالغانچىلىقتىن گاچىلىق ياخشى.
9. مەنسىز ياشلىق، سايىدىكى تاشلىق.
10. قولۇڭغا چېچەك چىقىپ قالغانمۇ؟

92ـكۆنۈكمە: ئۆزۈڭلار بىرقانچە ماقال ـ تەمسىل تېپىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى مۇلاھىزە قىلىڭلار.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. جاۋاب بېرىڭلار.

1) لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟

2) ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ قانداق پەرقى بار؟

3) چۈشەنچە دېگەن نېمە؟ سۆز دېگەنچۇ؟

4) سۆز شەكلى دېگەن نېمە؟ سۆز مەنىسى دېگەنچۇ؟

5) سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى دېگەن نېمە؟

6) بىر مەنىلىك سۆزلەر دېگەن نېمە؟ كۆپ مەنىلىك

سۆزلەر دېگەنچۇ؟

7) مەنىداش سۆزلەر دېگەن نېمە؟

8) شەكىلداش سۆزلەر دېگەن نېمە؟

9) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر دېگەن نېمە؟

10) تۇراقلىق بىرىكمە دېگەن نېمە؟

11) ئىدىئوم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى قانداق؟

12) ماقال ـ تەمسىل دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

13) ھېكمەتلىك سۆز دېگەن نېمە؟

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) بىر تىلدا قوللىنىلىدىغان ـــــــ سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ـــــــ دەپ ئاتىلىدۇ.

2) لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى ئەڭ ـــــــ ، ئىشلىتىلىش دائىرىسى ـــــــ بولغان ۋە يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا ـــــــ بولىدىغان سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) تىلىمىزدىكى ـــــــ تەركىبىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن باشقا ـــــــ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

4) بەلگىلىك بىر مەنىگە ئىگە، ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ـــــــ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

5) مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزىگە خاس ـــــــ مەنىسى سۆزنىڭ ـــــــ مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

6) سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا ـــــــ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

7) بىرلا ـــــــ بىلدۇرىدىغان سۆزلەر ـــــــ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

8) بىردىن ئارتۇق ـــــــ ئىگە بولغان سۆزلەر ـــــــ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

9) شەكلى ھەرخىل، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاش ياكى بىر - بىرىگە يېقىن سۆزلەر ـــــــ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

10) تەلەپپۇزى، يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر ـــــــ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

11) مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر ـــــــ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا (ئىسكوپكا ئىچىگە) «√» بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا (ئىسكوپكا ئىچىگە) «×» بەلگىسى قويۇڭلار.

1) بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى تىل دەپ ئاتىلىدۇ. (√)

2) لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، سۆزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدىغان سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ. (√)

3) تىلىمىزدىكى ھەممە سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ. (×)

4) بەلگىلىك مەنىگە ئىگە، ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ

مەنىسى تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

5) بىرلا مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

6) بىردىن ئارتۇق مەنىگە ئىگە بولغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ( )

7) مەنىداش سۆزلەرنىڭ شەكلى ۋە مەنىلىرى ئوخشاش بولىدۇ. ( )

8) شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى، يېزىلىشى، مەنىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ( )

9) ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ( )

10) ئىدىئوملار كۆچمە مەنە ئاڭلىتىدۇ. ( )

11) ھېكمەتلىك سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ( )

17

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بويىچە تولۇقسىز
ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

مۇھەررىرى: ئابدۇرىشت سابىت
مەسئۇل مۇھەررىرى: باۋۇدۇن نىياز
مەسئۇل كورركتورى: تۇرسۇنجان مۇسا

九年义务教育三年制初级中学课本

语 法

第二册

（维吾尔文）

新疆维吾尔自治区教育委员会中小学教材
审定委员会审查试用

*

شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

فورماتى: 787×1092، 1/32؛ باسما تاۋىقى: 5.75
2000 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2001 ـ يىل 6 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 110,900 —— 1
ISBN 7 — 5370 — 3520 — 2
باھاسى: 2.47 يۈەن (维课)235 • G

كىرىش سۆز

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بويىچە پۈتۈن كۇنلۈك تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلە-كى 1997-يىل 12-ئاينىڭ 30-كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-لۇق مائارىپ كومىتېتى رەسمىي تەستىقلاپ تارقاتقان «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى ئوقۇتۇش پروگراممىسى»نىڭ ئاساسىي پرىنسىپ ۋە تە-لەپلىرىنى يېتەكچى قىلىپ، ئىلگىرىكى دەرسلىكلەرنىڭ سىستېمىسى ۋە مۇۋاپىقلىقىنى تەجرىبىلىرىنى «ئەينەك» قىلىش، كەڭ تۈردە پىكىر ئېلىش ئاساسىدا تۈزۈپ نەشر قىلىندى.

بۇ دەرسلىك ھەر يىللىق ئۈچۈن بىر قىسىمدىن جەمئىي ئۈچ قىسىم قىلىپ تۈزۈلدى. ھەپتىلىك دەرس سائىتى ئىككى سائەت بولۇپ، 1-قىسىم 72 سائەت، 2-قىسىم 71 سائەت، 3-قىسىم 70 سائەت ئۆتۈلىدۇ. «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكى ئوقۇتۇش پروگراممىسىدا ھەرقاي-سى يىللىقلار بويىچە ئوقۇتۇشنىڭ مەقسەت-تەلەپلىرى، كۆنۈكمە ۋە مەشقلەر ھەققىدە تەپسىلىي ۋە ئېنىق كۆرسەتمىلەر بېرىلدى.

بۇ دەرسلىكنى ئابدۇرېشىت سابىت، تۇنىياز ئابىد، ئادىل ئېزىز، نۇسرەت مەسۇم، ئەركىن رەخمىتۇللا، غابىتقان، ئابدۇقەييم قاتارلىق يولداشلار تەكشۈرۈپ چىقىپ، دەرسلىك مەزمۇنلىرىنىڭ سىستېمىلىق بولۇشى، ئىلمىي ۋە ساغلام بولۇشى، قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ توغرا، چۈشىنىشلىك بولۇشى جەھەتتە قىممەتلىك تەكلىپ-پىكىرلەرنى بە-رىدى. بىز بۇ يولداشلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

www.uyghurkitap.com

بىز كەڭ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشىغا تالاسىزده كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە- قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىنى، بىلىم نۇقتىلىرىنى توغرا تونۇپ، مۇھىم نۇقتىلارنى، مەشىق تۈرلىرىنى ۋە تەلەپلەرنى ياخشى ئىگىلەپ، مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولغان تىل — تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گراماتىكىدىن تەركىب تاپقان بۇ سىستېمىنى ئوقۇغۇچىلارغا مېغىزلىق، ئىخچام يەتكۈزۈپ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

دەرسلىك تۈزۈش — مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغان مۇ- رەككەپ ۋە ئىلمىي خىزمەت. بۇ قېتىمقى دەرسلىك تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان كەسىپ ئەھلىلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر ھەر جەھەتتىن نۇرغۇنلىغان ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما دەرسلىكتە يەنىلا بەزىبىر خاتالىق ۋە نۇقسانلاردىن خالىي بولالمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن. كەڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ بۇ دەرسلىكنى ئىشلىتىش ۋە پايدىلىنىش جەريانىدا بايقىغان مەسىلەر ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى كېيىنكى نەشرىدە تۈزىتىۋېلىشىمىز ۋە تولۇقلىۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزگە ئەۋەتىپ بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

2000-يىل 6-ئاي

مؤنده‌رىجه

1-باب. گراماماتىكا هەققىده ئومۇمىي چۈشەنچه 1

§ 1 . گراماماتىكا نېمىسلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟ 1

§ 2 . مورفولوگىيه هەققىده ئومۇمىي چۈشەنچه ... 4

§ 3 . مورفېما 5

§ 4 . سۆزنىڭ تۈزۈلۈشىگه قاراپ بۆلۈنۈشى ... 11

1. تۈپ سۆز 11

2. ياسالما سۆز 11

3. بىرىككەن سۆز 12

4. جۈپ سۆز 14

5. قىسقارتىلما سۆز 14

§ 5 . ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگه بۆلۈنۈشى 15

تەكرارلاش ۋه مەشىق سوئاللىرى 17

2-باب. ئىسىم 19

§ 1 . ئىسىمنىڭ مەنىسى 19

§ 2 . خاس ئىسىم ۋه ئومۇمىي ئىسىم 24

§ 3 . ئىسىملارنىڭ سان بىلەن تۈرلىنىشى 26

§ 4 . ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى 31

§ 5 . ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى 36

1. باش كېلىش 37
2. ئىگىلىك كېلىش 38
3. چۈشۈم كېلىش 39
4. يۆنىلىش كېلىش 39
5. چىقىش كېلىش 40
6. ئورۇن-پەيت كېلىش 41
§ 6 . ئىسىمنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى..... 43
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 47
3-باب. سۈپەت 50
§ 1 . سۈپەتنىڭ مەنىسى 50
§ 2 . سۈپەتنىڭ دەرىجىلىرى 53
1. ئەسلى دەرىجە 54
2. كېمەيتمە دەرىجە..... 54
3. ئاشۇرما دەرىجە 55
4. ئەركىلەتمە دەرىجە 55
§ 3 . سۈپەتنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ... 56
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 60
4-باب. سان..... 62
§ 1 : سانىنىڭ مەنىسى 62
§ 2 . ئاددىي سان ۋە مۈرەككەپ سان 62
§ 3 . سانىنىڭ تۈرلىرى..... 63
1. ساناق سان 64
2. مۆلچەر سان 64
3. تەرتىپ سان 65
4. كەسىر سان 66

5. تەقسىم سان 67
6. رەۋىش سان 67
7. كىشىلىك سان 67
8. ئالماش سان 68
§ 4 . سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ... 70
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 72
5-باب. مىقدار 74
§ 1 . مىقدارنىڭ مەنىسى 74
§ 2 . مىقدارنىڭ تۈرلىرى 74
1. خاس مىقدار 74
2. كۆچمە مىقدار 75
§ 3 . مىقدارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ... 77
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 80
6-باب. ئالماش 81
§ 1 . ئالماشنىڭ مەنىسى 81
§ 2 . ئالماشنىڭ تۈرلىرى 83
1. شەخس ئالماشلىرى 83
2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى 85
3. سوئال ئالماشلىرى 87
4. ئۆزلۈك ئالماشلىرى 88
5. بەلگىلەش ئالماشلىرى 90
6. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى 91
7. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى 92
§ 3 . ئالماشلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى... 94
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 96

7-باب. رەۋىش 98
§ 1 . رەۋىشنىڭ مەنىسى 98
§ 2 . رەۋىشنىڭ تۈرلىرى 99
1. ۋاقىت رەۋىشلىرى 99
2. ئورۇن رەۋىشلىرى 99
3. ھالەت رەۋىشلىرى 100
4. دەرىجە رەۋىشلىرى 101
5. سەۋەب-مەقسەت رەۋىشلىرى 101
§ 3 . رەۋىشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى... 103
تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى 104
8-باب. پېئىل 106
§ 1 . پېئىلنىڭ مەنىسى 106
§ 2 . شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار... 106
§ 3 . پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكىللىرى ۋە بولۇشسىز شەكىللىرى 107
§ 4 . پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرى..... 109
1. پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى 109
2. پېئىلنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى 110
3. پېئىلنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى..... 110
§ 5 . پېئىلنىڭ راي شەكىللىرى 113
1. بايان رايى..... 114
2. شەرت رايى 114
3. بۇيرۇق رايى 115
§ 6 . پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى 117
1. ئەسلى دەرىجە 118

2. مەجھۇل دەرىجە 118
3. ئۆزلۈك دەرىجە..... 119
4. ئۆملۈك دەرىجە..... 120
5. مەجبۇرىي دەرىجە 121
§ 7. مۇستەقىل پېئىللار ۋە يارىدەمچى پېئىللار... 123
1. مۇستەقىل پېئىللار 123
2. يارىدەمچى پېئىللار 123
§ 8. پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى 125
1. سۈپەتداش 125
2. ئىسىمداش 127
3. رەۋىشداش..... 130
§ 9. پېئىلنىڭ گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ... 132
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 134
9-باب. تەقلىد سۆزلەر 138
§ 1. تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى 138
§ 2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 139
1. ئاۋاز تەقلىدلىرى 139
2. ھالەت تەقلىدلىرى 139
3. ھېسسىيات تەقلىدلىرى..... 140
§ 3. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 141
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 142
10-باب. ئىملىق سۆزلەر..... 144
§ 1. ئىملىق سۆزلەرنىڭ مەنىسى 144
§ 2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 145

1. هېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى 145
2. قاراتما ئىملىقلىرى 146
3. بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى 146
§ 3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 148
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 149
11-باب. يارەمچى سۆزلەر 150
§ 1. يارەمچى سۆزلەرنىڭ مەنىسى 150
§ 2. يارەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 152
1. تىركەلمىلەر 152
2. باغلىغۇچىلار 154
3. يۆكلىمىلەر 158
§ 3. يارەمچى سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 160
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى 161
پايدىلىنىش ماتېرىيالى 163
1. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 163
2. سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار 169

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېڭى تورىدىسى

1-باب. گراممانتكا هەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

§ 1 . گراممانتكا نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟

بىز ئالدىنقى دەرسلىرىمىزدە تىلنىڭ فونېتىكا (تىل تاۋۇشى) ۋە لېكسىكا (لۇغەت تەركىبى) ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۆگەندۇق. بۇ دەرسلىكىمىزدە گراممانتكا ھەققىدە توختىلىمىز.

گراممانتكا — سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى.

١ گراممانتكا تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى بولۇپ، ئۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەلۇمكى، تىل — تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گراممانتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسىمدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما. تىلنىڭ بۇ ئۈچ ئامىلى بىر-بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ئۇلار بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

تىلنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدىغان تىل تاۋۇشى لۇغەت تەركىبى ۋە گراممانتىكا (تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى) ئاساسىدىلا تىل تاۋۇشى بولۇپ تەبىئەتتىكى باشقا تاۋۇشلاردىن پەرقلىنەلەيدۇ. تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان

لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزىلا تىل بولالمايدۇ. چۈنكى، يەككە-يەككە سۆزلەر ياكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپسىز بىر يەرگە يىغىش قويۇلۇشى بىلەن مەلۇم پىكىرنى ئىنىق ئىپادىلەپ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن: «بىز»، «ئىككى»، «يىل»، «ئوقۇ» دېگەن سۆزلەر ئايرىم-ئايرىم ئىپتىلسا ياكى بىر يەرگە يىغىپ قويۇلسا، ئىنىق بىر پىكىر ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇ سۆزلەر تىلىمىزنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە «بىز ئىككىنچى يىللىقتا ئوقۇۋاتىمىز.» شەكلىدە تەشكىللەنگەندىلا ئاندىن (جۈملە شەكلىدە تۇرۇپ) ئىنىق بىر پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. قىسقىسى، «گرامماتىكا تىلنى تەرتىپلىك ۋە چۈشىنىشلىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ.»

گرامماتىكا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

گرامماتىكىلىق قائىدىلەر ئومۇمىيلىققا ئىگە. گرامماتىكىدىكى ھەرقانداق بىر قائىدە تىلدىكى مەلۇم سۆز ياكى جۈملىگە قارىتىلغان بولماستىن، بىر تېپقا كىرىدىغان بارلىق سۆز-جۈملىلەرگە قارىتىلىدۇ. يەنى بىر سۆزگە «-لار»-لەر قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلىنى ياساش قائىدىسى مەلۇم بىر سۆزگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان بارلىق سۆزگە قارىتىلىدۇ.

مەسىلەن: يوللار، گۈللەر، ئىمتىھانلار، نەزەرىيىلەر... ئىنىقلىغۇچى ئىنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ دېگەن قائىدە مەلۇم بىر سۆز بىلەن يەنە بىر سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا

قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. غان ھەرقانداق سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان.

مەسىلەن: پەزىلەتنىڭ كىتابى، قارا دوسكا، ياغاچ كارۋات، ئېگىز بىنا، گۈللەنگەن زېمىن، 331-نومۇرلۇق ئۆي...

گراماتىكىلىق قائىدىلەر سىستېمىلىققا ئىگە. گراماتىكىدىكى بارلىق قائىدىلەر بىر-بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ قائىدىلەر ھەرقايسى تۈر ۋە قاتلاملار بويىچە ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ باغلىنىشلىق ھالدا بايان قىلىنىپ، تىلىمىزنىڭ مۇكەممەل گراماتىكا سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

گراماتىكىلىق قائىدىلەر تۈراقلىققا ئىگە. جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا گراماتىكىلىق قائىدىلەر تۈزىتىلىپ، مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمەيدۇ. گراماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ ئاساسلىرى ئۇزۇن زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ.

«گراماتىكا» دېگەن ئاتالغۇ سۆزلەرنىڭ ياسىلىش-تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز — جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم (گراماتىكا ئىلمى) دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. گراماتىكا مەزمۇنىغا ئاساسەن مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب يۇرتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تارىخى

§ 2 . مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ يىغىندىسى مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەر سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملە ھاسىل قىلىش جەريانىدا تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەردە بولىدۇ. يەنى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ؛ يارەمچى پېئىللار ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىدۇ. نەتىجىدە، ئاسلىدىكى بىر سۆز بىرقانچە خىل، ھەتتا نەچچە ئون خىل گراماتىكىلىق شەكىلنى ھاسىل قىلىدۇ.

مەسىلەن: كىتاب، كىتابلار، كىتابىم، كىتابىڭىز، كىتابى، كىتابلىرىڭلار، قىزىلى، ئۇچمىز، بەشىڭلار، كىتابنى، كىتابنىڭ، كىتابقا، كىتابتىن، كىتابتا، ھەممىڭلارغا، ئادەم بول-، ئادەم ئىدى، ئادەم ئىكەن، ياخشى بول-، ياخشى ئىكەن، ياخشى ئىمىش، 40 قا يەت-، 50 ئىكەن، ھارۋا بىلەن، مىللەت ئۈچۈن، دەرسكە ئالمىت، تىل توغرۇلۇق، ئەتىدىن تارتىپ، ئەھۋالغا قارىغاندا...

پېئىللار بولۇشلۇق-بولۇشسىز، زامان، راي، دەرىجە

قاتارلىق گراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرلىنىدۇ، يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ.

مەسىلەن: ماڭ-، ماڭما-، ماڭدى، مېڭىۋاتىدۇ، ماڭىدۇ، ماڭماقچى، ماڭغانىدى، ماڭسام، ماڭغىن، ماڭسۇن، ماڭ-مەن، مېڭىڭلار، مېڭىشتى، ماڭدۇردى، مېڭىپ باقتى، مېڭىپ كەتتى، مېڭىپ كۆردى، مېڭىپ يۈرىدۇ، ماڭىدىغان-دەك تۇرىدۇ، ماڭغىلىۋاتىدۇ...

سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى، سۆزلەرنىڭ ئۆزىگىرا قوشۇلۇشى، بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشى ۋە بىر سۆزگە قاپىيىداش بىر بۆلەكنىڭ قوشۇلۇشى، شۇنداقلا ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى تەركىبنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يېڭى سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇ+غۇچى، ھەۋەس+كار، ياخشى+لىق، ئوڭ+لا، تۇز+لە، بىر+لەش+تۇر+ۇش، سىز+غۇچ، تارت+ما، تىل-يېزىق، پەن-مەدەنىيەت، ئاق+سۇ، دۆڭ+كۆزۈك، ئۇششاق+تال، بەش+كېرەم، باي+توقاي، رەت-رەت، دۆۋە-دۆۋە، ئېگىز-ئېگىز، چوڭ-چوڭ، تېز-تېز، قاچ-قاچ، نان-پان، ئوپۇل-توپۇل، ئوڭغۇل-دوڭغۇل، ئالمان-تالمان...

§ 3 . مورفېما (سۆزنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى)

سۆز تىلدا ئەركىن قوللىنىلىدىغان، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدىغان تىل بىرلىكى بولسىمۇ، تىلدا مىزدەكى تۈپ سۆزلەردىن باشقا ھەرقانداق بىر سۆزنى پار-

چىلاپ مورفېمىلارغا (مەنىلىك بۆلەكلەرگە) ئاجراتقىلى بو-
لىدۇ. سۆز بىر ۋە بىرقانچە مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.
بوغۇم سۆزنىڭ فونېتىكىلىق جەھەتتىن بۆلۈنۈشى بولسا،
مەنىلىك بۆلەك سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەت-
تىن بۆلۈنۈشىدۇر.

سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك (باشقا مەنىلىك بۆلەكلەر-
گە ئاجراتقىلى بولمايدىغان) مەنە بۆلىكى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «ياغاچ+چە+لىق» دېگەن سۆزدىكى «ياغاچ» دېگەن مورفېما مەلۇم بىر شەيئىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ، «چى» مورفېمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەلۇم بىر كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭغا يەنە «لىق» مورفېمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەلۇم كەسىپنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ھاسىل بولىدۇ.

مورفېمىلار سۆزنى تەشكىل قىلىپ تۇرۇشتىكى رولىغا قاراپ، باش مەنىلىك بۆلەك ۋە ئەگەشمە مەنىلىك بۆلەك دېگەن ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

مۇستەقىل تۇرۇپ ئۆز ئالدىغا لېكسىكلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېما باش مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ، سۇ، ئاش، تۆمۈر، سۆز، تۇر، ئوقۇ

ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك لېكسىكلىق مەنە ئىپادىلە-
مەيدىغان، پەقەت باش مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ، گرامماتىكىلىق مەنە
ئىپادىلەيدىغان مورفېما ئەگەشمە مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسلەن: «ئىشچىلار» ، «ئىغۇاگەرچىلىك» سۆزلىرىدىكى «-چى» ، «-لار» ، «-گەر» ، «-چىلىك» لەر ئەگەشمە مورفېمىلاردۇر.

ئەگەشمە مورفېمىلار رولىغا قاراپ يارىدەمچى سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەسلەن: يەلپۇ + گۈچ — يەلپۇگۈچ، گۈناھ + كار — گۈناھكار (ئارقا قوشۇمچە) ، بى+خەۋەر — بىخەۋەر ، نا+ئىلاج — نائىلاج (ئالدى قوشۇمچە)

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ-چىلىكى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، ئۇ قوشۇمچىلار سۆز-لەرگە ئۇلىنىپ يېڭى مەنىلىك نۇرغۇن سۆزنى ياسايدۇ. ئاز ساندىكى قوشۇمچىلار ئۇنۇمسىز قوشۇمچە بولۇپ، بىرنەچچە ياكى بىرلا سۆز ياساش بىلەن چەكلىنىدۇ.

مەسلەن:

-گىر — جاھانگىر، باجگىر	-چ — ئاراچ
-كەر — مىسكەر	-ساق — قۇمساق
-شق — شىلمشق	-تەك — شۇمتەك
-سۇل — يوقسۇل	-گەي/-كەي — كۆنگەي، تەسكەي
-نەك — كۆزنەك	-ى/-شى — چىگى، بىكى، ھاۋشى

ئەسكەرتىش: تىلىمىزدا «ئىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «كار» دەيدىغان سۆز بار. پارسچىدىن ئۆزلەشكەن «كار» دەيدىغان قوشۇمچىمۇ بار.

مەسلەن: بى+كار — بىكار (ئىشسىز) ، جاۋاب+كار — جاۋابكار

سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان، ئۇنىڭغا مەلۇم گراماتىكىلىق مەنە قوشىدىغان قوشۇمچە سۆز ئورلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ.

(يارىدەمچى سۆزلەر توغرۇلۇق ئۆز نۆۋىتىدە توختىلىمىز)

ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك لېكسىكلىق مەنە بىلدۈرىدىغان، سۆز يىلتىزىغا ئۇلىنىپ، مەلۇم لېكسىكلىق مەنە ياكى گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تىل تەركىبلىرى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشۇمچىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، يېڭى سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىش + چان — ئىشچان، تۆز + لۈق — تۆزلۈق، قىز + غۇچ — قىزغۇچ، سۆز + گۈچ — سۆزگۈچ، كىر + سىم — كىرىم، سىز + سىق — سىزىق، كۆرسەت + مە — كۆرسەتمە

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ-چىلىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ، ئاز بىر قىسمى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: «بىز كورلىدىن ئۇرۇمچىگە پويىزدا باردۇق» دېگەن جۈملىدىكى «-دىن، -گە، -دا، -دۇق» قوشۇمچىلىرى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

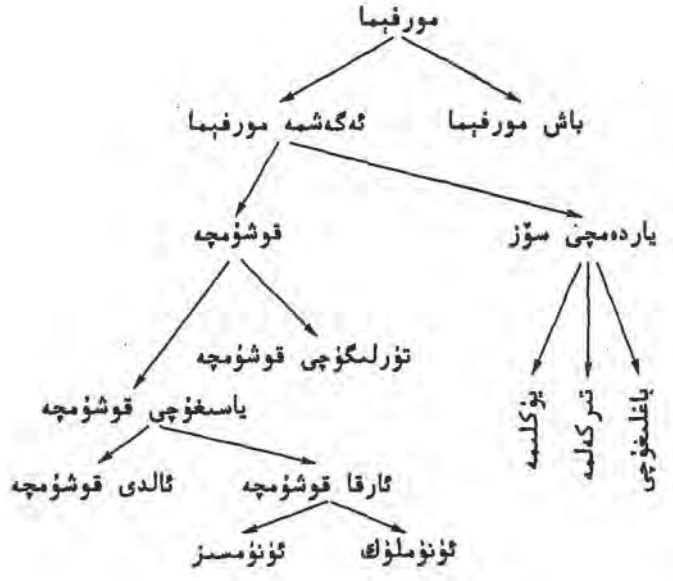

1-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى مورفېمىغا ئاجرىتىڭلار.

سېزىم، تىزىق، سۈپۈرگە، ئۆيدە، يوللۇق، چايدان، ئوتياش، قاينام، سۈرتكۈچ، ساقچىخانا، خەيرىگۈل، ھەۋەسكار، تىل-يېزىق، دەپتەرلەر، ئۇچىنچى، شامالباغ، ئىقتىسادچىللىق

2-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى مورفېمىلارنى تۈرگە ئاجرىتىڭلار.

ئاز، ئىكە، بىلەن، ۋەن، زە، تېز، غۇ، بىل، ھەققەدە، غۇچ، سۈر، داش، لىك، گە، بار، شۇناس، ئوقۇ، لا، نا، چىل، ياپ، توغرۇلۇق، ھەم، لېكىن، تۈز، ىق،

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىغىنچاقلىرى

سورا، ئولتۇر، ك، ق

3-كۆنۈكمە: سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەك ئاخىرىغا كېلىدىغان سۆزدىن ئوننى يېزىڭلار.

ئۈلگە: ئىكە + ك — ئىكەك

4-كۆنۈكمە: سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئەك ئاخىرىغا كېلىدىغان سۆزدىن ئوننى يېزىڭلار.

ئۈلگە: سورا + ق — سوراق + چى — سوراقچى + نى — سوراقچىنى

5-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تومۇرداش بولغان سۆزلەرنى يېزىڭلار.

سىز-، ئوقۇ-، يول، باش، ئىش، تۇر-...

ئۈلگە: تۇردى، تۇرغۇن، تۇراق، تۇرمۇش، تۇرغۇچى، تۇرالغۇ

6-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى كەينى-كەينىدىن ئۇلاڭلار.

كۆرپە، چوكا، قىڭراق، ئەينەك، يول، ساۋاقداش

ئۈلگە: چوكا + لار + نى — چوكىلارنى

7-كۆنۈكمە: ئۆزۈڭلار خالىغان بەش سۆزگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى كەينى-كەينىدىن ئۇلاڭلار.

ئۈلگە: سەز + گۈر + لۈك — سەزگۈرلۈك

§ 4 . سۆزنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش شەكلىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. تۈپ سۆز

بىرلا مۇستەقىل (باش) مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆز تۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن، نان، سۇ، باغ، يەر، ئانا، دۆلەت، كۆك، ياز، تۇر، ئىلگىرى، ئۇ، كىم، تۇز، كېيىن، قىزىل، كۆپ، سەھرا، گۈرجەك، بىل، تېلېفون، گۈمان، دېھقان

2. ياسالما سۆز

تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر ياسالما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: باغ + ۋەن — باغۋەن، دۇكان + دار — دۇكاندار
ئىجاد + كار — ئىجادكار، نا + ئىنساب — نائىنساب
چىراي + لىق — چىرايلىق، چاي + دان — چايدان
كىم + لىك — كىملىك، ئەدەب + سىز — ئەدەبسىز
پىچ + اق — پىچاق، سورا + ق — سوراق
تىز + تىز — تىزتىز، ئەت + مەك — ئېتىمەك
ئۇز + ۇك — ئۇزۇك، توس + ما — توسما
ئۇد + ۇم — ئۇدۇم، تۇگ + ۇن — تۇگۇن
ياغ + سىن — يېغىن، يىغ + سىن — يىغىن

www.uyghurkitap.com

ياسالما سۆزلەرگە يەنە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق يېڭى بىر ياسالما سۆز ياساشقا بولىدۇ.

مەسىلەن: بىلىم + لىك — بىلىملىك، بىكار + چىلىق — بىكارچىلىق، ئاشپەز + لىك — ئاشپەزلىك، سودىگەر + چىلىك — سودىگەرچىلىك، ساۋاقداش + لىق — ساۋاقداشلىق، تىزىم + لىك — تىزىملىك

8-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەر ئىچىدىن ياسالما سۆزلەرنى تېپىڭلار.

ئەپ، ئېچىق، سىزىقچە، غەلۋىر، كۆلدان، سۆزمە، جىندەل، سېزىم، ھاجەتمەن، قەغەز، ئېتىك، سايلام، بۇشا، ئىنساب، قۇرۇلما، قايچا، سۆزۈك، تارىخ

9-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ ياسالما سۆز ياساڭلار.

«-مە، -دۇق، -ماس، -ىم، -ۇك، -قۇن، -گەر، -نا، -لۇك، -زار»

ئۇلگە: كىر + ىم — كىرىم، چىق + ىم — چىقىم

10-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ ياسالما سۆز ياساڭلار.

ئاك، بايراق، كىرا، ئېغۇا، قول، ئاھاك، تۆت-، ھازىر، پار، ئوقۇ-، تول-، تاراق، ياخشى، ئىككىنچى، ئۆز

3. بىرىككەن سۆز

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بېقىنىش-بېقىندۇرۇش ياكى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن سۆزلەر بىرىككەن سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرىككەن سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاينۇر، ئاشكۆكى، سايباغ، قاراماي، مۇشۇك-ياپىلاق، قارىمۇچ، قىزىلسۇ، غورۇچۆل، كۆككەپتەر، بۇ-لاقسۇ، تۆگىتاپان، ياسۇندى، سېرىققۇشقاچ، توققۇزئاتار (مىلتىق)، خۇدىيار يۈزى، يىگىناسقۇ، ئاشتاختا، يۇمىلاق-شەھەر، كۆلبېشى

بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ھەربىر سۆز ئۆز مەنىسىنى يوقىتىپ، بىر ئورتاق مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلارنى ھەرگىزمۇ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە بىرىكمىسى دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: «قامچىگۈل» دېگەن سۆز «قامچىنىڭ گۈلى» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى قامچا شەكىللىك بىر خىل گۈلنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. «بەشبېرىق» دېگەن سۆز ئېرىق-نىڭ سانىنى ئەمەس، مەلۇم بىر يۇرتنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

11-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بىرىككەن سۆزلەرنىڭ قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

موزايۇېشى، دۆڭباغ، موللىتوختى يۈزى، كۆزەينەك، كانسۇ، ئەتىياز، بەلۇاغ، باش ئويتاغ، غازقانات ئوت، سېر-ىقبۇيا، ئورۇنباستى، كۆزەينەكلىك يىلان

12-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تەلەپ بويىچە ھەربىر تۈركە ئۇچ-تىن بىرىككەن سۆز يېزىڭلار.

1) ئىسىم+ئىسىم:
2) سۈپەت+ئىسىم:
3) سان+ئىسىم:

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلار تورى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

4) ئىسىم+پېئىل:

4. جۈپ سۆز

ئىككى سۆزنىڭ مەلۇم تەرتىپتە قاتارلىشىپ ئېيتىلىشىدىن تۇرۇلۇپ يېڭى ھەم كەڭ مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر جۈپ سۆزلەر دېيىلىدۇ.

جۈپ سۆزلەر تەڭداش ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكتۇر.

مەسىلەن: ئات - ئۇلاغ، ئېتىز - ئېرىق، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، بالا - چاقا، نان - پان، تاراق - تۇرۇق

جۈپ سۆزلەر سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ.

13-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە مۇۋاپىق سۆزلەرنى جۈپلەپ جۈپ سۆز شەكلىگە كەلتۈرۈڭلار.

گېزىت، قورال، يوتقان، ئارا، ئېگىز، تاراق، ئوق، نان، ھويلا، مېۋە، ياغاچ، دوست، چوڭ، سەھەر، تۆت، يۇرت، گۈلدۇر، ھايت

ئۇلگە: سەھەر-ئاخشام، تۆت-بەش (قېتىم)

5. قىسقارتىلما سۆز

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن شارائىتتا ئىخچام بولۇشىنى كۆزلەپ، شەرتلىك ھالدا ھەربىر سۆزنىڭ باش تاۋۇشىنى (يېزىقتا باش ھەرپىنى) ياكى باش بوغۇمىنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

بوغۇم سانى كۆپ سۆزلەر ۋە سۆز سانى كۆپ بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ دائىم ئىشلىتىلىدىغان، كىشىلەر ئۈچۈن تولىمۇ تونۇشلۇق بولغانلىرى قىسقارتىلىدۇ. تىلىمىزدا سۆز بىرىكمىلىرىنى، كىشى ئىسىملىرىنى قىسقارتىش خېلى

كەلگ دائىرىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىسىملار	قىسقارتىلما شەكلى
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى	ب د ت
جامائەت خەۋپسىزلىكى	ج خ
پارتىيە كومىتېتى	پارتكوم
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر	ئا.ئۆتكۈر
زوردۇن سابىر	ز.سابىر

14-كۆنۈكمە: تەركىبىدە قىسقارتىلما سۆز بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: ج خ ساقچىلىرى قارانىيەتلەر بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشتى.

15-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى قىسقارتىڭلار.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، تىل-يېزىق كومىتېتى

§ 5 . ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى

سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن تۈرگە بۆلۈنۈشى سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر ئالدى بىلەن ئايرىم تۈرغاندا

لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىشى ياكى ئىپادىلەيدىغان سۆز، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالىشى ياكى بولالماسلىقىغا ئاساسەن مۇستەقىل سۆزلەر ۋە يارىمچى سۆزلەر دېگەن ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان، جۈملىدە مەلۇم بىر بۆلەك بولالايدىغان سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، ئالماش، رەۋىش، پېئىل، تەقلىد قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت. (تىلىمىزدىكى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ مۇستەقىللىق دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ.)

ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغان پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملە-لەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان، سۆز ۋە جۈملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدىغان سۆزلەر يارىمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر سۆزنىڭ مۇستەقىل سۆز ياكى يارىمچى سۆز ئە-كەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتا ئۇ سۆزنىڭ ئايرىم تۇرغاندا لېكـ-سىكىلىق مەنە ئاڭلاتقان ياكى ئاڭلاتمىغانلىقىغا، جۈملىدە ئۆز ئالدىغا بىر بۆلەك بولغان ياكى بولمىغانلىقىغا (مەلۇم بىر سوئالغا جاۋاب بولغان-بولمىغانلىقىغا) ئاساسلىنىش كېرەك.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىمچى سۆزلەرنى مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسـ-يىتى ۋە گراممماتىكىلىق رولىغا قاراپ تىركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۆكلىمىلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر (ئىما+لىق سۆزلەر) مۇستە-قىل سۆزلەرگىمۇ، يارىمچى سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر تۇرلىنىش جەريانىدا ئىسىمغا خاس بولغان بەزى خۇسۇسىيەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا ئۇلار ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش دەرىجىسى پېئىللارغا نىسبەتەن تۆۋەن بولغانلىقى ئۈچۈن تۇرغۇن سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى جەدۋىلى

سۆز تۈركۈمىنىڭ نامى		مىسالار
مۇستەقىل سۆزلەر — تۇرغۇن سۆزلەر	پېئىل	يازـ، ماڭـ، كۆلـ، سەيرـ، كۆكەرـ
	ئىسىم	ئاغ، سۇ، كەتمەن، نان، ئىراده، كۆلكه
	سۈپەت	قىزىل، ئېگىز، يۇمىلاق، سۈنئىي، گرامماتىك
	سان	بەش، ئون بىر، ئىككىنچى، بەشچه، ئۈچتىن بىر
	مىقدار	يۈتۈم، سېلىم، كىلومېتىر، سەر، چارەك، نەچچە
	رەۋىش	بۈگۈن، ئۆگۈنلۈككه، دەرھال، ناھايىتى، قەستەن
	ئالماش	مەن، بىز، نېمە، قانداق، قانچه، ئۆزۈم، ئاللىكىم
	تەقلىد سۆز	ۋاراڭ-چۇرۇڭ، پال-پۈل، لوق-لوق، شىر-شىر
يار‌دەمچى سۆزلەر	باغلىغۇچى	ۋه، بىلەن، ھەم، ھەمدە، چۈنكى، لېكىن
	تىركەلمە	ئۇچۇن، توغرۇلۇق، ئارقىلىق، ئائىت، قارىغاندا
	يۈكلىمە	مۇ، چۇ، غۇ، ئېھتىمال، لا، زە
ئىملىق سۆزلەر		پاھ، ۋايجان، ئىستاغپۇرۇللا، ئاپلا، تىر-تىر

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1) گراممماتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

2) گراممماتىكا قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟ ئۇ قانچه قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؟

3) مورفولوگىيە دېگەن نېمە؟
4) مورفېما دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
5) مۇستەقىل (باش) مورفېما دېگەن نېمە؟ گەگەشىمە مورفېما دېگەنچۇ؟
6) قوشۇمچە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
7) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىنىڭ پەرقى قەيەردە؟
8) تۈپ سۆز دېگەن نېمە؟
9) ياسالما سۆز دېگەن نېمە؟
10) بىرىككەن سۆز دېگەن نېمە؟
11) جۈپ سۆز دېگەن نېمە؟
12) قىسقارتىلما سۆز دېگەن نېمە؟
13) سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ تىلىمىزدا قانداق سۆز تۈركۈملىرى بار؟
14) مۇستەقىل سۆز دېگەن نېمە؟ يارىمچى سۆز دېگەن نېمە؟

2-باب. ئىسىم

1 §. ئىسىمنىڭ ماھىيىتى

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ يەردە قوللىنىلغان «شەيئى» سۆزى كەڭ مەنىدىكى گراماتىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ، «كىم»، «نېمە»، «قەيەر» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسىمنىڭ مەنە دائىرىسى تولىمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئادەم ئىسىملىرى، نەرسە ئىسىملىرى (جانلىق نەرسە ئىسىملىرى، جانسىز نەرسە ئىسىملىرى)، كونكرېت ئىسىملار، ئابستراكت ئىسىملار، كۆرگىلى بولىدىغان، تۇتقىلى بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ ئىسىملىرى، كۆرگىلى بولمايدىغان، تۇتقىلى بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ئىسىملىرى ... قاتارلىقلار بار.

1) ئادەم ئىسىملىرى: مۇھەممەتجان، پەزىلەتنىز، ئامىنە، باھارگۈل، دىلشات، ئاسىمگۈل، ئادىل، ئابدۇشۇكۇر، نۇزۇگۇم، سادىر...

2) كەسىپ ئىسىملىرى: ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، دېھقان، ياغاچچى، زەرگەر، كۆلالچى، قاسساپ، ئادۇوكات، بوغالتىر، شوپۇر، باجگىر...

3) جانلىق نەرسە ئىسىملىرى: قوي، كەپتەر، سېغىز-

غان، تۆگە، بېلىق، سالما، پاقا، پاشا، چېكەتكە، كېپە-
نەك، ئاق قۇ، چۈجن، چايان...

4) جانسىز نەرسە ئىسىملىرى: سىزغۇچ، نان، كورا، ئوتۇن، قۇتا، كەش، قەغەز، بور، گۈرجەك، ئەخلەت، ئورۇندۇق، كىتاب...

5) تەبىئىي ھادىسىلەرنىڭ ئىسىملىرى: كەلكۈن، بو-
ران، قىرو، شەبنەم، يامغۇر، مۆلدۈر، تۇمان، شامال، چاقماق، قۇرغاقچىلىق، ئۆلۈم، يېغىن، چېقىن...

6) ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ئىسىملىرى: جەدەل، غەۋغا، توپىلاڭ، ماجىرا، مۇسابىقە، مېھماندارچىلىق، تويى، مالىمانچىلىق، پاتپاراقچىلىق...

7) ئابستراكت ئىسىملار: بىلىم، نەزەرىيە، ئىلىم، سەۋىيە، ئاڭ، سېزىم، تەپەككۇر، تەشكىلات، دۇنيا قا-
راش، ئەخلاق، ئىدىيە، گۈرۇھ ...

8) نەسەب، تۇغقانچىلىق ئىسىملىرى: ئۇلۇغ بوۋا، چوڭ دادا، بوۋا، دادا، موما، چوڭ ئانا، ئاتا، ئانا، ئاپا، ئاكا، ئاچا، ھەدە، سىڭىل، ئۇكا، تاغا، ھاما، نەۋرە، ئەۋرە، چەۋرە، يەڭگە، يېزنە، جىيەن، بالا، پەرزەنت ...

9) جۇغراپىيىلىك ئىسىملار: تاغ، داۋان، ئوكيان، دېڭىز، دەريا، دېلتا، كۆل، ئارال، چۆل، بۇلاق، قۇم-
لۇق، جاڭگال، غار، بوغۇز، قۇتۇپ، قىتئە، يېزا، تۈز-
لەڭلىك، ياپلاق، سەھرا، ئويمانلىق، مۇزلۇق، ئېگىزلىك، ئېدىرلىق ...

10) مەمۇرىي بۆلۈنمە ئىسىملىرى: دۆلەت، مەملە-
كەت، ئۆلكە، ناھىيە، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ئوبلاست،

ئايماق، خۇشۇن، كەنت، مەھەللە ...

11) بەلگە-ھالەت ئىسىملىرى: نامراتلىق، ئازادىلىك، پاسكىنىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ۋەيرانچىلىق، يوقسۇز-لۇق، ئاچارچىلىق، بایاشادلىق ...

12) ئورۇن-جاي ئىسىملىرى: جۇڭگو، شىنجاڭ، خو-تەن، قەشقەر، ئۈرۈمچى، ئالتاي، پەيزاۋات، بۇلاقسۇ، شا-مالباغ، بوغدا چوققىسى، تاشقورغان ...

13) مىللەت، قەبىلە ئىسىملىرى: تۈرك، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، سالا، دۇڭشياڭ، خەنزۇ، رۇس، نېگىر، ئەرمەن، قىپچاق ...

14) پەسىل، ۋاقىت ئىسىملىرى: باھار، كۆكلەم، ئەتىياز، ياز، كۈز، قىش، سەھەر، پېشىن، تومۇز، چىل-لە، سەراتان، ئەگىز، ھوت ...

15) ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئىسىملىرى: بۇغداي، قوناق، شال، ئارپا، زىغىر، كېۋەز، قىچا ...

16-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن ئىسىملارنى تە-پىڭلار، قوشۇمچىلارنى ئايرىۋېتىپ سوئال قويۇڭلار.

بۇرۇن بۇرۇندىكەن، تېرىق تۇلۇمدىكەن، بۆرە قاراق-چىكەن، تۈلكە ماراقچىكەن، توخۇ داڭگالچىكەن، ئۆچكە جاڭگالچىكەن، قىرغاۋۇل جەدىكەن، قۇيرۇقى يەردىكەن. توشقان بىلەن بىركەم قىرىق ئات-ئېشەك، قوي-ئارقار، بۇ-غا-مارال، تۆگە-تايلاق ھەممىسى بولۇپ بىر جاڭگالدا ياشاي-دىكەن.

جاڭگالدىكى ياۋاش ھايۋانلار دەريادىكى قېيىقتەك، سۇ-دىكى بېلىقتەك ئۈيناپ، خاتىرجەم ئوتلاپ يۈرگەن كۈنلەر-

نىڭ بىرىدە يېقىن ئەتراپتا بىر توپ بۆرە پەيدا بولۇپ قالىدۇ. هايۋانلارنىڭ ئاقساق-توكۇر، ئاجىز، قوزا-ئوغلاقلىرىنى يەپ كېتىپتۇ.

كۈن ئۇتۇپ، ئاي ئۇتۇپ، بۆرىلەرنىڭ ۋەھشىيلىكى هەددىدىن ئېشىپتۇ، هايۋانلارنىڭ غەم-قايغۇسى چېكىگە يېتىپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ئات سەكرەپ ئونتۇرىغا چىقىپتۇ-دە، جاڭگالدا ياشاۋاتقان بارلىق هايۋانلارغا بىر يەرگە يىغىلىش توغرىسىدا خەت-خەۋەر ئەۋەتىپتۇ.

17-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىدىن ئىسىملارنى تېپىڭلار، ئۇ ئىسىملارغا قانداق سوئال قويۇلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇرۇن بىر يېزىدا بىر باي بولغانىكەن، بازارغا ئۆتىدىغان چوڭ يول ئۇستىدە ئۇنىڭ يوغان هويلىسى، ئىشىك ئالدىدا چوڭ بىر تۇپ ئۇجمە دەرىخى بار ئىكەن. دەرەخنىڭ سايىسى چۈش ۋاقىتلىرىدا يولغا ۋە هويلىغا چۈشۈپ تۇرىدىكەن. يولدىن ئۆتكەنلەر ئىسسىق كۈنلەردە هېرىپ-ئېچىپ كېلىپ، شۇ ئۇجمە سايىسىدا هاردۇق ئېلىپ ئۆتمەكچى بولسا، باي چىقىپ:

— ماڭ، كېتىش، باشقا يەرگە بېرىپ سايىداش... — دەپ قوغلايدىكەن.

شۇ يېزىدا ئەپچىلەم ئىسىملىك بىر يىگىت بار بولۇپ، ئۇ يىگىت بايىنىڭ ئاشۇنداق پەس-پىخسىقلىقىغا غەزەپلىنىپ يۈرىدىكەن. ئۇ: «قانداق قىلساق دەردىمىز چىقار؟» دەپ ئويلاپ-ئويلاپ «كۈلۈپتۇ». قورساقتا بىر ئىشنى پۈكۈپتۇ.

18-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىسىملارنى جەدۋەلگە تەلەپ بو-

يىچە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار.

زۇمرەت، قوغۇن، رېمونتچى، ھۆپۈپ، قۇيۇن، قوزغىلاڭ، توزۇم، ئۇكا، ئارال، جاڭگال، ئايماق، سەزگۈر، لۇك، بايىنىۋلاق، ئابدۇكېرىم، ئەتىياز، خالۋاپ، توشقان، قەلەمدان، شۆرغان، ئەقىل، ئېگىچە، سەھەر، ئۇپۇق، كەنت، ئازادلىك، كوچا، تومۇز، بىئاراملىق، داغۇر، ماجۇ، تىزگىن، سۇغۇرتا، كىملىك، ۋادا، رەسمىيەت، مۇچ، ھۆرلۈك، سەپەر، تۇرۇپ، مانتا، مۇئەللىم، شاھمات، يۇلتۇز، گاز، قۇياش.

1	ئادەم ئىسملىرى
2	كەسىپ ئىسملىرى
3	جانلىق نەرسە ئىسىملىرى
4	جانسىز نەرسە ئىسملىرى
5	تەبىئىي ھادىسە ئىسملىرى
6	ئىجتىمائىي ھادىسە ئىسملىرى
7	ئابستراكت ئىسملار
8	نەسەپ، تۈغقانچىلىق ئىسملىرى
9	جۇغراپىيىلىك ئىسملار
10	بەلگە-ھالەت ئىسملىرى
11	مەۋرىي بۆلۈنمە ئىسملىرى
12	ئورۇن-جاي ئىسملىرى
13	مىللەت، قەبىلە ئىسملىرى
14	پەسىل، ۋاقىت ئىسملىرى
15	ئۆسۈملۈك ئىسملىرى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

§ 2 . خاس ئىسىم ۋە تۈرلەش ئىسىم

ئىسىملار مەنە ئىپادىلەش دائىرىسىگە ئاساسەن خاس ئىسىم ۋە تۈرلەش ئىسىم دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر تېپتىكى شەيئىلەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئايرىم شەيئىنىڭ ئۆزىگىلا قويۇلغان مەخسۇس ئىسىم خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مېھرىگۈل، تارىم، زەرەپشان، تۇمەن دەريا-سى، باغداش، قەشقەر گېزىتى، باغراش كۆلى، بوغدا چوق-قىسى، پوسكام، جۇڭگو، مۇزتاغ ئاتا، ھۆرىگۈل، خونجە-راپ، ئانار شەھىرى، سايرام كۆلى ...

بىر تېپتىكى شەيئىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم تۈرلەش ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئادەم، يۇرت، دەريا، گېزىت، چوققا، كە-تاب، تاغ، يول، دۆلەت، شەھىر، بايراق، مەكتەپ، كۆل، ژۇرنال، دەرەخ، شەھەر ...

يۇقىرىقى مىسالىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «دەريا، كۆل، ناھىيە، ژۇرنال» دېسەك بىر تېپتىكى شەي-ئىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىپادىلەنسە، «ئىلى دەريا-سى» ئو-مۇمىي دەريالار ئىچىدىن «ئىلى دەريا-سى» نىلا بىلدۈرىدۇ. «باغراش كۆلى» كۆل تېپىغا كىرىدىغان شەيئىلەر ئىچىدىن، پەقەت، «باغراش كۆلى» نىلا بىلدۈرىدۇ. «پوسكام» ناھىيە-لەر ئىچىدىن، پەقەت، «پوسكام» ناھىيىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. «تارىم ژۇرنالى» ژۇرناللار ئىچىدىن، پەقەت، «تارىم»

ژۇرنىلىنىلا بىلدۇرىدۇ.

مەلۇم بىر تۇردەش ئىسىم ئۆز ئىچىگە ئالغان كىچىك تۇردىكى خاس ئىسىمغا نىسبەتەن تۇردەش ئىسىم ھىسابلىنىدۇ. مەلۇم بىر خاس ئىسىم ئۆزىدىن يەنىمۇ كىچىك تۇردىكى ئىسىمغا نىسبەتەنمۇ تۇردەش ئىسىم ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: «ئادەم» دېگەن ئىسىم «ئەر» ۋە «ئايال»غا نىسبەتەن تۇردەش ئىسىم ھېسابلىنىدۇ. «ئايال» دېگەن ئىسىم ئۆزى ئىچىگە ئالغان «قىز»، «جۇۋان» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن يەنە تۇردەش ئىسىم ھېسابلىنىدۇ. «دەرەخ» دېگەن ئىسىم «قارىغاي»، «چىنار»، «سۆگەت» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن تۇردەش ئىسىم ھېسابلىنىدۇ. «تېرەك» دېگەن ئىسىم «دەرەخ» كە نىسبەتەن خاس ئىسىم ھېسابلانىسىمۇ، «سۇۋادان تېرەك» ۋە «قاپاق تېرەك» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن تۇردەش ئىسىم ھېسابلىنىدۇ.

19-كۆنۈكمە ئۆزئەندىكى پارچە ئىچىدىكى خاس ئىسىملارنى قوشۇمچىسىدىن ئايرىپ بىر قاتارغا، تۇردەش ئىسىملارنى بىر قاتارغا ئايرىپ يېزىڭلار.

بۇ بىرنەچچە كۈندىن بېرى مەكتىپىمىز قاينام-تاشقىنلىقتا چۆمدى. كۈندۈزى قىزىل بايراقلار جەۋلان قىلىپ، داپ-دۇمباق ساداسى پەلەككە يەتسە، كىچىسى يۇلتۇزلار مەكتەپكە كۆچۈپ چۈشكەندەك ئېلېكتر لەمپا چاقناپ، ناخشا-ئۇسسۇل قاينايتتى. بۇ ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇلۇغ پارتىيىمىز بەخش ئەتكەن ماۋارىپىنىڭ يېڭى باھارىغا قىلىۋاتقان تەنتەنىسى ئىدى. دەل شۇ كۈنلەردە پېشقەدەم ئۇستازىمىز جېلىل مۇئەللىم مەكتەپكە قايتىپ كەلدى.

جېلىل مۇئەللىم قايتىپ كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ، ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن بويىچە ئۆزى قارىشى ئېلىش يېغىنى ئېچىلىدىغان مۇئەللىم مۇت قەدەم تاشلاپ مۇنبەرگە چىقتى. زالدا لىق ئولتۇرغان ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھاياجانلىق كۆزلىرى ئۇنىڭغا تىكىلگەنىدى. مەن سەپسالدىم، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا بەستلىك، قاۋۇل ئادەم ئىدى، ھېلىمۇ شۇنداق تۇرۇپتۇ، بىراق قالـ چاق، كالتەك زەربىسىدە ئۆتكەن تۆت يىل ئۇنىڭ چاچ - ساقالـ لىرىغا تەكشى قىرو تاشلاپ، قاتما بەللىرىنى ئېگىپ قويۇپتۇ.

20-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن بەشتىن خاس ئىسىم يېزىڭلار.

مەكتەپ، زىرائەت، يول، پەن، ھايۋان

ئۈلگە: — مېۋە — ئۈجمە، ئۆرۈك، توغاچ، ئەنجۈر، ئانار، پىستە.

تاغ — ئالتاي تېغى، پامىر، كۈئېنلۈن، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ

§ 3 . ئىسىملارنىڭ سان بىلەن تۇرلىنىشى

ئىسىملار جۈملىدە بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە كېلىپ شۇ شەيئىنىڭ مەنە جەھەتتىن بىر ئىكەنلىكى ياكى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: ياغاچ+لار — ياغاچلار، دەپتەر+لەر — دەپتەرلەر.

ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا «-لار، -لەر» نىڭ قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئىسىمنىڭ

كۆپلۈك شەكلى ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا «-لار، -لەر» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

بىرلا شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم بىرلىك سانىدىكى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغۇچى، باغ، قول، بىنا، كۆچەت، سۈرەت

بىردىن ئارتۇق شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم كۆپلۈك سانىدىكى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغۇچىلار، باغلار، بىنالار، كۆچەتلەر، سۈرەتلەر، تۈرخۈنلار

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بويىچە ئۇلىنىدۇ. يەنى ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بولسا «-لار» ئۇلىنىدۇ؛ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بولسا «-لەر» ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: يولداش+لار، سايمان+لار، مەكتەپ+لەر، كۆچەت+لەر

21-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىسىملارنى كۆپلۈك سانىدىكى ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇڭلار.

قەھرىمان، يېزا، تۈزۈم، بەلگىلىمە، كۆمۈر، ناخشا، مۇسابىقە، شەكىل، تاۋۇش، مېۋە، بوغۇم، بولقا، ئېتىز، قىز، ئورۇندۇق، مەيدان

ئۈلگە: قىز+لار، بوغۇم+لار، بەلگىلىمە+لەر، دېھقان+لار

كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا ئەسكەرتىش:

1. «-لار، -لەر» قوشۇمچىلىرى ئەسلىدە سۆز تۈرلەرگە قوشۇمچىلار بولسىمۇ، ئايرىم ئەھۋالدا سۆز ياساش

www.uyghurkitap.com

رولىنىمۇ ئويناپدۇ. تەپسىلىي ئەھۋال مۇنداق:

1) ئوندىن 90 غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئادەتتىكى تەرتىپ سانلار بىلەن ئېنىقلانغان «يىل» سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: 30-يىللار، 40-يىللار، 50-يىللار، 60-يىللار، 90-يىللار

2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئونمىڭ، يۈزمىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا، خانا ئىسىملىكى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئونمىڭلار، يۈزمىڭلار، مىليونلار

3) بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلسا، شۇ خىل سۈپەتكە ئىگە بولغان ئادەملەرنىڭ ئومۇمىيتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: كونىلار، چوڭلار، پېشقەدەملەر، ئۇلۇغلار، ئىلغارلار، ياشلار

2. تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇشقا بولمايدۇ:

1) ئىسىملار ساناق سان، مۆلچەر سان ۋە سان-مىقدار بىرىكمىلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئەھۋالدا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ.

مەسىلەن: ئوتتۇز ئوقۇغۇچى (ئوتتۇز ئوقۇغۇچىلار ئەمەس)، يىگىرمىدەك قوي (يىگىرمىدەك قويلار ئەمەس)، ئونچە ئادەم (ئونچە ئادەملەر ئەمەس)، بىر قوتان ئۆچكە

(بىر قوتان ئۆچكىلەر ئەمەس)، بىرمۇنچە ئادەم (بىرمۇنچە ئادەملەر ئەمەس).

2) بەزى ئابستراكت ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئازادلىق (ئازادلىقلار ئەمەس)، تىنچلىق (تىنچلىقلار ئەمەس)

3. كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) ساناشقا بولمايدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ شەيئىنىڭ ھەرخىل ئىنكەنلىكىنى، كۆپ يەردە ئىنكەنلىكىنى ۋە كۆپ قېتىملىقلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: يۇلتۇزلار، ئىشلار، سۇلار، يېغىنلار، ئىمتىھانلار، قىيىنچىلىقلار، تەجرىبىلەر، ساۋاقلار

2) خاس ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شەيئىنىڭ سان جەھەتتىكى كۆپلۈكىنى ئەمەس، شۇ خاس ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭمۇ كۆزدە تۇتۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ئۇلار ئۇرۇمچىلىرىنى ئايلىنىپ كەپتۇ، دېسەك، ئۇرۇمچى قاتارلىق بىر قانچە جايىنى ئايلىنىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇ بالا ھازىر چوڭ بولۇپ تراكتورلارنى ھەيدىيەلەيدىغان بولۇپ كېتىپتۇ، دېسەك، ئۇ بالىنىڭ تراكتور قاتارلىق ماتورلۇق نەرسىلەرنى ھەيدىيەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

3) كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: ماشىنا ئاقسۇلارغا بارغاندۇ.

4) كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى تەڭداش باغلىنىشتا كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى بىرىگىلا قوشۇلسا، ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

مەسىلەن: شەھرىمىزگە قۇمۇل، تۇرپان، ئۇرۇمچىلەردىن مېھمان كەلدى.

يېغىنغا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر قاتناشتى.

22-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا ئاخىرىدىكى ئىسىملارنىڭ مۇۋاپىق كەلگەنلىرىنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

ئىبرىق-ئۆستەڭلەرگە نۇرغۇن سۇلار كەپتۇ. بۈگۈنكى يېغىنغا قاتناشقانلار ئىچىدە ئوقۇتقۇچى، تەتقىقاتچى ۋە باشقىلار بار. بىز تۇنۈگۈن كەچ سائەت يەتتىلەر دە يولغا چىققاندۇق. مەن تەتىلدە ئىزدىنىشنى ئايلىنىپ كېلىمەن. بىزنىڭ چوقۇم بېكەتلەيمىز. چوڭلار گەپ ئۇلگە بولۇشى كېرەك. ئۇكام بۈگۈن كىچە پىزىشنى بىلىدۇ. بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىز ھەممەن پەن-تېخنىكا كۇرسىدا ئوقۇۋاتىدۇ. بۇنداق ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ ئاسماندىكى ئايلارغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلايتتى.

ئىشلار، تەرجىمانلار، سۇلار، يۇلتۇزلار، بەشلەر، نەچچە يۈزلىگەن، ئۇرۇمچىلەر، قىينىچىلىقلار، كىچىكلەر، 90-يىللار، يۈزلەر خانىسى

ئۇلگە: بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى 80-يىللاردا مەكتەپ پۈتتۈرگەن.

23-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى توغرا بولغان ياكى خاتا بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈڭلار.

300 دەك دېھقانلار ھەربىرىتەۋەندۈرۈلدى. ئۇ شەھەر كوچىلىرىنى ئايلاندى. غۇلام 50 چە قويلارنى يايلاققا ئېلىپ ماڭدى. بىز قارلارنى تازىلاپ بولدۇق. مەكتىپىمىزدىكى 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىلار كۆچەت تىكتى. ئۇچ - تۆت كۈن ئەردىن بۇيان ئۇدا يامغۇر يېغىۋاتىدۇ. دۇنيا خەلقى تىنچلىقلارغا موھتاج. خەلقىمىز ئادالەت يولىدا قۇربان بولغانلارنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ. بىز خىزمەتلەردە دېموكراتىيىلەرنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ھېيىت كۈنى بىزنىڭ ئۆيگە ئايناۋرە، گۈلشەنلەر كەلدى. بىز نۇرغۇن ئەگرى-توقاي يوللارنى باستۇق. بىزنىڭ سىنىپتا 42 نەپەر ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيمىز.

§ 4 . ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى

ئىسىملار جۈملىدە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىش ئارقىلىق ئىككىنچى بىر ئىسىم بىلەن تەۋەلەش-تەۋەلىنىش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئىسىمغا تەۋەلىكنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ، بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپ-لۈككە بۆلۈنىدۇ، ئىككىنچى شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۇر، سىپايە تۇر ۋە ھۆرمەت تۇرى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. ئاددىي تۇر بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ، سىپايە تۇرى بىلەن ھۆرمەت تۇرى بىرلىك بويىچىلا قوللىنىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخس سان جەھەتتىن پەرق-لەنمەيدۇ.

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ شەخسلەرگە بۆ-لۈنۈشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ:

	تۇرى	قوشۇمچىلار	مىساللار
بىرىنچى شەخس	بىرلىك تۇرى	-م، -ىم -ۇم، -ۈم	ئانام، قەلىمىم، يولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك تۇرى	-مىز، -ىمىز	ئانىمىز، قەلىمىمىز، يولىمىز، كۆزىمىز
ئىككىنچى شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	-ڭ، -ىڭ، -ۇڭ، -ۈڭ	ئاناڭ، قەلىمىڭ، يولۇڭ، كۆزۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	-ڭلار، -ىڭلار، -ۇڭلار، -ۈڭلار	ئاناڭلار، قەلىمىڭلار، يولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	سىپايە تۇرى	-ڭىز، -ىڭىز	ئانىڭىز، قەلىمىڭىز، يولىڭىز، كۆزىڭىز
	ھۆرمەت تۇرى	-لىرى	ئانىلىرى، قەلەملىرى، يوللىرى، كۆزلىرى
ئۈچىنچى شەخس		-سى، -ى	ئانىسى، قەلىمى، يولى، كۆزى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ، بىرىنچى شەخس ئۇچۇن ئالتە قوشۇمچە، ئىككىنچى شەخس ئۇچۇن 11 قوشۇمچە، ئۈچىنچى شەخس ئۇچۇن ئىككى قوشۇمچە (جەمئىي 19 قوشۇمچە) قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار ئىسىملارغا سوزۇق تاۋۇشلار-نىڭ ئاھاڭداشلىق قائىدىسى بويىچە ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئاتا+م، ئاتا+مىز، ئاتا+ڭ، ئاتا+ڭلار، ئاتا+ڭىز، ئاتا+لىرى، ئاتا+سى، گۈل+ۋم، گۈل+مىز، گۈل+ۋڭ، گۈل+ۋڭلار، گۈل+ڭىز، گۈل+لىرى، گۈل+ى.

ئەسكەرتىش: 1) ئاخىرقى بوغۇمى ئۈزۈنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشتا (بىرىنچى شەخستە ۋە ئىككىنچى شەخسنىڭ ئاددىي تۈرى ھەم سىپايە تۈرىدە) ئىسىملارغا ئاۋازال بىر «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئارزۇ+ي+ۋم — ئارزۇيۇم، ئىمزا+ي+م — ئىمزايىم

ئارزۇ+ي+مىز — ئارزۇيىمىز، ئىمزا+ي+مىز — ئىمزايىمىز

ئارزۇ+ي+ۋڭ — ئارزۇيۇڭ، ئىمزا+ي+ڭ — ئىمزايىڭ

ئارزۇ+ي+ۋڭلار — ئارزۇيۇڭلار، ئىمزا+ي+ڭلار — ئىمزايىڭلار

ئارزۇ+ي+ڭىز — ئارزۇيىڭىز، ئىمزا+ي+ڭىز — ئىمزايىڭىز

2) ئىككىنچى شەخسنىڭ ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى «-لىرى» شەكىل جەھەتتىن كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-لار» غا تەۋەلىك ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسى «-ى» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «-لىرى» غا ئوخشايدۇ، ئەمما، ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى «-لىرى» دا كۆپلۈك سان ئۇقۇمى يوق. بۇ قوشۇمچىلار شەكىلداش قوشۇمچىلاردۇر، بۇلار جۈملىدىكى مەنىسىگە ئاساسەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

مەسىلەن: بوۋا، سىلىنىڭ قويلىرى قاچان يوقلىپ كەتتى؟ (ھۆرمەت مەنىسىدە)

سادىق قويلىرىنى باشقىلارنىڭ بېدىلىكىدە بېقىۋاتاتتى. (كۆپلۈك مەنىسىدە)

3) «سۇ» سۆزى ئەسلىدە «سۇۋ» بولغانلىقى، «ۋ» تاۋۇشىنىڭ ھازىرقى تىل ئەمەلىيىتىمىزدە چۈشۈپ قالغانلىقى سەۋەبلىك «سۇ» سۆزىگە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى «-لىرى» قوشۇلغاندا «سۇ» سۆزى ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلايدۇ؛ تەۋەلىك بىرىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى، ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈر ۋە سىپايە تۈر قوشۇمچىلىرى ھەم ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا «سۇ» سۆزىدىكى «ۇ» تاۋۇشى «ۇ» گە ئۆزگىرىدۇ، شۇنداقلا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن بۇرۇن بىر «ي» قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: سۇ+ي+ۇم—سۇيۇم (بىرىنچى شەخس بىرلىك)

سۇ+ي+ىمىز—سۇيىمىز (بىرىنچى شەخس كۆپلۈك)

سۇ+ي+ۇڭ—سۇيۇڭ (ئىككىنچى شەخس، بىرلىك، ئاددىي تۈر)

سۇ+ي+ ۇڭلار — سۇيۇڭلار (ئىككىنچى شەخس، كۆپلۈك، ئاددىي تۈر)
سۇ+ي+ىڭىز — سۇيىڭىز (ئىككىنچى شەخس، بىرلىك، سىپايە تۈر)
سۇ+ي+ى — سۇيى (ئۈچىنچى شەخس، بىرلىك ھەم كۆپلۈك)

24-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەڭلار.

باش، ئورۇن، دەپتەر، ئۈتۈق، كۆمۈر، ئۆچكە

25-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنى تېپىڭلار، قانچىنچى شەخسته، قانداق ساندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مېنىڭ دادام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ بېشى ئاغرىپ كېتىپتۇ. ھورۇننىڭ ئەتىسى تۇغمەيدۇ. (ماقال) ئوقۇتقۇچىمىز بىزگە قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. بىزنىڭ يولىمىز بىر ئىكەن. چوڭ ئانا، پۇتلىرىنى تۇتۇپ قويايمۇ؟ سىزنىڭ كۆزىڭىز ئۆتكۈر ئىكەن. سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار قەيەردە؟ تاماقتىن بۇرۇن قولۇڭلارنى يۇيۇڭلار. سىزنىڭ كىملىكىڭىز بارمۇ؟ ئۇلارنىڭ ھويلىسى چىرايلىق ئىكەن. ئۇخلاشتىن بۇرۇن چىشىڭلارنى چوتكىلاڭلار. سېنىڭ داداڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟ سەن تاپشۇرۇقۇڭنى تېز ئىشلىۋەت. سىزنىڭ پىلانىڭىز قانداق؟ مەن تەلىپىڭلارنى تەشكىلگە مەلۇم قىلاي. بوۋا، تەنلىرى ساق تۇرۇۋاتامدۇ؟ بىزنىڭ تىرىشچانلىقلىرىمىز بىكارغا كەتمەيدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قايسىلار؟

26-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەڭلار، تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىگە دىققەت قىلىڭلار.

www.uyghurkitap.com

ئەقىل، ئوغۇل، سىكىل، ئۆمۈر، ئىلان، پولۇ، ئىمـ
زا، توخۇ.

27-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى ماس كېلىدىغان قوشۇمچىلار بىلەن تولدۇرۇڭلار.

بىزنىڭ ئوقۇغۇچى لەرنىڭ ھەرقايسى يېزىلاردىن كېـ
لىدۇ. مېنىڭ تىلەك لەرنىڭ ئەمەلگە ئاشتى. ناھىيە بازا-
رىنىڭ كوچا لىرىدا كېڭەيتىلدى. تاغنىڭ ھاۋا سى
تېزلا ئۆزگەردى. مېنىڭ پىلان ـم بۇزۇلدى. سىلەر-
نىڭ يەنە قانداق پىكىر لىرىڭىز بار؟ ئۇنىڭ نەتىجە سى
ياخشى. سىزنىڭ ئۆي ـــــ قايسى مەھەللىدە؟ مۇئەللىم،
مەن سىلىنىڭ نەسىھەت ـــــ ئەستە تۇتىمەن. قەشقەرنىڭ
ئانار ـــــ داڭلىق. ئۇنىڭ ئۈيقۇ ـــــ كەپتۇ. مېنىڭ
ئوقۇش ماتېرىيال ـــــ تولۇق. بۇ كىتابنىڭ مۇقاۋا
ـــــ چىرايلىق ئىكەن. سىزنىڭ نېمە تەلەپ ـــــ
بار. سىزنىڭ دادا ـــــ ئۆيدە بارمۇ؟

28-كۆنۈكمە: «سۇ» سۆزىنى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بـ
لەن تۇرلەپ، جۈملە تۈزۈڭلار، تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنى
چۈشىنىۋېلىڭلار.

§ 5 . ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى

كېلىش دېگىنىمىز جۈملىدىكى ئىسىملارنىڭ ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەردە كېلىشى دېگەندىن ئـ
بارەت. ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى ئىسىملارغا كېلىش

قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىگە ئۇلىنىدۇ، بەزىدە ئىسىملارغا ئاۋۋال كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئاخىرىدا كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ؛ ئومۇمەن، كېلىش شەكىللىرى تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ھاسىل بولىدۇ:

ئىسىم + سان + تەۋەلىك + كېلىش.

مەسىلەن: 1. كىتاب (بىرلىك ئىسىم) + نى (كېلىش) كىتابنى

2. كىتاب (بىرلىك ئىسىم) + لار (كۆپلۈك) + نى (كېلىش) كىتابلارنى

3. كىتاب (بىرلىك ئىسىم) + لار (كۆپلۈك) + سىم (تەۋەلىك) + نى (كېلىش) كىتابلىرىمنى

ئىسىمنى جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن باغلايدىغان، ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۆەندىكىچە:

1. باش كېلىش

ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكلى ئارقىلىق بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى باش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم جۈملىدە ئىگە، خەۋەر ئىنىقلىغۇچى ۋە قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: قار ياغدى. يۈرتىمىز كۆندىن-كۆنگە گۈللەندى.

www.uyghurkitap.com

مەكتە. ئوقۇتقۇچىلىرىمىز بىزگە ئىنتايىن كۆيۈنىدۇ. بىز- نىڭ قوشنىمىز دوختۇر. سېلىم — ئوقۇتقۇچى. مەن بىلەن زاردىن ياغاچ قوشۇق سېتىۋالدىم. مەكتىپىمىزدە تاياق ئوقۇتقۇچىلار كۆپ. ھۆرىگۈل، نەگە كېتىپ بارىسىز؟ نۇرنىسا، ئارزۇگۈلنى چاقىرىپ كېلىڭە.

2. ئىگىلىك كېلىش

ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى ئىگىلىك كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ئىسىمغا «-نىڭ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە كۆپ ھاللاردا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزى ھاللاردا خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: خوتەننىڭ گىلىمى داڭلىق. بىز مۇدىرنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىدۇق. ئۇلار ئاينۇرنىڭ ئۆيىگە كېتىشتى. بۇ رومان نۇرمۇھەممەتنىڭ.

بەزى ھاللاردا (ئىگىلىگۈچى شەيئى بىلەن ئىگىلەنگۈچى شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتى تولىمۇ زىچلاشقاندا)، (ئابستراكتلاشقاندا) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىم ھېسابلىنىدۇ؛ بۇ خىل ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، كۆرەش قەھرىمانى، ئالما مۇرابباسى، ئوقۇتۇش پىلانى، ئىش ھەقـ قى، مەرىپەت چېچەكلىرى، توپ مەستانىسى ...

3. چۈشۈم كېلىش

ئىسىمنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى چۈشۈم كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى ئىسىمغا «-نى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش بىزنىڭ بۇرچىمىز. مېنىڭ قاناس كۆلىنى بىر كۆرگۈم بار. ياتاقنى تازىلىدىڭىزمۇ؟ بىز ۋاقىتنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. ئۇ شاھماتنى ياخشى ئوينايدۇ. بۇ كۆچەتلەرنى بىز تىكتۇق. كىيىملىرىمىزنى ئۆزىمىز يۇيايلى.

بەزىدە چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم بىلەن بېقىندۇرغۇچى سۆزنىڭ (پېئىلنىڭ) مۇناسىۋىتى زىچلاشقاندا «-نى» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، چۈشۈپ قالغاندىمۇ ئۇنداق ئىسىم يەنىلا چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: خەت يېزىش، كىر يۇيۇش، ئوت ئوتاش، سۇ سېپىش ...

ئەسكەرتىش: چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى شەئىرلاردا «-ىن» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن: «يەر يۈزىن بوشات!» دېگەندەك تەگدى ئەغىيارىمغا خەت (نىم شېھىت)

4. يۆنىلىش كېلىش

ئىسىمنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى يۆنىلىش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىنى ئىسىمغا «-غا، -قا، -گە، -كە، -قە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قائىدىسى بويىچە ئۇلىنىدۇ. يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا يىغىلدى. ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىردى. ئابدۇرېشىت دەريادا سەكرىدى. ئاينۇر پەيزاۋاتقا كەتتى. مەن بۈگۈن ئۆيگە قايتمايمەن. ئۇ ئەتە يەكەنگە بارماقچى ئىكەن. زۇمرەت بىلەن ھۆرىيەت مەكتەپكە بىللە ماڭدى. بىز شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىدۇق. گۈلنار غولتوغراق يېزىسىغا كېتىپتۇ.

5. چىقىش كېلىش

ئىش-ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى، شەيئىنىڭ نېمىدىن ياسالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى چىقىش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ چىقىش كېلىش شەكلى ئىسىمغا «-دىن، -تىن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئاخىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ياكى جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «-دىن» ئۇلىنىدۇ، ئاخىرى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «-تىن» ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: بىز غۇلجىدىن كەلدۇق. ئۇلار قاغىلىقتىن كەپتۇ.

يولۋاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆزىدىن (ماقال)

ئۇنىڭ يۈزلىرى خىجىللىقتىن قىزىرىپ كەتتى. خۇشاللىقتىن نېمە قىلىشىمنى بىلەلمەي قالدىم. بىز ئەتە ئۈيغۇر تىلى دەرسىدىن ئىمتىھان بېرىمىز. بۈۋىمەجەر مۇئەللىم خەلقئارا ۋەزىيەتتىن لېكسىيە سۆزلىدى. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

6. ئورۇن-پەيت كېلىش

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى، شارائىتى، ۋاستىسى قاتارلىق تەرەپلەرنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى ئورۇن-پەيت كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئورۇن-پەيت كېلىش شەكلى ئىسىمغا «-دا، -دە، -تا، -تە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئورۇن-پەيت كېلىشنىڭ قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە ئۇلىنىدۇ. ئورۇن-پەيت كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، قىسمەن ھاللاردا خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ھەسەنجان يېزىدا ئىشلەيدۇ. ساۋۇتجان ئاۋاتتا تۇغۇلغان. زۇلپىيە ماقالىنى ئىككى سائەتتە پۈتتۈردى. مەن مومامنىڭ ئۆيىگە كۈزدە بارىمەن. ئۇلار دوستانە كەيپىياتتا سۆھبەتلەشتى. بىز قىينىن ئەھۋالدا قالدۇق. ئۇلار دوسكىغا چالمىدا خەت يازىدىكەن. بىز شائىخەيگە پويىز بىلەن بارىدۇق. مەن شاكىر بىلەن ئۇرۇمچىدە كۆرۈشكەن. مېنىڭ ئۆيۈم قەشقەردە. ئىش ئۆملۈكتە، كۇچ بېرلىكتە. (ماقال)

ئەسكەرتىش: تىلىمىزدا ئورۇن-پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن «بىلەن» تىركەلمىسىنى ئالماشتۇرۇپ قولـ

لىنىدىغان ئەھۋال بار.

مەسىلەن: ماشىندا باردۇق —— ماشىنا بىلەن باردۇق.

ئايروپىلاندا كەلدۇق —— ئايروپىلان بىلەن كەلدۇق.

پاراخوتتا كەلدىم —— پاراخوت بىلەن كەلدىم.

قەلەمدە يېزىلغان —— قەلەم بىلەن يېزىلغان.

ۋېلىسىپىتتە بارغىن —— ۋېلىسىپىت بىلەن بارغىن.

ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىساللار
باش كېلىش	—	مەيدان، كىتاب، ئۆي، دەرس
ئىگىلىك كېلىش	-نىڭ	مەيداننىڭ، كىتابنىڭ، ئۆينىڭ، دەرسنىڭ
يۆنىلىش كېلىش	-غا// -قا// -گە// -كە	مەيدانغا، كىتابقا، ئۆيگە، دەرسكە
چۈشۈم كېلىش	-نى	مەيدانى، كىتابنى، ئۆينى، دەرسنى
ئورۇن-پەيت كېلىش	-دا// -تا// -دە// -تە	مەيدانda، كىتابتا، ئۆيدە، دەرستە
چىقىش كېلىش	-دىن// -تىن	مەيداندىن، كىتابتىن، ئۆيدىن، دەرستىن

29-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىملارنى تېپىڭلار ھەمدە قايسى كېلىشتە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

كۆز ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم سەزگۈ ئەزاسى. ئۇ بىزنى تاشقى دۇنيادىكى ھەر خىل شەيئىلەرنىڭ چوڭ-كىچىك

چىكلىكى، رەڭگى، شەكلى، ئورنى ۋە ھەرىكەت ئەھۋاللىرىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. كۆز ئادەمنىڭ بەدەن تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەگەر، ئادەم كۆزدىن ئايرىلسا، ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئىلەرنى بىۋاستە كۆرۈپ سېزىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالىدۇ. ئەتىجىدە دۇنيانى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىشكە تەسىر يېتىدۇ. كۆزنىڭ كۆرمەسلىكى كىشىنى روھىي جەھەتتىن بەك ئازابلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا-ئانىلار، تەربىيىچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار ۋە دوختۇرلار ياش ئەۋلادلارنىڭ كۆزىنى ئاسراشقا ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلۈشلىرى كېرەك.

30-كۆنۈكمە: «كىتاب» دېگەن ئىسىمنى ئالتە كىچىكلەشتۈرۈلەپ، ئالتە جۈملە تۈزۈڭلار.

§ 6 . ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. ئىسىملار ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

-چى — ياغاچچى، تۆمۈرچى، قوغۇنچى، تەنتەربىيىچى

-داش — يولداش، قېرىنداش، ئاھاڭداش، سەپەرداش

-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك — تىلشۇناسلىق، تۈرپاللىق، تىرىشچانلىق، ئاشپەزلىك، كۆمۈرچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، قوغۇنلۇق، يامغۇرلۇق، قومۇشلۇق، باتۇرلۇق، ئۈزۈملۈك، كۈنلۈك، چۈشلۈك

-چىلىق، -چىلىك — مېتالچىلىق، قانۇنچىلىق، چارۋىچىلىق، ئەينەكچىلىك، ھۆلچىلىك، كەڭچىلىك

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

-چە — تۈركچە، ئۇيغۇرچە، رۇسچە
-شۇناس — تارىخشۇناس، تۈپراقشۇناس، تىلشۇناس
-زار — گۈلزار، چىمەنزار، پاختىزار
-دان — سۈدان، چايدان، شامدان، قەلەمدان
-نامە — يىلنامە، گۇۋاھنامە، توختامنامە
-ىيە — ياپونىيە، موڭغۇلىيە، ئىسپانىيە
-ستان — گۈلىستان، قەبرىستان، تاجىكىستان
-ۋاز — دارۋاز، كەپتەرۋاز، قىمارۋاز
-كار، -گەر، -كەر — بىناكار، سەنئەتكار، ئىجادكار، سودىگەر، دورىگەر، دەۋاگەر، مىسكەر
-دار — ئەمەلدار، بايراقدار، زەربىدار
-پەز — ئاشپەز، مانتىپەز، سامسىپەز
-كەش — ھارۋىكەش، ھايانكەش، كىراكەش
-ۋەن — باغۋەن، ھۈنەرۋەن، دەرۋازىۋەن
-پۇرۇش — كىتابپۇرۇش، دورىپۇرۇش
-خان — كىتابخان، غەزەلخان
-گاھ — سەيلىگاھ، قىبلىگاھ، جەڭگاھ
-ھەم — ھەمسۆھبەت، ھەمىيان، ھەمنەپەس
-دۇرۇق، -تۇرۇق — ئېغىزدۇرۇق، بويۇنتۇرۇق، قاڭتۇرۇق
-دارچىلىق — قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق، ئاتىدارچىلىق
-گەرچىلىك — ئادەمگەرچىلىك، ئاۋارىگەرچىلىك
-مزم — رېئالىزم، دېموكراتىزم
-چە — باغچە، باغاقچە، بۆلۈمچە، سىزىقچە

-چاق، چەك — تايچاق، قوزىچاق، قىزچاق، كۆلچەك، كېلىنچەك

-غۇ، -قۇ، -گۇ، -گە — تۈيغۇ، تېرىلغۇ، چالغۇ، ئاچقۇ، ئېچىتقۇ، تېتىتقۇ، سەزگۈ، كۆتۈرگۈ، سۈرگە، سۈپۈرگە

-غۇچى، -قۇچى، -گۇچى، -كۇچى — ئوقۇغۇچى، يازغۇچى، ئوقۇتقۇچى، ئۇچقۇچى، سۈزلىگۈچى، كۈتكۈچى، ئىشلەتكۈچى

-غۇچ، -قۇچ، -گۇچ، -كۇچ — سىزغۇچ، تۇتقۇچ، ئىلغۇچ، باسقۇچ، سۈزگۈچ، كۆرسەتكۈچ

-ما، -مە — قۇرۇلما، ئۈيۇشما، بىرىكمە، كۆنۈكمە

-م، -ىم، -ۇم، -ۈم — سايلام، كىرىم، ئۇقۇم، ئۇنۇم

-غىن، -قىن — يانغىن، تاشقىن

-غۇن، -قۇن، -گۇن، -كۇن — ئازغۇن، قاچقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن

-ق، -اق، -ۇق، -ك، -ەك، -ۈك — سوراق، بوياق، تاپشۇرۇق، ئىكەك، بېزەك، كۆرەك، ئۆلۈك

-ىن، -ۇن، -ۈن — ئېقىن، يېغىن، تولۇن، قويۇن، تۈگۈن

-ىندى، -ۇندى، -ۈندى، ۇندى — يىغىندى، قىرىندى، يۈيۈندى، سوقۇندى، ئۈزۈندى

-مىش، -مۇش، -مۈش — يېمىش، قىلمىش، تۇرمۇش، ئۆتمۈش

روسيه

ضلع

www.uyghurkitap.com

-داق، -دەك، - دۇق، -دۇك — قوناق، قورداق، كېكسردەك، ئۇندەك، ھاردۇق، قالدۇق، سۈيدۈك

-غاق، -قاق، -گەك — ئورغاق (ئوغاق)، توزغاق، پاتقاق، چۆمگەك، ئىلگەك

- بىچا، - ۇنچە — يېپىنچا، سېلىنچا، سۈيۈنچە

-مچى — مايلامچى، تىلەمچى

-غۇلۇق، -قۇلۇق، -گۇلۇك، -كۇلۇك — كۆرگۈلۈك، يېگۈلۈك، ئىچكۈلۈك، كەلگۈلۈك

2. ئىسىملار جۈملىدە سان، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولالايدۇ.

مەسىلەن: كىتاب، كىتابلار، كىتابىم، كىتابىڭ، كىتابىڭلار، كىتابلىرى، كىتابى، كىتابىنىڭ، كىتابىنى، كىتابقا، كىتابتىن، كىتابتا

زاھىر ياخشى ئوقۇغۇچى. يالقۇننىڭ دادىسى ئوقۇتقۇچى. نۇسرەتنى كۆزدىكىزمۇ؟ دادام قەشقەردىن قايتىپ كەلدى. ئاۋۇ كۆرۈنگەن بىزنىڭ مەكتەپ.

3. ئىسىملار جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت، سان-مىقدار بىرىكمىسى ۋە سۈپەتداشلار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ.

مەسىلەن: دادام ياغاچ كارىۋات ياسىدى. ئۆستەڭگە بېتون كۆۋرۈك سېلىندى. ئۇلار چوڭ شەھەردىن كەلدى. بىز ئىككى خالتا ئۇن سېتىۋالىمىز. ئۇ يېشىقان قوغۇن ئۈزۈپ كەلدى.

4. بىر قىسىم ئىسىملارغا «مۇ» باغلىغۇچىسى قوشۇلۇپ تەكرارلانسا، رەۋىشلىشىدۇ.

مەسلەن: يۈزمۈيۈز، قولمۇقول، ئۆيمۇئۆي، ئايمۇئاي، سۆزمۇسۆز.

5. ئىسىملار جۈملىدە تىركەلمىلەر ۋە ياردەمچى پېئىل-لار بىلەن بىرىكىدۇ.

مەسلەن: خەلق ئۇچۇن، مۇسابىقە توغرۇلۇق، قەلەم بە-لەن، ماشىنا ئارقىلىق، تىلغا ئالماق، سۈپەت ھەققىدە، بالا ئىدى، ئادەم ئىكەن، ئوقۇغۇچى بولدى، مەسىلە چىقتى.

31-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى كۆرسىتىلگەن قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ ئىسىم ياسىڭلار.

-چى، -داش، -لىك، -لۇق، -شۇناس، -دان، -ۋاز، -كار، -دار، -پەز، -گەر، -كەش، -ۋەن، -سىيە، -خانا

32-كۆنۈكمە: تۆۋۈكلەر بەش جۈملە تۈزۈپ ھەممىسىدە ئىسىمنىڭ ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىنى كۆرسىتىڭلار.

ئۇلگە: ياغاچ قازاندا بىر قېتىملا ئاش پىشىدۇ.

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.
1) مورفولوگىيە دېگەن نېمە؟
2) سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟
3) ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى قايسىلار؟
4) قانداق سۆزلەرنى مۇستەقىل سۆزلەر دەيمىز؟
5) قانداق سۆزلەرنى ياردەمچى سۆزلەر دەيمىز؟
6) قانداق سۆزلەرنى ئىسىم دەيمىز؟
7) قانداق ئىسىملارنى خاس ئىسىم دەيمىز؟

8) قانداق ئىسىملارنى تۇردەش ئىسىم دەيمىز؟
9) قانداق ئىسىملارنى بىرلىك ساندىكى ئىسىم دەيمىز؟
10) قانداق ئىسىملارنى كۆپلۈك ساندىكى ئىسىم دەيمىز؟ ئۇ قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟
11) كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ سۆز ياساش رولى قايسىلار؟
12) قانداق ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇشقا بولمايدۇ؟
13) كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى شەيئىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرۈشتىن باشقا قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
14) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟
15) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى دېگەن نېمە؟
16) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى قانچە شەخسكە بۆلۈنىدۇ؟
17) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى شەخس، تۈرى بويىچە يادلاپ بېرىڭلار.
18) ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟
19) ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى دېگەن نېمە؟
20) ھەرقايسى كېلىشلەرنىڭ مەنىسى ۋە رولىنى بايان قىلىڭلار.
21) ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) مۇستەقىل سۆزلەر دېگىنىمىز ..... ئىگە بولغان، جۈملىنىڭ ..... سۆزلەردۇر.
2) بىر تېپتىكى شەيئىلەرنىڭ ..... بىلدۈرىدىغان

ئىسىملار تۇردەش ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

3) ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان قوشۇمچىلار ئىچىدە ئاساسىي دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تۈزۈمىنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) مورفولوگىيە لېكسىكىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ( )

2) كېلىش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. ( )

3) تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدۇ. ( )

4) ئىسىم ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. ( )

5) ئىسىم جۈملىنىڭ ھەرقانداق بىر بۆلىكى بولالايدۇ. ( )

6) ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ( )

7) «-م، -ىم، -ۇم، -ۈم» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق سۆز ياسىغىلى بولىدۇ. ( )

33-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ياسالما ئىسىملارنى يىلتىز ۋە قوشۇمچىغا ئاجرىتىڭلار ۋە قوشۇمچىلارنىڭ رولىنى چۈشەنتۈرۈپ بېرىڭلار.

قاينام، سايلام، بىلىم، ئوقۇم، يۇقۇم، بۆلۈم، ئۆلۈم

34-كۆنۈكمە: «-گە» قوشۇمچىسىدىن پايدىلىنىپ بىرقانچە ئىسىم ياسىڭلار ۋە «-گە» قوشۇمچىسىنىڭ ئىككى خىل رولىنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

ئۇلگە: چۈشۈر+گە (سۈچىلىق ئاتالغۇسى)

ئۇيغۇر كتاب يۈزلىكى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

3-باب. سۈپەت

§ 1 . سۈپەتنىڭ مەنىسى

شەيئىلەرنىڭ بەلگە، خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى «بەلگە» سۆزى كەڭ مەنىدىكى گرامماتىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ، رەڭ، تەم، پۇراق، سۈپەت، ساپا، تۈرق، تۈس، خاراكتېر، فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە ھەرخىل مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سۈپەتلەرگە «قانداق» دېگەن سوئال قويۇلىدۇ. تىلىمىزدىكى سۈپەتلەرنىڭ مەنە دائىرىسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

1) شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر: ئاق، قىزىل، كۆك، قارا، سېرىق، يېشىل ...

2) شەيئىلەرنىڭ تەمىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر: تاتلىق، ئاچچىق، قېرىق، چۈچۈمەل، لاۋزا ...

3) شەيئىلەرنىڭ تۈرق-ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر: ئېگىز، پەس، تۈز، ئەگرى، سىڭايان، قىڭغىر ...

4) شەيئىلەرنىڭ پۇرىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر: خۇشبۇي، سېسىق، قاڭسىق، بەتبۇي ...

5) شەيئىلەرنىڭ سۈپەت-ساپاسىنى بىلدۈرىدىغان سۈ-

پەتلەر: چىگ، قاتتىق، پۈختا، ياخشى، چىداملىق، قوپال ...

6) شەيئىلەرنىڭ تۈس-كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدىغان سۆ-پەتلەر: رەتلىك، ئازادە، چېچىلاڭغۇ، قالايمىقان، ئوڭتەي-توڭتەي ...

7) شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت-لەر: پەسكەش، تەرسا، چىقىشقاق، ھۈرۈن ...

8) شەيئىلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەر: چوقۇر، گاس، دۈمچەك، گاچا، چولاق، پاكار ...

9) شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرە-دىغان سۆپەتلەر: ئامراق، يىراق، خوشسىز، زامانىۋى، قەدىمكى ...

35-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆپەتلەرنى تەلەپ بويىچە جەد-ۋەلگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار.

يۇمشاق، كىچىك، پاكار، ئەترەك، ئورۇق، گال، سىلىق، قىزىق، مايماق، قىيىسىق، چىداملىق، تاغىل، سوقا، چىپار، قىسقا، ئالىيجاناب، سەت، يالغانچى، سۆ-زۈك، قويۇق، يېقىن، خۇشامەتچى، تۈزسىز، پىخسىق، تەمكىن، گالۋاڭ، ئالدىراڭغۇ، زىبا

رەڭ سۆپەتلىرى	
تەم سۆپەتلىرى	
تۈرق-ھالەت سۆپەتلىرى	
پۈراق سۆپەتلىرى	
سۆپەت-ساپا سۆپەتلىرى	

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

تۈس سۈپەتلىرى	
خاراكتېر سۈپەتلىرى	
فىزىئولوگىيىلىك سۈپەتلەر	
مۇناسىۋەت سۈپەتلىرى	

36-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن سۈپەتلەرنى تېپىڭلار ۋە قانداق سۈپەت ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

(1) بىچارە بالا ئاچ قورساق، يېرىم يالىڭاچ قانچە قېتىملاپ كوچىلاردا ئۇخلاپ قالدى (2) قارا سىر بېرىلگەن ھەيۋەتلىك دەرۋازىلار ئالدىدىن قانچە قېتىملاپ قوغلاندى، لېكىن قورساق غېمى بولسا يەنىلا ئۆز پېتىچە قېلىۋەردى (3) مانا بۇگۈن خاسىيەتلىك جۇمە (4) ئۆمەر ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىغا چۆمگەن ئاۋات بىر كوچىنى بويلاپ ئاستا كېلىۋاتىدۇ (5) ئۇ بىر نېمىلەر توغرىسىدا قىزغىن تالاش-تارتىش قىلىشىۋاتقان بىر توپ ئادەملەرنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، يولنىڭ چېتىدە توختىدى. (6) ئۇ ئەتراپىغا ۋەھىمە ئارىلاش قارىۋېتىپ، ماي ئارىلاش كىردىن پارقىرىغان ئۇزۇن چاپىنىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا باستۇرغىنىچە يەرگە يۆكۈندى. ئۇنىڭ كونا كەشى پۇتىدا تۇرمىغىدەك ھالدا ئىدى. بالىلىق شوخلۇقى بىلەن پارقىراپ تۇرىدىغان يوغان قارا كۆزلىرى بولسا، دۆڭ قاپاقلىرى ئاستىدا ئاران-ئاران مۆلدۈرلەيتتى. (مۇھەممەت پولاتنىڭ «ئالتۇن چىش» ناملىق ھېكايىسىدىن ئېلىندى)

§ 2 . سۈپەتنىڭ دەرىجىلىرى

شەيئىلەرنىڭ بەلگە، خۇسۇسىيىتى ھەممە ۋاقىتتا ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ، نەتىجىدە شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرىدە دەرىجە پەرقى كېلىپ چىقىدۇ.

شەيئىلەردىكى بەلگە، خۇسۇسىيەتلەرنىڭ دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىشى سۈپەت دەرىجىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر ئەسلى دەرىجە، كېمەيتمە دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە بويىچە تۈرلىنىدۇ. تىلىمىزدىكى سۈپەت تۈركۈمىگە تەۋە بولغان بارلىق سۈپەتلەرنى يۇقىرىقى دەرىجە شەكىللىرى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ دېگىلى بولمايدۇ. يەنى ياسالما سۈپەتلەر دەرىجە بويىچە، ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. بىر قىسىم سۈپەتلەر تۆت دەرىجە بويىچە تۈرلەنسە، بىر قىسىم سۈپەتلەر ئۈچ دەرىجە بويىچە تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ياخشى، تەملىك، تېتىك، چىقىشقاق — ئەسلى دەرىجە

قىزغۇچ، قارامتۇل، ئاقۇچ، سارغۇچ — كېمەيتمە دەرىجە

ئاپئاق، كۆپكۆك، قىپقىزىل، تىپتىنچ — ئاشۇرما دەرىجە

كىچىككىنە، بۇدرۇققىنە، ئەپچىلگىنە — ئەركىلەتمە دەرىجە

ئەمدى ھەرقايسى دەرىجە شەكىللىرى ىلەن بىر-بىرلەپ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تونۇشايلى.

1. ئەسلى دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكچە (نورمال) ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ ئەسلى دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ياخشى، ساغلام، خۇشخۇي، تېتىك، ئېزىلەڭگۇ، ئاق، توز، كىچىك، سېمىز، قىسقا، ئاجىز، تار، ئېگىز، سوقمىچاق، جانسىز ...

سۈپەتلەرنىڭ باشقا دەرىجە شەكىللىرى ئەسلى دەرىجەدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

2. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئادەتتىكىدىن سەل كېمەيتىپ كۆرسىتىدىغان دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى شەيئىلەردىكى بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كېمەيتمە دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرىجىدىكى بىر قىسىم سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «-ۇش، -غۇچ، -تۇل، -راق، -رەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاق — ئاقۇچ، كۆك — كۆكۈش، قىزىل — قىزغۇچ (مۇشۇ يەردە تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ) قارا — قارامتۇل

بەدىئىي ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا، بەدىئىيلىكى يۇقىرى

راق بولغانلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ياكى ياخشىراق بولىدۇ؛ بەدىئىيلىكى تۆۋەنرەك بولغانلىرى بولسا، ناچار ياكى ناچار-راق بولىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

3. ئاشۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيتىنى ئادەتتىكىدىن ئاشۇرۇپ كۆر-سىتىدىغان دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا «پ» تاۋۇشىنى قوشۇپ ئېيتىپ ئاندىن سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: سۇزۇق — سۇپسۇزۇق، تىنچ — تىپتىنچ، قارا — قاپقارا، يېڭى — يېپيېڭى، تۇز — تۇپتۇز، چوڭ — چوپچوڭ، ئاق — ئاپئاق ...

شۇنىڭدەك سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا بىرقىسىم رەۋىشلەر قوشۇلۇپمۇ سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: تولىمۇ ياخشى، خويمۇ چىرايلىق، بەكمۇ ئېگىز، ناھايىتى قىزىل.

4. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيتىنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «-غىنا، -قىنا، -گىنە، -كىنە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: ئاددىيغىنا، يۇمىلاققىنا، بۇدرۇققىنا، ئاقمۇنا، ئەپچىلگىنە، نازۇككىنا، يۇمشاققىنا، يەڭگىلگىنە ...

37-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنى دەرىجە بويىچە تۈرلەڭلار.

ئاق، ئاقارا، پاكار، يانتۇ، چوقۇر، يېقىن، سىمىز، يېشىل

38-كۆنۈكمە: تەركىبىدە ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت بولغان ئۇچ جۈملە، كېمەيتمە دەرىجىدىكى سۈپەت بولغان ئىككى جۈملە، ئاشۇرما دەرىجىدىكى سۈپەت بولغان ئۇچ جۈملە، ئەركىلەتمە دەرىجىدىكى سۈپەت بولغان ئىككى جۈملە (جەمئىي ئون جۈملە) تۈزۈڭلار.

3 § . سۈپەتنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. سۈپەتلەر ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك — ئەخلاقلىق، قىشلىق، كۆلكىلىك، تەسىرلىك، يېتەرلىك، بولۇشلۇق، تۆزلۈق، ئۇنۇملۈك، كۆڭۈللۈك، ئۆيلۈك

-مي، -ۋى — تارىخىي، ئەدەبىي، زامانىۋى، نەزەرىيىۋى

-چ، -چك، -ك، -ۇق، -ۈك — يېپىق، يېيىق، ئېتىك، چىرىك، تىپىك، سوزۇق، ئويۇق، ئۆلۈك، تۆزۈك

-غاق، -قاق، -گەك، -كەك — توڭغاق، تېيىلغاق، يېپىشقاق، چىقىشقاق، تېرىككەك، تەپكەك، ئۇركۈگەك،

سىيگەك

-چاق، -چەك، -چوق — ماختانچاق، تارتىنچاق، ئۆرىنچەك، ياسانچۇق

-ڭغۇ، -ئاڭغۇ، -ئەڭگۇ — يىغلاڭغۇ، چېچىلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ

-ما، -مە — ئاسما (خەرىتە) كۆچمە (قىزىل بايراق) باسما، پۈكلىمە

-غۇر، -قۇر، -گۇر، -كۇر — جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۇر، ئۆتكۈر

-غۇن، -قۇن، -گۇن، -كۇن — تۇرغۇن، سۇلغۇن، تۇتقۇن، قاچقۇن، تۇرگۇن، چۈشكۈن

-قىن، -كىن — تاشقىن، كەسكىن

-قى، -كى — بۇرۇنقى، نېرىقى، ھازىرقى، كەچكى، كېيىنكى

-سىز — جانسىز، قورالسىز، ئەدەپسىز

-چان — ئىشچان، كۆڭلەكچان، تىرىشچان

-چى — پوچى، تەۋەككۈلچى، چېقىمچى

-چىل — ئىزچىل، خەلقچىل، ئەپچىل

-سىمان — نۇرسىمان، شارسىمان، ئادەمسىمان

-خور — پارىخور، قانخور، گۆشخور، چايخور

-پەرەس — ئاپتاپپەرەس، ئابرۇيپەرەس، ئەمەلپەرەس

-پەرۋەر — ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر

-بى — بىتاقەت، بىئىلاج، بىچارە، بىكار، بىمەنە

-نا — نائۇمىد، نائىنساب، ناتوغرا، نامەلۇم

با-، بە- — بامەسلىھەت، بەئەينى، بەھۇزۇر

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

بەت — بەتخۇي، بەتخەج، بەتقىلىق، بەتلىمەت.

2. سۈپەتلەرنىڭ بىر قىسمى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

مەسىلەن:

قارا، قارامتۇل، قارىراق، قاپقارا، قارىغىنا

ئاق، ئاقۇچ، ئاپئاق، ئاققىنا

قىزىل، قىزغۇچ، قىپقىزىل، قىزىلغىنا

3. سۈپەتلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، پېئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

ئۇ بېشىغا چىرايلىق بادام دوپپا كىيىپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

ئۇسرەت خەتنى چىرايلىق يازىدۇ. (ھالەت)

ياخشى ئاتقا قامچا لازىم ئەمەس. (ئېنىقلىغۇچى)

دىلشات تىكتاك توپنى ياخشى ئوينايدۇ. (ھالەت)

4. سۈپەتلەر جۈملىدە يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ.

مەسىلەن: ياخشى ئىدى، ساغلام ئىكەن، يوق ئىمىش، چوڭ بولدى، توغرا قىلدى، ساق چىقتى، كىچىك كەلدى، تەڭ تۇردى، تولۇق بولدى، قىزىل چىقتى ...

5. بىر قىسىم سۈپەتلەر ئىسىملىنىپ كۆپلۈك، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

گول قازانغا قارايدۇ، تەدان ئوچاققا قارايدۇ.

كەمبەغەلنى كەمبەغەل قىلغان بايىنىڭ كونىسى.
دۇنيادا ئەخمەقلەر بولمىسا، ئاقىللار زېرىكسىپ قالىدۇ.
خىزمەت ئىلغارلىرىنى تەقدىرلىدۇق.
چوڭلار كىچىكلەرگە كۆيۈنىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەتلەيدۇ.
يوللۇقلار نۇسرەت تاپىدۇ، يولسىزلار لەنەتكە قالىدۇ.
كۆزنىڭ ئىسسىقلىقىدىن يۇز توڭلىمايدۇ، چىشنىڭ سوغۇقلۇقىدىن ئېغىز كۆيمەيدۇ.

39-كۆنۈكمە: ئىسىم، پېئىل، رەۋىش ۋە سۈپەتتىن پايدىلىنىپ ياسالما سۈپەتتىن 12 نى ياساڭلار.

40-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ياسالما سۈپەتلەرنىڭ قوشۇمچىسىنى ئايرىپ كۆچۈرۈڭلار.

ئەدەپلىك، تاييارلىقسىز، تىرىشچان، ئويۇنچى، قارىسىمان، ئەنئەنىۋى، ئۈزۈك، ئىلمىي، نامۇۋاپىق، ئىلگىرىكى، يۇز جىڭلىق

ئۇلگە: — ئۇز-ۇك

41-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرۈڭلار.

ياخشىدىن ئات قالىدۇ، ياماندىن دات (قالىدۇ) ھۆرۈننىڭ ئەتىسى تۇغىمەيدۇ. قەھرىمانلارنىڭ نامى مەڭگۈ يادلىنىدۇ. چېلىشچى باتۇرلار مەيدانغا چۈشتى. تەلەيچانلىقتىن ياخشى نەتىجە چىقىدۇ. پۈرسەتپەرەسلەردىن ھوشيار بولۇشىمىز لازىم. ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر باسىدۇ. ياخشى - ئىشى بىلەن ياخشى. مەن رەڭنىڭ يېشىلىنى ياخشى كۆرىمەن. ئاشنىڭ ئىسسىقى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

ياخشى، گەپنىڭ پىششىقى ياخشى.

42-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنى بىرىنچى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە، ئىككىنچى جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلتۈرۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

نۇرغۇن، ئەمىيەتلىك، خۇشال، ئەگەكچان، بىچارە

ئۈلگە: - نورمال ئادەمدە غۇرۇر بولىدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

كېسەل كىشى تاماق ۋە ھەرىكەتتە نورمال بولۇشى كېرەك. (ھالەت)

43-كۆنۈكمە: سۈپەتنى ئىسىم رولىدا كەلتۈرۈپ بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: ئاياغنىڭ رەڭگى ئىككى خىل ئىكەن، قىزىلىنى سەن ئال، قارىسى ماڭا قالسۇن.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى سۈپەت دەيمىز؟

2) «بەلگە» سۆزى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

3) سۈپەت دەرىجىلىرى دېگەن نېمە؟ (ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىڭ.)

4) سۈپەتلەر قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) «بەلگە» سۆزى كەڭ مەنىدىكى گرامماتىكىلىق ئا-

تالغۇ بولۇپ _____

_____ ۋە مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) شەيئىلەردىكى بەلگە-خۇسۇسىيەتلەرنىڭ _____ سۈپەت دەرىجىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتنى كۆرسىتىدىغان دەرىجە شەكلى _____ نىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. (×)

2) سۈپەتلەر ئىسىم رولىدا كەلگەندە، جۈملىنىڭ ئىگىسى، خەۋىرى ۋە تولدۇرغۇچىسى بولالايدۇ. (√)

3) باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پايدىلىنىپ سۈپەت ياسىغىلى بولىدۇ. (√)

4) سۈپەتتىن سۈپەت ياسىغىلى بولمايدۇ. (×)

5) سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى تۆت دەرىجە بويىچە نۆۋەتتە-شىدۇ. (×)

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

4-باب. سان

§ 1 . سانىنىڭ مەنىسى

شەيئىلەرنىڭ سانى ۋە رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ.

سانلارغا «قانچە» ، «قانچىلىك» ، «قانچىنچى» ، «نەچچە» ، «نەچچىلىك» ، «نەچچىنچى» دېگەن سوئاللار قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئۈچ ، 11 ، 130 ، مىڭ ، $\frac{1}{4}$ ، بەشىنچى ، ئاتمىشىنچە ...

§ 2 . ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاددىي سان — بىرلا تۈپ سان بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سان ئاددىي سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بىر ، ئون ، يۈز ، مىڭ ، مىليون

2. مۇرەككەپ سان — ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي سانىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سان مۇرەككەپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار تۆۋەندىكى مۇناسىۋەت بويىچە بىرىكمىدۇ:

1) قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى — بۇنىڭدا بىر خانىلىق سان كۆپ خانىلىق ساننىڭ كەينىگە قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئونبىر، يىگىرمە ئۈچ، ئوتتۇز بەش

2) ھەسسىلەش — ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى — بۇنىڭدا بىر خانىلىق سان كۆپ خانىلىق ساننىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنى ھەسسىلەيدۇ.

مەسىلەن: بەش يۈز، ئالتە مىڭ، يەتتە مىڭ ئۈچيۈز

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە ئاددىي ساننىڭ يۇقىرىقى مۇناسىۋىتى- لەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

44-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىكى ئاددىي سانلارنى بىر تەرەپكە، مۇرەككەپ سانلارنى بىر تەرەپكە كۆچۈرۈڭلار.

بىز 3-ئاينىڭ 6-كۈنى 2-يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇتىغا باردۇق. بۇ زاۋۇتتا 3000 دىن ئارتۇق ئىشچى يەتتە سېخقا بۆلۈنۈپ، تۆت ئىسمېنا بويىچە ئىشلەيدىكەن. ئىشچىلارنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگەك ۋاقتى ئالتە سائەت ئىكەن. بۇ زاۋۇت 64-يىلى قۇرۇلغانىكەن. زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات سۈپىتى ئاپ- تونوم رايونىمىز بويىچە 1-ئورۇندا تۇرىدىكەن.

§ 3 . ساننىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى سانلار بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

1. ساناق سان

شەيئىلەرنىڭ ئېنىق (پۈتۈن) سانىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ساناق سانلار «قانچە»، «نەچچە» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ.

مەسىلەن: مەكتەپتىمىزدە 34 سىنىپ، 1400 ئوقۇغۇچى بار. ئاپتونوم رايونىمىزدا سەككىز ۋىلايەت، تۆت ئاپتونوم ئوبلاست، تۆت ئاپتونوم ناھىيە بار. يەتتە ئۆلچەپ، بىر كەس. توخۇ، توشقان 48، پۈتى 108.

ساناق سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدار سۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ، سان مىقدار بىرىكمىسى شەكىلىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: بىر يۈتۈم، تۆت مېتىر، 25 كىلومېتىر، 50 گرام، ئۈچ ۋاراق، ئىككى قېتىم (بارماق)، بىر سائەت (كۈتمەك)، بەش مەيدان (ئوينىماق).

2. مۆلچەر سان

شەيئىلەرنىڭ سانىنى تەخمىنەن كۆرسىتىدىغان سانلار مۆلچەر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مۆلچەر سانلار «قانچىچە، نەچچىچە، قانچىدەك، نەچچىدەك، قانچىلىغان، نەچچىلىگەن» قاتارلىق سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۆلچەر سانلار بىرنەچچە خىل ئۇسۇلدا ياسىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس بولغان مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

1) ساناق سانلارغا «-چە» ياكى «-دەك، -تەك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىـ

لىدۇ.

مەسىلەن: ئونچە ئادەم، 30 دەك قوي، 40 تەك كەپتەر ...

2) ئىككى سانىنى جۈپلەش يولى بىلەن بىر خىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بەش-ئالتە پارچە كىتاب، 10 — 20 كۈنلۈك ئىش، 40—50 ئادەم، 70—80 ماشىنا ...

3) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «-لار، -لەر» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ۋاقىت ۋە ياشنى بىلدۈرىدىغان مۇلچەر سانلار ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بىز كەچ سائەت 10 لاردا يېتىپ باردۇق. ئەتە چۈشتىن بۇرۇن سەككىزلەردە كۆرۈشەيلى. مەن ئۇ چاغدا بەش ياشلاردا ئىكەنمەن.

4) يۇزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارغا ياكى «قانچە، نەچچە» سۆزلىرى بىلەن ھەمسىلەشتۈرۈلگەن چوڭ مۇلچەر سانلارغا «-لىغان، -لىگەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل تەسۋىرىي خاراكتېرگە ئىگە مۇلچەر سانلار ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بۇ مەكتەپتىن نەچچە يۈزلىگەن تالانت ئىگىلىرى چىققان. مىڭلىغان تاغ-داۋاننى بېسىپ ئۆتتۈق. بۇ ئىش مىليونلىغان ئادەمنىڭ مەنپەئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

3. تەرتىپ سان

شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سانلار تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

تەرتىپ سانلار ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «نچى،

www.uyghurkitap.com

سنچى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، «قانچىنچى»، «نەچىنچى» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ.

مەسىلەن: پارتىيەمىزنىڭ 15-قۇرۇلتىيى 1997-يىل 9-ئاينىڭ 12-كۈنىدىن 18-كۈنىگىچە ئېچىلدى. مەن 2-بىنا 3-ئىشىك، 3-قەۋەت، 331-نومۇرلۇق ئۆيدە تۇرىمەن. ئابلىز 57-نومۇرلۇق شەپكە، 41-رازمېرلىق كۆڭلەك كىيىدۇ.

تەرتىپ سانلار جۈملىدە قىستۇرما بۆلەك بولۇپ كېلىپ، نۆتۈق مەزمۇنىنى تۇرگە ئايرىش رولىنى ئوينايدۇ.

مەسىلەن: مەن بۈ قېتىم بارالمايمەن، چۈنكى، بىرىنچىدىن سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئىككىنچىدىن پۇلۇم يېتىشمەيدۇ.

پارتىيەمىزنىڭ دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۇرۇش تۈزۈمى، بىرىنچى، ئازچىلىق كۆپچىلىككە بويسۇنۇش، ئىككىنچى، تۆۋەن يۇقىرىغا بويسۇنۇش، ئۇچىنچى، پۈتۈن پارتىيە مەركەزگە بويسۇنۇشتىن ئىبارەت.

4. كەسىر سان

بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سانلار كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

كەسىر سانلار بىردىن كىچىك پارچە سانىنى بىلدۈرىدۇ. كەسىر سانلار مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناق ساندىن تۈزۈلىدۇ. ئادەتتە مەخرەج چىقىش كېلىشتە، سۈرەت باشقا كېلىشلەردە كېلىدۇ.

مەسىلەن: $\frac{1}{2}$ (ئىككىدىن بىر)، ئۈچتىن ئىككى $\left(\frac{2}{3}\right)$، ئوندىن يەتتە $\left(\frac{7}{10}\right)$

5. تەقسىم سان

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدىغان سان تەقسىم سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كىشىلەر ئىككىدىن-ئۇچتىن كېلىشكە باشلىدى. يولۇچىلار بەشتىن-ئالتىدىن بولۇشۇپ پاراخلىشىۋاتاتتى. ئۇلار بىردىن-ئىككىدىن تارقىلىشتى.

6. رەۋىش سان

كۆپ سانلىق شەيئىلەرنىڭ مەلۇم ھەربىرىت بىلەن شۇ سان كۆپلۈكى بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سان رەۋىش سان دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىش سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا «-لاپ/-لەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، كۆپىنچە تەكرارلانغان شەكىلدە ياكى كىچىكى بىلەن چوڭى جۈپلەشتۈرۈلگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: يېڭى ئوقۇغۇچىلار يىگىرمىلەپ - ئوتتۇزلاپ كېلىشاتتى. خاتىرە سارىيىنى ھەر كۈنى يۈزلەپ-ئىككى يۈزلەپ كىشى زىيارەت قىلىدىكەن. سۇ قۇرۇلۇش ئەمگىكىگە نەچچە مىڭلاپ ئادەم سەپەرۋەر قىلىندى. دۇشمەن ئەسكەرلىرى مىڭلاپ-مىڭلاپ تەسلىم بولدى.

7. كىشىلىك سان

مەلۇم سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سان كىشىلىك سان دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشىلىك سانلار ساناق سانىنىڭ ۋە بەزى مۆلچەر سانلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقانلىرىغا «-يىلەن»، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقانلىرىغا «-ەيلەن» قوشۇمچىسى

چىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: بۇگۈنكى چوڭ تازىلىقتا ئۇچەيلەن مەيدانغا سۈ- پۈردى، بەشەيلەن ئەخلەت توشۇدى، ئالتەيلەن سۇ چاچتى، ھېلىراقتا سىزنى بىرەيلەن ئىزدىگەنىدى. بۇگۈن ئىككىيلەن دەرسكە كېچىكتى.

8. ئالماش سان

مەلۇم ئومۇميەتنىڭ بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياكى مەلۇم شەخستىكى ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سان ئالماش سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالماش سانلار ساناق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلارغا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك — تەۋەلىك قو- شۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىز مۇسابىقىگە قاتنا- شىمىز. سىلەر تۆتىڭلار بۇگۈن دەم ئېلىڭلار. بىزنىڭ سى- نىپتىكىلەرنىڭ 24 ى قىز. مېھمانلارنىڭ ئۇچى بۇگۈن قايتىدىكەن.

45-كۈنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن سانلارنى تېپىڭلار.

بىز 1-ئونتەۇرا مەكتەپتە ئوقۇيمىز. بۇ مەكتەپ 1953- يىلى قۇرۇلغانىكەن. مەكتىپىمىزدە 40 سىنىپ، 180 نەپەر ئوقۇتقۇچى 1650 نەپەر ئوقۇغۇچى بار. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىدىن كېلىدۇ. مەكتىپىمىزدە بىر سىنىپقا تۆتتىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى توغ- را كېلىدۇ. ھەر يىلى يۈزلەپ-يۈزلەپ ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپكە ماڭىدۇ. بۇلتۇر ئۇچەيلەن بېيجىڭغا ئوقۇشقا ماڭ- دى. ئۇلارنىڭ بىرى مېنىڭ ئاكام.

46-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئېچىدىكى سانلارنىڭ قايسى تۈردىكى سان ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901-يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. سەككىز - توققۇز يېشىدىن باشلاپ مەكتەپتە ئوقۇغان، ئالتە خىل تىلنى ئىگىلىگەن. 20 يېشىدىن باشلاپ شېئىر يازغان. ئۇ 32 يىللىق ھاياتىدا 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يازغان. 1933-يىل 3-ئاينىڭ 13-كۈنى جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

47-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچە ئېچىدىن تەرتىپ سانلارنى تېپىڭلار.

تۇردى سامساق 1923-يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان. 1944-يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1949-يىلى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 14-دىۋىزىيىسىدە ئىشلىگەن. 1954-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكەلگەن. 1956-يىلىدىن باشلاپ «تارىم» ژۇرنىلىدا ئىشلىگەن. 1992-يىل 7-ئاينىڭ 15-كۈنى ئۇرۇمچىدە ھادىسىگە ئۇچراپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.

48-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئېچىدىكى سانلارنى تۈرى بويىچە جەدۋەلگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار.

مەن 1984-يىلى تۇغۇلغان. بىز ئۇچ بالا. مەن بالىلارنىڭ ئىككىنچىسى بولىمەن. بىزنىڭ سىنىپتا بىر مەھەللىدىن كېلىدىغان تۆتەيلەن بار، بىز بىر پارتىدا ئۇچتىن ئولتۇرىمىز. سىنىپىمىزدىكى $\frac{1}{3}$ قىسىم ئوقۇغۇچى ئەلاچى. بۇ زاۋۇتتا 600 چە ئىشچى ئىشلەيدىكەن. بۇ زاۋۇت بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشتا 1-بوپتۇ. بىز 18 كىشىلىك بىر مىنىبۇس سېتىۋالدۇق. ھۆسەنجان بىلەن ئىككىمىز ئۆگىنىشتە بەس-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

لەشتۇق. ئەمگەك مەيدانىدا يۈزلەپ-يۈزلەپ ماتېماتىكىنى ئىشلىمەكتە.

ساناق سان	
مۆلچەر سان	
تەرتىپ سان	
كەسىر سان	
تەقسىم سان	
رەۋىش سان	
كىشىلىك سان	
ئالماش سان	

§ 4 . سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1) سانلار جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولۇ-ۋۇرغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: سەككىز — جۈپ سان. سايامەتچىلەرنىڭ بەشى بۈگۈن قايتتى.

بۈگۈن 4-ئايغا 13. ھازىرغىچە كەلگەنلەر ئالتەيلەن.

بىزنىڭ سىنىپتىن يەتتە ئوقۇغۇچى دەرىجىگە ئېرىشتى.

بەشىنى ئۆزىگە كۆپەيتسەك 25 بولىدۇ.

بىز ئەتە سەھەر سائەت تۆتتە بۇ يەردىن ئايرىلايلى.

ئۇلار ئۈيگە كەچقۇرۇن سائەت سەككىزدە يېتىپ كەلدى.

ئەسكەرتىش: ① سانلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپە-سىدە كەلگەندە، ئورنى ئىسىمنىڭ ئالدىدا بولىدۇ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، ئورنى پېئىلنىڭ ئالدىدا بولىدۇ.

② نەسرىدىن ئەپەندىم ئاچچىقىغا چىدىماي ئېشەكنىڭ بېشىغا تۆت-بەشنى ئۇرۇۋېتىپتۇ. دادام كاچىتىمغا بىرنى ئۇردى، دېگەن جۈملىلەردىكى «تۆت-بەشنى»، «بىرنى» دېگەن قۇرۇلمىلار جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ قېتىمىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچى بولۇپ بولماي، ھالەت بولۇپ بولىدۇ.

2) سانلار جۈملىدە «تەخمىنەن، ئەتراپىدا، ساق، توپ-توغرا» قاتارلىق سۆزلەرنى ۋە «بىر كەم، ئىككى كەم، سەل كەم» قاتارلىق بىر مىقدارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: يىغىنغا تەخمىنەن 1000 ئادەم قاتناشتى.

بۇ ئام بۇ يىل بىر كەم توقسانغا كىردىم دەيدۇ.

500 ئەتراپىدا تەكلىپنامە تارقاتتۇق.

3) سانلار جۈملىدە يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ.

مەسىلەن: يېڭى ئوقۇغۇچىلار 300 گە يەتتى. قويلارنىڭ سانى 44 ئىكەن. مۇسابىقىگە تىزىملاتقانلار 150 بولدى. بىر باغلام دەپتەرنى سانىسام 49 چىقتى.

4) ئۇيغۇر تىلىدا باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلۇپ سان ياسايدىغان قوشۇمچە يوق. تىلىمىزدىكى ساناق سانلارغا «-نچى، -ىنچى، -چە، -دەك، -تەك، -ەيلەن، -يلەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن دەرىجە سان، مۆلچەر سان ۋە كىشىلىك سانلار ياسىلىدۇ. چىقىش كېلىشتە كەلگەن ساناق سانلارغا ساناق سانلار قوشۇلۇپ كەسىر سانلار

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بىرىنچى، ئالتىنچى، ئونچە، ئوتتۇزدەك، بىر شەيلەن، ئالتەيلەن، ئىككىدىن بىر، ئۇچتىن ئىككى ...

49-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سانلارنى ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلتۈرۈپ، جۈملە تۈزۈڭلار.

بىر، ئۇچ، بەش توققۇز، 12، 45، 50

ئۇلگە: 45 نىڭ ئىچىدە 15 تىن ئۇچى بار.

50-كۆنۈكمە: سانىنى ئىسىم رولىدا كەلتۈرۈپ بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: يېڭى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالتىسى كەلدى.

51-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردە سانلارنىڭ قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەملىكىتىمىزدە بەش ئاپتونوم رايون بار. بىز ھەر كۈنى ئورنىمىزدىن $6\frac{1}{2}$ دە تۇرىمىز. 24 ئۇچكە كەسىرسىز بۆلۈنىدۇ. مەن رەسىملىك ژۇرنالدىن ئىككىنى سېتىۋالدىم. چۈشتىن كېيىن دەرسكە قاتناشمىغانلىقىنى ئېيتتى.

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى سان دەيمىز؟

2) ئاددىي سان دېگەن نېمە؟ مۇرەككەپ سان دېگەن نېمە؟

3) ساناق سان دېگەن نېمە؟ تەرتىپ سان دېگەن نېمە؟

4) كەسىر سان دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

5) مۆلچەر سان دېگەن نېمە؟ مۆلچەر سانلار قانداق

ئىپادىلىنىدۇ؟

6) كىشىلىك سان دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

7) رەڭنى سان دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

8) تەقسىم سان دېگەن نېمە؟

9) ئالماش سان دېگەن نېمە؟

10) سانلىق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) ئاددىي سانلارنىڭ _____ ياكى ئاددىي سان بىلەن مۇرەككەپ سانلارنىڭ _____ _____ ھاسىل بولغان سانلار مۇرەككەپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

2) مەلۇم سانغا بۆلگەندىكى پىكى بىلدۇرىدىغان سان كىشىلىك سان دەپ ئاتىلىدۇ.

3) سانلار جۇملىدە ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كەلسە _____ ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

4) سانلار جۇملىدە پېئىللارنىڭ ئالدىدا كەلسە _____ ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

5) كەسىر سانلارنىڭ مەخرىجىنى ئىپادىلەيدىغان سان _____ بولىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) سان جۇملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلمەيدۇ. (√)

2) كەسىر سان بىردىن كىچىك سانىنى كۆرسىتىدۇ. (√)

3) «بىرەيلەن» دېگەن سۆزدە ئۆملۈك ئۇقۇمى يوق. (√)

4) سان جۇملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. (√)

ئۇيغۇر كتاب يورتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

5-باب. مقدار

§ 1 . مقدارنىڭ مەنىسى

شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەربىرىنىڭ ھېسابلاش برلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى مقدار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بەش نەپەر ئادەم، ئىككى دانە كارىۋات، ئالتە دانە تۇخۇم، ئۇچ تال بېلىق، بىر يۈرۈش بىنا، ئىككى پارچە كىتاب، بىر ۋاراق قەغەز، بىر توپ رەخت، تۆت تۈپ دەرەخ، بىر يۈتۈم سۇ، بىر قۇتا دورا، ئۇچ تېڭىق مال، بىر قوتان قوي، تۆت تۈياق كالا، ئىككى قېتىم (بارماق)، بىر ھەپتە (دەم ئالماق)، ئۇچ مەيدان (ئويناماق)، ئالتە يول (قاتناماق)، ئۇچ نۆۋەت (ئىزدىمەك)، ئىككى سائەت (ئىشلىمەك)، بىر دورەم (ئۆتۈنمەك) ...

§ 2 . مقدارنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مقدارلار كېلىش مەنبەسى ۋە قوللىنىلىش دائىرىسىگە ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. خاس مقدار

ئىزچىل ھالدا مقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مقدار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: سەر، مىسقال، پۇڭ، تونىنا، كىلوگرام، گرام، چارەك، چاقىرىم، كىلومېتىر، مېتىر، گەز، سۇڭ، غېرىچ، لىتىر، نەپەر، دانە، نۆۋەت، سىلسىيە، كالورىيە، دېڭىز مىلى ...

2. كۆچمە مىقدار

ئۆزىنىڭ ئەسلى خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزلەر كۆچمە مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆچمە مىقدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سۆز تۈركۈمىگە خاس بولغان خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىدۇ، مىقدارغا خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

مەسىلەن: بىر ساندۇق كىتاب، ئۇچ ئېغىز ئۆي، بىر پىيالە چاي، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بىر قوشۇق تۇز، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، ئۇچ باش پىياز، بىر دۆۋە ئەخلەت، بىر چىش سامساق، بىر قۇتا سىياھ، بىر باغ پالەك، بىر ھەپتە (تۇرماق)، ئۇچ يىل (ئوقۇماق)، يېرىم ئەسىر (كۆرەش قىلماق).

ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار يەنە مەنىسى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەنگە ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

① شەيئى مىقدارلىرى

ئۇسمىلار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بىر تۇپ ئالما، ئىككى دانە قوغۇن، ئۇچ تال بېلىق، بىر ئۆرۈم سامساق، بىر جۈپ پايپاق، ئىككى قۇر كىيىم، بىر يۈرۈش دەرسلىك، بىر چېلەك سۇ، ئۇچ تونىنا

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

بۇغداي ...

② ھەربىكەت مىقدارلىرى

پىشىلار بىلەن بىرىكسىپ ھەربىكەتنىڭ ھىسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈ-
رىدىغان مىقدارلار ھەربىكەت مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بىر قېتىم بارماق، ئۇچ نۆۋەت كەلمەك، تۆت يىل قاتنىماق، بىر پەدە چالماق، بەش مەيدان ئويىنماق، ئىككى ھەپتە دەم ئالماق، ئالتە يىل ئوقۇماق، بىر سائەت ساقلىماق ...

52-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن خاس مىقدارلارنى بىر تەرەپكە، كۆچمە مىقدارلارنى بىر تەرەپكە ئايرىڭلار.

مەن بۇ مەكتەپتە ئالتە يىل ئوقۇدۇم. دادام ئىككى تال ئارغامچا ئەشتى. دىلشات تۆت تۇياق كالىنى ھەيدەپ ماڭدى. بىز بىر تونىنا كۆمۈر سېتىۋالدۇق. مەن بازاردىن پالەك ئەكەلدىم. مومامنىڭ ئالتە دانە توخۇسى بار. بىز بىر دۆۋە ئەخلەتنى يۆتكەۋەتتۇق. گۈلىيار بىر قۇتا قىزىل رەڭ، ئىكـ كى قۇتا كۆك رەڭ سېتىۋالدى. بىز بۇ يىل تۆت ئېغىز يېڭى ئۆي سالدۇق. مەن بىر قۇر كىيىم ئۈچۈن ئىككى مېتىر رەخت سېتىۋالدىم. مەن بۇگۈن ئالمىنىڭ ئۆيىگە ئىككى قېتىم باردىم. ئاپام بىر قېتىم يىپنى يېڭنىگە ئۆتكۈزدى. بىز ئۇچ مەيدان ئۇنتۇق، ئىككى مەيدان ئۇنتۇردۇق.

53-كۆنۈكمە: تەركىبىدە خاس مىقدار سۆزلەر كەلگەن ئۇچ جۈملە، كۆچمە مىقدار سۆزلەر كەلگەن ئۇچ جۈملە توزۇڭلار.

ئۇلگە: بىزنىڭ ئۆيدە ئۇچ تۇياق كالا، 12 تۇياق قوي بار. ساۋۇتجان تۆت ئېغىز ئۆي سالدى.

54-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن شەيئى مىقدارلىرىنى بىر تەرەپكە، ھەرىكەت مىقدارلىرىنى بىر تەرەپكە ئايرىڭلار.

مەن دۈكاندىن ئىككى تال قېرىنداش، بىر قۇتا بويۇق ئالدىم. بىز يېغىن ئارىلىقىدا 15 مىنۇت دەم ئالدۇق. ھەسەنجان ھەر يىلى 15 تۈپ كۆچەت تىكىدۇ. دادام ئىككى چىنە ئاشنى يەۋەتتى. مەن مومامنىڭ ئۆيىگە ھەپتىدە بىر قېتىم بارىمەن. بىز ئۈچ مەيدان مۇسابىقىلەشتۇق. بىز ھەر كۈنى ئالتە سائەت دەرس ئوقۇيمىز. مۇرادىل دورىخانىدىن بەش قاپ دورا ئەكەلدى.

§ 3 . مىقدارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. مىقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە سان-مىقدار بىرىكمىسى شەكىللىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۈچ نەپەر ئوقۇنقۇچى، ئىككى دانە ئانار، بىر قۇر كىيىم، بىر يۈتۈم سۇ ...

2. سان-مىقدار بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كەلسە، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، پېئىللارنىڭ ئالدىدا كەلسە، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ؛ ئىسىمغا خاس بولغان قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: دادام بازاردىن ئۈچ پارچە سۈرەت سېتىۋاپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

www.uyghurkitap.com

نۇربىيە مەملىكەتلىك مۇسابىقىگە بەش قېتىم قاتناشتى. (ھالەت)

كۆمۈرنىڭ بىر تونىنىسى قانچە پۇل؟ (ئىگە)

ماقالىلەرنىڭ ئىككى پارچىسىنى قايتا كۆچۈرۈڭ. (تولدۇرغۇچى)

ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقى 1460 كىلومېتىر. (خەۋەر)

3. مىقدارلار ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. ئۇ قوشۇمچىلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن بىر قىسىم ياسالما مىقدارلارنى ياسايدۇ.

مەسىلەن: چىشلە+م — چىشلەم، تىل+سىم — تىلسىم، يۈد+ۇم — يۈدۇم، چاقىر+سىم — چاقىرسىم، قات+سىم — قېتىم، يۈت+ۇم — يۈتۇم، باغلا+م — باغلام، تاڭ+سىق — تېڭىق، ئورا+م — ئورام ...

4. بەزى سان-مىقدار بىرىكمىلىرىگە «-چە، -دەك، -تەك» قاتارلىق قوشۇمچىلار ۋە «يېقىن، ئارتۇق، ئەتراپىدا» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مۆلچەر ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: يېرىم جىڭچە ياغ، 15 پارچىدەك كىتاب، 100 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە، 300 تۇياققا يېقىن ئات، 100 گە يېقىن ئادەم، 500 پارچە ئەتراپىدا ھەر خىل سۈرەت ...

5. بىر قىسىم مىقدارلار «-لاپ، -لەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشكە ئايلىنىدۇ.

مەسىلەن: كېسەل جىڭلاپ كىرىپ، سەرلەپ چىقىدۇ. (ماقال)

6. سان-مىقدار بىرىكمىلىرى يارەمچى پېئىللار بىلەن

بىرىكسىپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: بۇ ماشىنىدىكى كۆمۈر بەش تونىنا ئىكەن.

تەييارلانغان ماقالە 20 پارچە بولدى.

12 تۈياق قوي ئۈچ يىلدا 30 غا يەتتى.

55-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ مىقدار سۆزدىن 20 نى ياسىڭلار.

-م، - سىم، - ۇم، - ۇم، - مق

ئۈلگە: يۆگە+م—بىر يۆگەم يىپ، تاڭ+مق—بەش تېڭىق مال

56-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سان-مىقدار بىرىكمىلىرىنىڭ قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

تۇنۇگۈن كەچتە بىر مەيدان چىلىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. مەن ئۈلارنى ئىزدەپ كوچىغا ئۈچ قېتىم چىقتىم. مەن تاغامنىڭ ئۆيىدە بەش كۈن تۇردۇم. بىلىق كۆلىگە بېرىش ئۈچۈن ئۈچ كىلومېتىر ئەتراپىدا يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدىكەن. ھېيت مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈچ كۈن دەم ئالىدۇق. گۆشنىڭ بىر كىلوگرامى قانچە پۇل؟ قويلاردىن 20 تۇياقنى سېتىۋېتەيلى.

بىز 10 مو يەردىن بەش مىڭ ئالتە يۈز جىڭ بۇغداي ئالدۇق.

57-كۆنۈكمە: سان مىقدار بىرىكمىلىرى ئىگە، تولدۇرغۇچى ۋە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئالتە جۈملە تۈزۈڭلار.

58-كۆنۈكمە: مىقدار سۆزلەرگە «-لاپ، -لەپ» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ئون رەۋىش ياسىڭلار.

ئۈلگە: ئاي+لاپ، سائەت+لەپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى مىقدار دەيمىز؟
2) قانداق سۆزلەرنى خاس مىقدار دەيمىز؟
3) قانداق سۆزلەرنى كۆچمە مىقدار دەيمىز؟
4) قانداق سۆزلەرنى شەيئى مىقدارلىرى دەيمىز؟
5) قانداق سۆزلەرنى ھەرىكەت مىقدارلىرى دەيمىز؟
6) مىقدارلار قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ _____ بىرلىرى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر مىقدار سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.
2) كۆچمە مىقدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سۆز تۈركۈمىگە خاس _____ خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ.
3) سان-مىقدار بىرىكمىلىرى جۈملىدە _____ ئالدىدا كەلسە _____ ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.
4) پېئىللار بىلەن بىرىكىپ _____ _____ _____ بىلدۈرىدىغان مىقدارلار _____ _____ دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) كۆچمە مىقدارلار ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلمەيدۇ. (×)
2) ھەرىكەت مىقدارلىرى پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىدۇ. (√)
3) مىقدارلارنى ياسىغىلى بولىدۇ. (×)
4) مىقدارلاردىن رەۋىش ياسىغىلى بولىدۇ. (√)

6-باب. ئالماش

§ 1 . ئالماشنىڭ مەنىسى

جۈملىدە ئۆزىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن تىرىشىپ ئوقۇيمەن. بۇ جۈملىدىكى «مەن» دېگەن ئالماش سۆزلىگۈچىنىڭ (ئىسمىنىڭ) ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

ئاكاڭ ئەخلاقلىق بالا ئىدى، سەنمۇ شۇنداق بالا بولغىن. بۇ جۈملىدىكى «شۇنداق» دېگەن ئالماش «ئەخلاقلىق» دېگەن سۈپەتنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

يەتتىنى سەككىزگە قوشساق ئونبەش بولىدۇ، ئۇنى ئىككىگە كۆپەيتسەك ئوتتۇز بولىدۇ. بۇ جۈملىدىكى «ئۇ» دېگەن ئالماش «15» دېگەن سانىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

سەن 200 جىڭ بۇغدايىنى كۆتۈرەلەيسەن، ئەمما مەن ئۇنچىلىك نەرسىنى كۆتۈرەلمەيمەن. بۇ جۈملىدىكى «ئۇنچىلىك» دېگەن ئالماش «200 جىڭ» دېگەن سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

سىز تېز ماڭالايدىكەنسىز، بىراق مەن ئۇنداق ماڭالماي-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

مەن.

بۇ جۈملىدىكى «ئۇنداق» دېگەن ئالماش «تېز» دېگەن رەۋىشنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

— سىز سىرتتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئاۋازلارنى ئاڭلىمايۋاتامسىز؟

— مەن ئۇنداق ئاۋازلارنى ئاڭلىمىدىم.

بۇ دىئالوگدىكى «ئۇنداق» دېگەن ئالماش «ۋاراڭ - چۇرۇڭ» دېگەن تەقلىدنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

59 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئالماشلارنى تېپىڭلار.

نۇر مۇئەللىم ماڭمىاتىكا دەرسىنى ناھايىتى ياخشى سۆزلەيدۇ، ئۇ ئالىي مەكتەپتە ياخشى ئوقۇغانىكەن. ھەدەم مەكتەپتە ئىلاچى بولۇپ ئوقۇۋاتىدۇ، مەنمۇ شۇنداق ئوقۇشقا تىرىشىمەن. ئايلىنىڭ 40 - نومۇرلۇق ئاياغ كىيىدىكەن، مەنمۇ شۇ نومۇرلۇق ئاياغ كىيىمەن. غاپپارنىڭ ئۆيى بىلەن مەكتەپنىڭ ئارىلىقى ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىكەن، مەكتەپ بىلەن بىزنىڭ ئۆينىڭ ئارىلىقى ئۇنچىلىك كەلمەيدۇ. مەن تۇرغۇنىنىڭ ئۆيىگە كەچتە بارىمەن، سەنمۇ شۇ چاغدا بارغىن. سىز تاراق - تۇرۇق ئاۋاز چىقارماي ئىشلەڭ، ئۇ ئاۋاز باشقىلارغا دەخلى قىلىۋاتىدۇ. سەككىز جۇپ سان، ئۇ تۆتكە كەسىرسىز بۆلۈنىدۇ.

60 - كۆنۈكمە: ئالماشلارنىڭ باشقا سۆز ئىلىرىنىڭ ئورنىدا كېلىشىنى ئالتە مىسال ئارقىلىق ئېلار.

§ 2 . ئالماشنىڭ تۈرلىرى

ئالماشلار لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە تىلىدىكى رولىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1. شەخس ئالماشلىرى

> شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئالماشلار شەخس ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخس ئالماشلىرى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى (ئۆزگە) دىن ئىبارەت ئۈچ شەخسنى ئىپادىلەيدۇ. شەخس ئالماشلىرى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. «مەن، سەن، ئۇ» ئالماشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ.

مەسىلەن: مەن+نىڭ — مېنىڭ، مەن+نى — مېنى («ن» چۈشۈپ قالىدۇ)

مەن+گە(غا) — ماڭا («ئە» «ئا»غا، «گ» «ك» غا ئۆزگىرىدۇ.)

«ئۇ» ئالمىشىغا «-غا، -دا، -دىن» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشتا «-غا، -دىن، -دا» دىن بۇرۇن «-نىڭ» قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: 1-شەخس: مەن، مېنىڭ، مېنى، مەندىن، مەندە، ماڭا

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېكى تورىسى

2-شەخس: سەن، سېنىڭ، سېنى، سەندىن، سەندە، سائا

3-شەخس: ئۇ، ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدا

ئەسكەرتىش: «ئۇنىڭغا» ئالمىشى شېئىرلاردا «ئائا» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

شەخس ئالماشلىرى تىركەلمىلەر بىلەن بىردەكسىپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن بىلەن، سىز توغرۇلۇق، سەن ئۈچۈن، سىلى بىلەن، ئۇنىڭغا ئائىت، ئۇلار ھەققىدە، سىلەرگە قارىغاندا ...

1-شەخس	بىرلىك		مەن
	كۆپلۈك		بىز
2-شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈر	سەن
		سىپايە تۈر	سىز
		ھۆرمەت تۈر	سىلى، ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈر	سىلەر
		ھۆرمەت تۈر	ھەرقايسىلىرى، ھەربىرلىرى
		سەتلىمە تۈر	سەنلەر، ھەرقايسىڭ
3-شەخس	بىرلىك		ئۇ
	كۆپلۈك		ئۇلار

61-كۆنۈكمە: شەخس ئالماشلىرىنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن بىردىن جەمئىي ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىز تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولدىڭىزمۇ؟

2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

شەيئىلەرنى ياكى تۇرلۇك بەلگە-ھالەتلەرنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگە-ھالەتلىرىنى، سان-مىقدارلىرىنى ئىمما-ئىشارەت بىلەن كۆرسەتسە، يەنە بەزىلىرى ئاۋۇالقى پىكىرگە باغلاش يولى ئارقىلىق كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن: بىزنىڭ ياتقىمىز ئاۋۇ بىنادا.

سەن قانداق بارساڭ، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن.

بىرىنچى جۈملىدىكى «ئاۋۇ» ئالمىشى كونكرېت بىر شەيئىنى ئىشارەت بىلەن كۆرسەتكەن. ئىككىنچى جۈملىدە-كى «شۇنداق» ئالمىشى «بارماق» ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئۇ، بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاشۇ، ئاۋۇ، ئەنە، مانا، ئۇنداق، بۇنداق، مۇنداق، ئانداق، شۇنداق، ئاشۇنداق، مۇشۇنداق، ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئانچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك، مۇشۇنچىلىك، ئانچىۋالا، مۇنچىۋالا، شۇنچىۋالا، تەكرار قا-تارلىقلاردىن ئىبارەت.

62-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن كۆرسىتىش ئالماشلارنى ئايرىپ چىقىڭلار.

مەن تەسلىكتە مۇشۇنچىلىك قىلالىدىم. بىز ئۇ كۈنى دەم ئالغانىدۇق. ئاۋۇ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىڭلار. بىزنىڭ يەرلىرىمىز مۇشۇ پاسىل ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. شۇنـ

چىلىك تەنقىدنى كۆتۈرەلمەي قالدىڭمۇ؟ بىزنىڭ ئۇي ئىدە مۇنۇ كىشى كىم بولىدۇ؟ نېمىگە شۇنچىۋالا چېچىلىسەن؟ سىز ئىزدىگەن كىتاب مانا. ئۇنىڭ ئۇنداق گەپلىرىگە پەرۋا قىلماڭ. سىز مۇشۇ ئورۇندا ئولتۇرۇڭ.

63-كۆنۈكمە: تەركىبىدە كۆرسىتىش ئالماشلىرى بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: ئاشۇ كۈنى بىز سىزنى خېلى كۆپ ساقلىدۇق.

ئۇيغۇر تىلىدىكى 3-شەخس ئالمىشىنىڭ بىرلىك تۈرى «ئۇ» بىلەن كۆرسىتىش ئالماش «ئۇ» شەكىل جەھەتتە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ كۆرسىتىش ئالماش ياكى شەخسلىك ئالماش ئىكەنلىكى جۈملىدىكى مەنىسىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ.

مەسىلەن: — سەن غالىبنى تونۇمسەن؟

— مەن ئۇنى تونۇمايمەن. (شەخس ئالمىشى)

— سەن ئۇرۇمچىگە بارغانمۇ؟

— مەن ئۇ يەرگە بارمىغان. (كۆرسىتىش ئالمىشى)

64-كۆنۈكمە: «ئۇ» ئالمىشىدىن پايدىلىنىپ تۆت جۈملە تۈزۈڭلار. «ئۇ» ئالمىشى باشتىكى ئىككى جۈملىدە شەخس ئالمىشى رولىدا كەلسۇن، كېيىنكى ئىككى جۈملىدە كۆرسىتىش ئالمىشى رولىدا كەلسۇن.

65-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن پايدىلىنىپ بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

بۇ، مۇنۇ، ئاشۇ، ئۇنداق، مۇشۇنداق، ئۇنچىلىك، مەشە، مۇشۇ، شۇنچىۋالا، مەيە.

ئۇلگە: سىز ئىزدىگەن كىتاب مۇشۇمۇ؟

3. سوئال ئالماشلىرى

شەيئى، بەلگە، سان، مقدار ۋە ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى ھەققىدە- كى سوئالنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار سوئال ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

سوئال ئالماشلىرى ئالماشلارنىڭ تىپىك تۈرى بولۇپ، بۇ ئالماشلار ئۆزلىرى ئالمىشىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ خاراك- تېرىگە قاراپ تاللاپ قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال ئالماشلىرى: كىم، نېمە، قايسى، قانداق، قاچان، قانچە، قانچىلىك، نەچچە، نەچچىلىك، قەيەر، نە، قاياق، قېنى، قانچىنچى، نەچچىنچى، نېمىشقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مەسىلەن: ئۇ كىم؟ ئاۋۇ نېمە؟ ئۆيۈڭلار قايسى؟ سالامەت- لىكىڭىز قانداق؟ سىلى قاچان كەلدىلە؟ سەن قەيەرگە بارد- ىڭ؟ يېشىڭ قانچە؟

66-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سوئال ئال- ماشلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قانداق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئالماشقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

سىز كىمنى ئىزدەيسىز؟ سەن نېمە قىلماقچى؟ سىز قايسى يېزىدىن كەلدىڭىز؟ بىز ئۇنىڭ قانداق پىلانى بارلىقد- ىنى ئۇقۇپ باقايلى. سەن بۇ يەرگە قاچان كەلدىڭ؟ بۇ يىل قانچىلىك ھوسۇل ئالدىڭلار؟ شىنجاڭدا قەيەر گەك ئىسسىق؟ سەن نەگە بارماقچى؟ سىز نېمىشقا يىغلايسىز؟

67-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سوئال ئالماشلىرىنىڭ ھەربىرى ئۇچۇن بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

كىم، نېمىلەر، قاچان، قانچىلىك، قەيەر، قېنى، نە، قايسى، قاياق، قانداق

ئۇلگە: بالام، دوختۇرخانا قايسى؟

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

4. ئۆزلۈك ئالماشلىرى

شەيئىلەرنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماش، ئۆزلۈك ئالمىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى «ئۆز» دېگەن بىرلا سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئىسىمنىڭ تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. (ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ)

ئۆزلۈك ئالمىشى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىدۇ.

مەسىلەن: ئۆزۈم توغرۇلۇق، ئۆزۈم ئۈچۈن ...

«ئۆز» دېگەن ئالماشقا بەزى تىل تەركىبلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئاز ساندىكى بىر قىسىم سۆزلەر ياسىلىدۇ، بۇنداق سۆزلەر ئالماش بولماستىن، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: ئۆزئارا، ئۆزلۈكىدىن (رەۋىش)، ئۆزگىچىلىك (ئىسىم)، ئۆزگە، ئۆزۈمچىل (سۈپەت)

«ئۆز» دېگەن ئالماشنىڭ تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

1-شەخس	بىرلىك		ئۆزۈم	ئۆزۈمنىڭ
	كۆپلۈك		ئۆزىمىز	ئۆزىمىزنىڭ
2-شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈر	ئۆزۈڭ	ئۆزۈڭنى
		سىپايە تۈر	ئۆزىڭىز	ئۆزىڭىزنىڭ
		ھۆرمەت تۈر	ئۆزلىرى	ئۆزلىرىگە
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈر	ئۆزۈڭلار	ئۆزۈڭلارغا
		ھۆرمەت تۈر	ئۆزلىرى	ئۆزلىرىدىن
3-شەخس	بىرلىك		ئۆزى	ئۆزىدە
	كۆپلۈك		ئۆزلىرى	ئۆزلىرىدە

ئەسكەرتىش: 2-شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى «ئۆز-لىرى» ، 2-شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى «ئۆزلىرى» ۋە 3-شەخس كۆپلۈك ئالمىشى «ئۆزلىرى» شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ، ئەمما، مەنە جەھەتتىن ئوخشمايدۇ، بۇلارنىڭ قانداق مەنە ئىپادىلىگەنلىكى كونكرىت جۈملىدە روشەنلىشىدۇ.

مەسىلەن: بوۋا، ئۆزلىرى قەيەردىن كەلدىلە؟ (2-شەخس، بىرلىك، ھۆرمەت تۈر)

بۇ مەسىلىگە ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئىپادە بىلدۈرۈش-سىلە. (2-شەخس، كۆپلۈك، ھۆرمەت تۈر)

بۇ ئىشقا بىز ئارىلاشمايلى، ئۇلار ئۆزلىرى كېلىشسۇن. (3-شەخس، كۆپلۈك)

68-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئۆزلۈك ئالماشلىرىنىڭ قايسى شەخس، قايسى كېلىشتە تۈرلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۆزى ئۆزىدىن قانائەتلىنىش — بىلىم ئېلىشنىڭ دۈش-مىنى. ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا. (ماقال) بىرىنىڭ كىشىلىك قەدىر-قىممىتىمىز ئۆزىمىزنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىمىز ئارقىلىق بىلىنىدۇ. ئادەم ئۆچۈن ئۆزىنى بىلىش — ئەڭ قىممەتلىك. ھەممىمىز ئۆزى-مىزنى قەدىرلەيلى، ئۆزىمىزگە ئىشىنەيلى، ئۆزىمىزگە قاتتىق تەلەپ قويايلى. بۇ ئورۇندۇقنى ئۆزۈم ياسىۋالدىم. ئۆزى مۆكۈپ تۇرىدۇ، ساقلى چىقىپ تۇرىدۇ. (تېپىشماق)

69-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تەلەپ بويىچە ئۇچ جۈملە تۈزۈڭلار.

«ئۆزلىرى» دېگەن سۆز بىرىنچى جۈملىدە 2-شەخس،

بىرلىك هۆرمەت تۇرى مەنىسىدە كەلسۇن، ئىككىنچى جۈملىدە 2-شەخس، كۆپلۈك هۆرمەت تۇرى مەنىسىدە كەلسۇن، ئۈچىنچى جۈملىدە 3-شەخس كۆپلۈك مەنىسىدە كەلسۇن.

70-كۆنۈكمە: «ئۆز» دېگەن ئالماشنى تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەپ، ئالتە جۈملە تۇزۇڭلار.

5. بەلگىلەش ئالماشلىرى

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى هەرخىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى (هەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى) بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بەلگىلەش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالماشلىرى «هەممە، پۈتۈن، پۈتكۈل، بارلىق، هەر، بارچە، هەرىەر، هەرجاي، هەرۋاقىت، هەركىم، هەرنەرسە، هەرنېمە، هەرقانداق، هەرقايسى، هەرقاچان» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بەلگىلەش ئالماشلىرى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ تاغدىن-باغدىن سۆزلەپ هەممەيلەننى ئاغزىغا قاراتتى.

مەن هەرقايسىڭلارغا سەممىي رەهمەت ئېيتىمەن.

هەممىلىرىنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولغاي.

ئەسكەرتىش: «پۈتۈن» سۆزى بەلگىلىك تېكىستتە سۆيەت رولىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: پۈتۈن سان، پۈتۈن يەرشارى ...

بەلگىلىك تېكىستتە «هەممە» مەنىسىدىكى ئالماش رولىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: پۇتۇن شەھەر خەلقى قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى.

71-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن بەلگىلەش ئالماشلىرىنى تېپىڭلار.

بۇ خەۋەر بىر دەمدىلا پۇتۇن كەنتكە تارقىلىپ كېتىپ، ھەركىم ھەرنېمە دېگەن بىلەن ئۆز بېشىغا كەلمىگىچە بىلمەيدۇ. ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئىش ئورنىدىن ئايرىلمىشقا بولمايدۇ. بىز بۇ يىل ھەربىرىمىز ئۈچ تۈپتىن جىرىم تىكىمىز. مەكتىپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇنتقۇچىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرىمىز. بىز ھەرقايسى ناھىيە-شەھەردىن كېلىپ توپلاندۇق. ھەممىنى قىلغان — سەن. ھەممىلىرىنىڭ ھېيتى مۇبارەك بولغاي. ئۆزىمىزنىڭ بىر ئۆگەنگۈچى ئىكەنلىكىمىزنى ھەرۋاقىت ئەسته تۇتايلى.

72-كۆنۈكمە: ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالماشلىرىنىڭ ھەربىرى ئۇچۇن بىردىن جۇملە تۈزۈڭلار.

6. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

> شەيئى، بەلگە، خۇسۇسىيەت، سان-مىقدار ھەققىدىكى ئىنكارنى (يوقلۇقنى) بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى «ھېچ» دېگەن سۆزگە سوئال ئالماشلىرى ۋە «نەرسە، يەر، بىر» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى كەلگەن جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز شەكىلده بولىدۇ.

مەسىلەن: مېنىڭ ھېچىيەرگە بارغۇم يوق. مەن ھېچقاچان ئۇنداق گەپنى قىلمىدىم. ئۇنىڭدا ھېچبىر ئالامەت يوق. بۇ

مەسىلە ھېچقانچە قىيىن ئەمەس. ئۇ بۇگۈن ھېچنەرسە يېمىدى. ماڭا ھېچكىم ھېچنېمە دېمىسۇن دېمەكچىمىسەن؟

73-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى تېپىڭلار.

سىزنى ھېچكىم ئىزدىمىدى. قاراڭغۇدا ھېچنەرسىنى پەرق ئېتەلمىدىم. خەنزۇچىنى ھېچقايسىمىز سەنچىلىك بىلەمەيمىز. بۇ ئىشتىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمايدۇ. مەن ھېچنېمە بولمىدىم. ئۇ ھېچيەردە يوق. ئۇلارنىڭ ھېچبىرىدىن ئاۋاز چىقمىدى. ئۇلارنىڭ ھېچقانداق پىكرى يوق ئىكەن. مېنىڭ ھېچنەرسەم يوقالمىدى. مەن ئۇلارنىڭ ھېچنەرسىسىگە چېقىلمىدىم.

74-كۆنۈكمە: تەركىبىدە بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: مەن ئۇ يەرگە ھېچقاچان بارغان ئەمەسمەن.

7. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

شەيئى، بەلگە، خۇسۇسىيەت، سان-مىقدار ھەققىدىكى ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى سوئال ئالماشلىرىغا «-دۇ، -تۇ» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، بەزىلىرى «ئاللا، بىر» سۆزلىرىگە سوئال ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى «ئاللا» سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ، تەلەپپۇزىمۇ «ئاللا — تەڭرى» سۆزىگە ئوخشىمايدۇ. يەنە بەزى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى «بىر» سۆزىگە

«قانچه، نەچچه، مۇنچه» ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: روشەنگۈل پۈتۈن دىققىتى بىلەن قانداقتۇ بىر نەرسىنى ئويلاۋاتاتتى. تۇيۇپ قالغىدەك «ۋاي-جان!» دەپ توۋلىۋەتتى. ئۇنىڭ كىرىشى بىلەن خىيالىم ئاللىقايانىلارغا چېچىلىپ كەتتى. ئۇ بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلىدى. مەن ئۇنى ساقلاۋاتقىلى بىرقانچە كۈن بولدى. مەن سىزنى ئىزدەپ بىرقانچە قېتىم كەلدىم. بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئاشقازىنىم ئاغرىپ تۇرىدۇ. مەن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە گەپ قىلدىم، لېكىن ئۇ قايىل بولمىدى.

75-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرىنى تېپىڭلار.

كېچىدە كىمدۇ بىرى غىڭشىپ ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتتى. ياسىن قانداقتۇ بىر نەرسىگە سىنچىلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئادەمنى مەن نەدىدۇ كۆرگەندەكلا قىلىمەن. كېچىدە نېمىدۇ بىرنەرسە كۆرۈندى. ئۇ چاغدا ماشىنا ئاللىقاچان مەنزىلگە يېرىپ بولغانىدى. سىرتتا بىركىملەرنىڭ گۇدۇڭشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. كۆزۈمنى يۇمسامىلا ئاللىقانداق قورقۇنچلۇق بىر نەرسىلەر كۆز ئالدىمغا كېلىۋالاتتى. مەن قايسىدۇ بىر شائىرنىڭ: «ھەرقاچان يادىڭدا بولسۇن، بۇ ھايات قىممەت ساڭا» دېگەن مىسرالىرىنى تولىمۇ ياقتۇرىمەن. بىرنېمىلەرنى قىلىپ يۈرۈپ ئىشىمنى تەستە پۈتتۈردۈم.

76-كۆنۈكمە: تەركىبىدە ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى كەلگەن ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: ① مەن ئۇنىڭ بىلەن قاچاندۇ بىر قېتىم كۆرۈشۈپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نەشرىسى

كەلدىم. ② سەن پالانى كۈنى بارىمەن دېسەڭ، مەن سېنى ساقلاپ تۇرىمەن.

77-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جەدۋەلگە ئالماشلارنىڭ تۈرى بىلەن يېچە بەشتىن ئالماش يېزىڭلار.

1	شەخس ئالماشلىرى	
2	كۆرسىتىش ئالماشلىرى	
3	سوئال ئالماشلىرى	
4	ئۆزلۈك ئالماشلىرى	
5	بەلگىلەش ئالماشلىرى	
6	بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى	
7	ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى	

§ 3. ئالماشلارنىڭ گراماماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. ئالماشلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭكىدەك ئېنىق ئەمەس.

مەسىلەن: «سۇ»، «قىزىل» دېسەك، ئۇقۇم ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. «بۇ، ئاۋۇ، ھېچكىم، ئاللىقاچان» دېسەك، ئۇقۇم نىسبەتەن تۇتۇقراق ئىپادىلىنىدۇ.

2. ئالماشلار يېغىنچاقلاش رولىنى ئويناپدۇ.

مەسىلەن: «ئارزۇگۈل، نۇربىيە، نۇرنىسالار 1992-يىلى خىزمەتكە قاتناشقان، ئۇلار 3-ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىشلەيدۇ» دېسەك، ئىككىنچى جۈملىدىكى «ئۇلار» دېگەن ئالماش بە-

رىنچى جۈملىدىكى ئۇچ ئىسىمنى يىغىنچاقلىغان.

3. ئالماشلارنىڭ ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق. ئالماشلارنىڭ تۈرلىنىشى باشقا مۇستەقىل سۆزلەردەك سىستېمىلىق ئەمەس. بىر قىسىم ئالماشلار جۈملىدە بەزى ۋەزىپىدە كەلسىمۇ، بەزى ۋەزىپىلەردە كەلمەيدۇ. (ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولالمايدۇ.)

4. ئالماشلار جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن 2-يىللىق 3-سىنىپتا ئوقۇيمەن. (ئىگە)

بۇگۈن سىلەرنى ئۆزۈم مېھمان قىلىمەن. (ئىگە)

ھەممىنى قالايمىقان قىلغان ئادەم سەن. (خەۋەر)

بىزنىڭ سىنىپ مەسئۇلىمىز مۇشۇ. (خەۋەر)

ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

سىلەر ھېچكىمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەيسىلەر. (ئېنىقلىغۇچى)

سىز ئۆزىڭىزنى تەكشۈرۈشىڭىز كېرەك. (تولدۇرغۇچى)

سەن نېمىنى بىلىسەن؟ (تولدۇرغۇچى)

قەھرىمانلارنىڭ نامى ھەرقاچان يادلىنىدۇ. (ھالەت)

بىز ھەرىيەر-ھەرىيەرلەردىن كەلدۇق. (ھالەت)

مەن ھېچقاچان ئۇنداق دېمىدىم. (ھالەت)

5. ئالماشلار بەزى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق بىرقانچە ئىسىم، سۈپەت، پېئىل ياساش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئۇنداق + چى — ئۇنداقچى، مۇنداق + چى —

www.uyghurkitap.com

مۇنداقچى، ئۆز+لۈك—ئۆزلۈك، سەن+لە—سەنلە، سىز +لە—سىزلە، سەن +لەپ —سەنلەپ، سىز +لەپ— سىزلەپ

6. ئالماشلار يارەمچى پېئىللار ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن ئىدىم، سەن ئىكەنسەن، ئۇ ئەمەس، شۇ ئىمىش، مەن توغرۇلۇق، ئۇلارغا ئائىت، سەن ئۈچۈن، ئۇنىڭغا دائىر ...

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى ئالماش دەيمىز؟
2) ئالماشلار قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
3) شەخس ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇلار قايسىلار؟
4) كۆرسىتىش ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
5) سوئال ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
6) ئۆزلۈك ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
7) بەلگىلەش ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
8) بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
9) ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى دېگەن نېمە؟
10) ئالماشلارنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) ئۆمەك ، بىلەك ، يىلان ، مىدىر ۋە ھەددىمۇ ھەققىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار

سوئال ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

2) شەيئىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئۆزلۈك ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى «ھېچ» دېگەن سۆزگە ۋە «ھېچ» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) ئالماشلار پېئىلدىن باشقا بارلىق سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. ( )

2) ئالماشلار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلمەيدۇ. ( )

3) ئالماشلار جۈملىدە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىدۇ. ( )

4) ئالماشلار جۈملىدە يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكمەيدۇ. ( )

5) ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلمەيدۇ. ( )

6) ئالماشلارنى ياسىغىلى بولمايدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

7-باب. رەۋىش

§ 1 . رەۋىشنىڭ مەنىسى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ تۆيۈقسىز يىغلاپ كەتتى، ئىككى تەرەپ باتۇرلارچە ئېلىشتى. كومىدىيە ئۇمۇرلىرى تولىمۇ قىزىقارلىق ئىكەن. مەن ئۆيدىن ھازىر كەلدىم. بىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا بارايلى. ئۇ تېز يۈگۈردى. سەن مېنى قەستەن بوزەك قىلىۋاتىسەن. بۇ مەسىلە يېقىندا ئۇزۇل-كېسىل ھەل قىلىندى.

رەۋىشلەرگە قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداقچە؟ قاچان؟ قاچانغىچە؟ قاچاندىن بېرى؟ قەيەردە؟ قەيەرگىچە؟ قەيەردىن؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللار قويۇلىدۇ.

78-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن رەۋىشلەرنى تېپىڭلار ۋە سوئال قويۇڭلار.

بىز ھازىر يولغا چىقىمىز. بالام، بېرى كەلگىنە، سەن چايسان قاچ. سىزگە چىمەندوپپا تازا يارىشىپتۇ. سەن كىشىلەرنى بىكاردىن-بىكار ئۇرامسەن؟ سىز ئاۋۇال مېنىڭ تۇرۇقۇم. ئۇنىڭ نەتىجىسى تۆۋەن چىقىپ قاپتۇ. مەن ئۇستازىمنى پات-پات يوقلاپ تۇرىمەن. ھەممەيلەن مېنىڭ پىكرىمگە بىردەك قوشۇلدى. سېنىڭ قىلغىنىڭ پۈتۈنلەي خاتا. ئۇ بۈگۈن ئەتەي چاتاق چىقاردى.

§ 2 . رەۋىشنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر مەنىسىگە ئاساسەن تۆۋەندە-كى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋاقىت رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىتتىپاقلىققا ھەردائىم ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم. بۇ يىل تەبىئىي ئاپەت كۆپ بولدى. سىلەر دەرھال يولغا چىقىڭلار.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرى بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، ھازىر، بۈلتۈر، بۇ يىل، ھېلى، ئاۋايا، كېيىن، بۈرۈن، ھازىرچە، دەرھال، قىشىچە، يازىچە، مەڭگۈ، ھەر دائىم، ھەمىشە، ھامان، ئەبەدىي، بەزىدە، ئەمدى، ئاۋۋال، دەسلەپ، ئاخشام، گاھىدا، كەچ، كۈن بويى، ئاخىرغىچە، ئەتىگەن، كەچكىچە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

79-كۆنۈكمە: تەركىبىدە ۋاقىت رەۋىشلىرى بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: — ئۇ دەسلەپ مېنى تونۇيالمىدى.

2. ئورۇن رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئورنىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

مەسلەن: دادام مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ بىر ئاز مۇڭلۇق نەي ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇلار بىزنىڭ كەيپىمىزدە قالدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋىشلىرى نېرى، بېرى، ئالدى، سىرت، كەينى، يۇقىرى، تۆۋەن، ئىچكىرى، تاشقىرى، ھەرتەرەپتە، شۇ يەردە، پەستە، تەرەپ-تەرەپتىن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

80-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئورۇن رەۋىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

تۇشمۇ تۇشتىن، ھەرياندىن، ئۇستىدە، ئالدىدا، تۆۋەندىن

ئۇلۇغ: ئۇ مېنىڭ قېشىمغا يېقىن كەلدى.

3. ھالەت رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسلەن: ئۇلار تۇيۇقسىز كېلىپ قالدى. بىز بىرلىكتە ماڭايلى. يىقىلغان ئادەم ئورنىدىن تەسلىكتە تۇردى. ئۇ بىزنىڭ ئۆيگە پات-پات كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت رەۋىشلىرى تېز، چاپسان، مەردانە، بىردەك، بىرلىكتە، ئۇچقاندەك، پائال، قولمۇ-قول، ۋاللىدە، گۈپپىدە، تىغمۇتىغ، يۈزمۇيۈز، قاتلاممۇ-قاتلام قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

81-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ھالەت رەۋىشلىرىدىن پايدىلىنىپ جۈملە تۈزۈڭلار.

پائال، ئۇچقاندەك، قولمۇقول، ۋاللىدە، تېز

ئۇلگە: ھېلىقى ئادەم ئون قەدەمچە ماڭا-ماڭمايلا گۇپپىدە يىقىلدى.

4. دەرىجە رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋە شەيئىلەر سۈپىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر دەرىجە رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇنىڭ كېسىلى سەللىمازا ساقىيىپتۇ. بىز بۇ ئىشنى ئۇزۇل-كېسىل بىر تەرەپ قىلايلى. سەن بۇگۈن تولىمۇ ياخشى قىلدىڭ. شاۋكەت ھېكايىنى كۆپ ئوقۇيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرىجە رەۋىشلىرى تازا، پۈتۈنلەي، ئاساسەن، ئۇزۇل-كېسىل، راسا، دەل، ناھايىتى، بەك، تولىمۇ، ئىنتايىن، قەتئىي، سەل-پەل، خويمۇ، خېلى، تېخىمۇ، ئاجايىپ، جەزمەن، ھەرگىز، چوقۇم، زادى، پەقەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

82-كۆنۈكمە: تەركىبىدە دەرىجە رەۋىشلىرى بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: — مەن ئۇنىڭ پىكىرىگە تامامەن قوشۇلمەن.

5. سەۋەب-مەقسەت رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ سەۋەبى ياكى مەقسىتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر سەۋەب-مەقسەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: سەن قەستەن شۇنداق قىلدىڭ. مەن ئىلاجسىزلىقتىن قايتىپ كەلدىم. مەن بۇ گەپلەرنى ساڭا پايدىلىق دەپ قىلىۋاتىمەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سەۋەب-مەقسەت رەۋىشلىرى ئەتەي، قەستەن، ئامالسىزلىقتىن، بىكاردىن-بىكار، دۇشمەنلىك

www.uyghurkitap.com

بىلەن، ئاتايىن، بىلەلمىگەنلىكتىن، ياخشى بولسۇن دەپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن، ئوڭۇشلىپ قالارمىكىن دەپ، مەقسەت-لىك هالدا، هېچ گەپتىن-هېچ گەپ يوق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

83-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى رەۋىشلەرنىڭ هەر بىرىگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

دىققەتسىزلىك قىلىپ، مەقسەتلىك هالدا، ئاتايىن، ئەتەي

ئۈلگە: ئۇ ماڭا مەقسەتلىك هالدا ئاۋارىچىلىك تۇغدۇرۇۋاتىدۇ.

84-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن رەۋىشلەرنى تېپىڭلار ۋە قانداق رەۋىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇ مۇسابىقىدە تېز هەريكەتتە قىلدى. ئۇ شەهەردىن چاپسان قايتىپ كەلدى. مەن بۈگۈن كۆپ سۆزلىمەيمەن. بىز كەچكە پاراڭلىشايلى. مەندىن يىراق تۇر! ماجىيەنگو قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. سىز بۈگۈن بەك ياخشى سۆز-لىدىڭىز. مەن سىزنى يارىدەم بېرەرمىكىن دەپ ئىزدەپ كەل-دىم. شامال ئېغىزلىرىدا قاتتىق بوران چىقىدىكەن. هاۋا بىردىنلا سوۋۇپ كەتتى. مەن مەقسەتلىك هالدا شۇنداق دەپ قويدۇم.

85-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى رەۋىشلەرنى تۈرگە ئايرىڭلار.

كېيىن، هېلى، تۆۋەن، كۆپ، يېقىندا، گەچتە، ئۇششۇق، تۈمتۈت، چاققانلىق بىلەن، بۇرۇن، سەل-پەل، ئىلگىرى، پۈتۈنلەي، راسا، بايقىماي، بېرى، زېرىكمەستىن، تولۇق، پائال، قەستەن، زادى، شارتتىدە، دادىل، ئىلاجسىزلىق-تىن، يۈزمۈيۈز، ئۆيمۇئۆي.

86-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئاۋۇال سۈپەت رولىدا

كەلتۇرۇپ جۈملە تۈزۈڭلار، كېيىن رەۋىش رولىدا كەلتۇرۇپ جۈملە تۈزۈڭلار.

ياخشى، چىرايلىق، نۇرغۇن، قاتتىق، يېڭى، توغرا

ئۇلگە: ياخشى ئادەملەرنى ئەۋلادلار قەدىرلەيدۇ. (سۈپەت)

ئابدۇغېنى دۇتارنى ياخشى چالىدۇ. (رەۋىش)

§ 3 . رەۋىشنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، ~~سۈپەت~~ رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئەكرەم بۈگۈن كەلدى. بىز قەتئىي ئىرادىلىك بولۇشىمىز لازىم. دىلشات خەنزۇچىنى ناھايىتى ياخشى سۆزلىدى. ئۇنىڭ مىجەزى تولىمۇ ئوسال بولۇپ كېتىپتۇ.

2. رەۋىشلەر ئىسىم ۋە سۈپەتكە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىدۇ، لېكىن بۇ خىل تۈرلىنىش شۇ سۆز تۈركۈمىلىرىگە ئوخشاش سىستېمىلىق بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئەكىبەر بۈرۈن كەپتۇ. مەن كېيىنرەك كەلدىم.

3. بەزى دەرىجە رەۋىشلىرى ئايرىم تۈزغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ.

مەسىلەن: ناھايىتى، بەك، قەۋەت، ئىنتايىن، خويمۇ، تولىمۇ.

4. رەۋىشلەر ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

مەسىلەن: -لارچە، -لەرچە — قەھرىمانلارچە، ۋەھشىيلەرچە

-چىلاپ، -چىلەپ — پاقىچىلاپ، ئۆچكىچىلەپ (مەرىمەك)

www.uyghurkitap.com

-چىسىغا، -چىسىگە — دېھقانچىسىغا، ئەسكەرچىسىگە
-لاپ، -لەپ — ياخشىلاپ، قوللاپ، قۇۋۇەتلەپ، كۆپلەپ
-مىدە — جىغىدە، لەپپىدە، گۈررىدە، پالاققىدە
-ئى — يازلىقى، كۈزلىكى، كۈنلۈكى، چۈشلۈكى
-ئەن — شەكلەن، ئاساسەن، جاۋابەن، تامامەن
-چە — ھازىرچە، كېيىنچە، بۇگۈنچە، بۇ يىلچە
-مچە — كېچىچە، قىشىچە، يازچە

87-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ يا-سالما رەۋىشتىن 20 نى ياسىغىلار.

-لارچە، -لەرچە، -چىلاپ، -لاپ، -لەپ، -ئى، -ئەن، -چە، -مچە، -سىرى، -ئانە، -مىدە

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى رەۋىش دەيمىز؟

2) رەۋىشلەر مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈ-نىدۇ؟

3) ۋاقىت رەۋىشى دېگەن نېمە؟

4) ئورۇن رەۋىشى دېگەن نېمە؟

5) ھالەت رەۋىشى دېگەن نېمە؟

6) دەرىجە رەۋىشى دېگەن نېمە؟

7) سەۋەب-مەقسەت رەۋىشلىرى دېگەن نېمە؟

8) رەۋىشلەر جۈملىدە قانداق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟

9) رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى قايسى؟

10) رەۋىشلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ _____ بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

2) شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ _____ بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) رەۋىشلەر جۈملىدە _____ غا بېقىنمايدۇ ۋە _____ تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ.

4) بەزى دەرىجە رەۋىشلىرى ئايرىم تۇرغاندا _____ _____ ئاڭلاتمايدۇ.

5) رەۋىشلەر جۈملىدە كۆپ ھاللاردا _____ ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) بەزى دەرىجە رەۋىشلىرى ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ. ( )

2) سۈپەتلەر ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرگەندە رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىدۇ. ( )

3) رەۋىش شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. ( )

4) رەۋىشلەرنى ياسىغىلى بولىدۇ. ( )

5) بەزى رەۋىشلەر ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. ( )

6) رەۋىشلەر جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتاب تورى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

8-باب. پېئىل

§ 1 . پېئىلنىڭ مەنىسى

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ماڭ -، تۇر-، ياز-، ئوقۇ-، ئاچ-، كۆر-، يۇر-، ئولتۇر-، ئىشلە-، ئورۇندا-، ھۆرمەتلە-، ئوخلا-، تۇزلە-، باردى، تۇردى، سىزدى، ئاڭلىدى، ئالمىدى، كەتمىدى ...

پېئىللار نېمە قىلدى؟ نېمە قىلدۇ؟ نېمە قىلۋاتىدۇ؟ نېمە قىلىندى؟ نېمە بولدى؟ نېمە بولۇۋاتىدۇ؟ نېمە بولماقچى؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

پېئىللار ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسىدىكى تۈرلىنىشى خىلمۇخىل، ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى نازۇك ۋە مۇرەككەپ بولغان سۆز تۈركۈمىدۇر.

§ 2 . شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مەنىسى ۋە رولىغا ئاساسەن شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

هەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە (ئادەمگە) تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن قايتتىم، بىز قايتتۇق، سەن قايتتىڭ، سىلەر قايتتىڭلار، سىز قايتتىڭىز، سىلى قايتتىلا، ھەرقايسىلىرى قايتىشتىلا، ئۇ قايتتى، ئۇلار قايتتى.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «قايت» پېئىلىنىڭ مەلۇم ئادەمگە تەۋە ئىكەنلىكى (ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقى) ئىپادىلەنگەن.

ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدىغان، ئىسىم، سۈپەت، رەۋىشلەرنىڭ رولىدىمۇ كېلەلەيدىغان پېئىللار شەخسسىز پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىش، يازماق، يازغان، يازماس، يېزىپ، يازغىلى، يازغانسىرى ...

§ 3 . پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكىللىرى ۋە بولۇشسىز شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللاردا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكى ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىغا ئاساسەن پېئىللار بولۇشلۇق پېئىل ۋە بولۇشسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل بولۇشلۇق پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: توختى مەكتەپتىن كەلدى. بىز يىغىنغا قاتناشىمىز.

www.uyghurkitap.com

تۇق. مەن ماقالە يازدىم. ساۋاقداشلار رەسىم سىزۋاتىدۇ. سىز شەھەرگە بارامسىز؟ ئۇ مۇسابىقىگە قاتنىشىدىكەن.

ھەربىرىگە تىنىك ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پىئىل بولۇشسىز پىئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بولۇشسىز پىئىل بولۇشلۇق پىئىلىنىڭ ئاخىرىغا «-ما/-مە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: سەن ئۇ يەرگە بارما. مەن ماقالە يازمىدىم. ئىكرامجان تېخىچە مەكتەپتىن كەلمەيۋاتىدۇ. ئۇدۇل كەلگەنلا يەرگە تۆكۈرمەيلى. مەن يەكشەنبە كۈنى سىرتقا چىقمىدىم. تاملارغا قالايمىقان خەت يازماڭلار.

88-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پىئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

ماڭ-، يۈگۈر-، سانا-، ياشا-، تۈزلە-، ئورۇندا-، توۋلا-، كەل-، قاچ-، ساقلا-، گۇللەندۈر-، ئايا-.

ئۇلگە: بۇ قېتىم مەن سىزنىڭ كۆڭلىڭىزنى ئايىدىم.

89-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بولۇشلۇق پىئىللارنى بولۇشسىز پىئىللارغا ئايلاندۇرۇڭلار ۋە جۈملىدە كۆرسىتىڭلار.

قال-، ئۇت-، تۇت-، سايرا-، ئويلا-، ئەت-.

ئۇلگە: خالىق شاھمات مۇسابىقىسىدە ئۇتتۇرمىدى.

90-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بولۇشسىز پىئىللارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئىشلىمەپتۇ، ئۆتەلمىدى، سەمرىمىدى، يۇقتۇرۇۋالمىغىن، چاقىرمىدى، كۆرۈنمەيدۇ، كېلەلمىدىلىغۇ، بەرمىدىم.

ئۇلگە: ئۆزلىرى تۇنۇگۈنكى يىغىنغا كېلەلمىدىلىغۇ؟

§ 4 . پېئىللىنىڭ زامان شەكىللىرى

پېئىللاردىكى «زامان» ئۇقۇمى «ۋاقىت»نى كۆرسىتىدۇ. پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بەلگىلىك ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بەزى پېئىللار ھەرىكەتنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: شامال چىقىۋاتىدۇ. دەرس ئۆتۈلمەيۋاتىدۇ.

بەزى پېئىللاردا ھەرىكەتنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئابدۇۋەلى كېيىمىنى ئالماشتۇردى. مۇسابىقە ئۆيۈشتۈرۈلمىدى.

بەزى پېئىللاردا ھەرىكەتنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغانلىقى ياكى بولمايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئەتە قوچقار سوقۇشتۇرۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. 20-چىسلا باسقۇچلۇق ئىمتىھان باشلانماقچى.

ھەرىكەتنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر پېئىللىنىڭ زامان شەكىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللىنىڭ زامان شەكىللىرى ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. پېئىللىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى

ھەرىكەتنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغانلىقىنى ياكى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى پېئىللىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ماڭدىم، ماڭدۇق، ماڭدىڭىز، ماڭدىلا، ماڭ-

ئۇيغۇر كتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورى

دىگىلار، ماڭدى، مېڭىپتۇ، ماڭغان، ماڭغانىكەن، مېڭىتىكەن ...

91-كۆنۈكمە: «ئىشلە» پېئىلىنى بىرلىك ۋە كۆپلۈك بويىچە ئۇچ شەخسته تۈرلەپ، ئۆتكەن زامان مەنىسىدىكى جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىلەر تاپشۇرۇقنى ئۆز ۋاقتىدا ئىشلىدىڭلار.

2. پېئىلنىڭ هازىرقى زامان شەكلى

هەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى پېئىلنىڭ هازىرقى زامان شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلەۋاتىمەن، كۆزلەۋاتىمەن، كۆرۈۋاتىمىز، راۋاجلانماقتا، بىلەلمەيۋاتىمەن، كۆرمەيۋاتىدۇ، ئوقۇۋاتىدۇ، تەكرارلاۋاتىمەن، ئۆتۈلمەيۋاتىدۇ، ئاڭلىمايۋاتىسىز، يېزىۋاتىدۇ، كۆرۈلۈۋاتىدۇ.

92-كۆنۈكمە: «تەكرارلا» پېئىلىدىن پايدىلىنىپ هازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئالتە جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: باھار گۈل دەرس تەكرارلاۋاتىدۇ.

3. پېئىلنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى

هەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى پېئىلنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: قايتىدۇ، بىلمەكچى، كېلىدۇ، بەرمەكچىكەن، كەتمىسۇن، چىقىدۇ، قايتمايدۇ، ئوقۇمايمىز، قوشۇلسا كېرەك، كەلگۈدەك، كۆرۈشمەكچىغۇ دەيمەن، ياغىدىغان چېغى ...

93-كۆنۇكمە: «چىق» پېئىللىنى بىرلىك، كۆپلۈك ۋە ئۈچ شەخس بويىچە تۈرلەپ، كىلىدىغان زامان مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: — تۈرسۈن تاغ تەرەپكە كەتتى، ئۇ تاغقا چىقماقچى بولسا كېرەك.

ئەسكەرتىش: پېئىللارنىڭ زامان شەكلى ئۆز مەنىسىدە قوللىنىلغاندىن سىرت، بەزىدە بىر خىل زامان شەكلى ئىكىنچى بىر خىل زامان مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

1) ئۆتكەن زامانىدىكى ھەرىكەتنى ھېكايە تەرىقىسىدە بايان قىلغاندا كىلىدىغان زامان شەكلىدىكى پېئىل ئارقىلىق ئۆتكەن زامان مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1932-يىلدىن 1936-يىلغىچە غۇلجىدا تاتار باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1936-يىلدىن 1939-يىلغىچە رۇس ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ.

2) بەزىدە ھازىرقى زامان پېئىل شەكلى ئۆتكەن زامانىدىكى ھەرىكەتنى بايان قىلىش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: تۇنۇگۈنكى ئەمگەك شارائىتى تولىمۇ جاپالىق بولدى، بىر تەرەپتىن، شامال چىقىۋاتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، يامغۇر يېغىۋاتىدۇ؛ بىردەم پاناھلانغۇدەك يەرمۇ يوق، ئاخىر قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدۇق.

3) بەزىدە جۈملە ئىگىسىنىڭ داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كىلىدىغان زامان پېئىل شەكلى ئارقىلىق ھازىرقى زامان مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى نىشانى

مەسىلەن: — ئاكىڭىز نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟
— ئاكام پاختا زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ.
— ئىنىڭىز چۇ؟
— ئورمانچىلىق مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ.

94-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى پەيئىللارنىڭ قايسى زامان شەكلىدىكى پەيئىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

/ غۇر-غۇر تاغ شامىلى چىقىۋاتىدۇ. 2مەن مەكتەپكە ماڭىدىم. 3چۆپلۈكتە تورغايلار سايراۋاتىدۇ. 4مەن ئالمىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بولۇشقا تىرىشىمەن. 5كەچتە بوران چىقىدىكەن. 6بىز قار بوۋاي ياسىدۇق. 7مەن ساۋاقداشلىرىم بىلەن ياخشى ئۆتىمەن. 8ئۇ دەرسنى ياخشى تەكرارلاپتۇ. 9بىز يېزىدىن كەلدۇق. 10ئۇلار خاتىرجەم بوپتۇ. 11دوستۇم مېنى پات-پات يوقلاپ كېلىدۇ. 12بىز تىرىشىپ ئوقۇيمىز 13ئۇنىلىرىمىز مەنىلىك ئۆتۈۋاتىدۇ. 14تىلنى ئوڭايلا ئۆگىنىۋالغىلى بولمايدۇ.

95-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پەيئىللارنىڭ ھەربىرىنى ئۇچ خىل زامان شەكلىي بويىچە تۈرلەپ، ئۇچىنچى جۈملە تۈزۈڭلار.

ئويلا-، كۆزلە-، ياز-

96-كۆنۈكمە: «ئوقۇ-» دېگەن پەيئىلنى بىرلىك، كۆپ-لۈك، ئۇچ شەخس ۋە زامان شەكىللىرى بويىچە تۈرلەپ، جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىلەر تىرىشىپ ئوقۇڭلار. (2-شەخس، كۆپ-لۈك، كېلىدىغان زامان)

§ 5 . پېئىللىنىڭ راي شەكىللىرى

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەربىرتەكە نىسبەتەن سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق پوزىتسىيىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر پېئىللىنىڭ راي شەكىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللاردىكى راي ئۇقۇمى پېئىللىنىڭ خەۋەر بولۇپ كەلگەن ھەر خىل شەخسلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئەختەر رەسىم سىزدى دېيىلسە، جۈملىدىكى ھەربىرتىنىڭ سۆزلىگۈچى ئۆزى بېۋاستە بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

يامغۇر يېغىپ قالسا، بۇغدايلىرىمىز ھۆل بولۇپ كېتەرمۇ دېيىلسە، جۈملىدىكى ھەربىرتىنىڭ پەرەز تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

سەن ھېيتتا بىزنىڭ ئۆيگە كەلمىسەڭ، مەنمۇ سىلەرنىڭ ئۆيگە بارمايمەن دېيىلسە، جۈملىدىكى ھەربىرتىنىڭ شەرت تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

سىز يارەملەشمىسىڭىزمۇ، بۇنچىلىك ئىشنى ئۆزۈم تۈگىتەلەيمەن دېيىلسە، جۈملىدىكى ھەربىرتىنىڭ قارشىلىق تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

سىلەر دەرھال قايتىپ كېلىڭلار دېيىلسە، جۈملىدىكى ھەربىرتىنىڭ بۇيرۇق تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا پېئىللارنىڭ راي شەكىللىرى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىدىن

رىنى بايان رايى، شەرت رايى ۋە بۇيرۇق رايى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. بايان رايى

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ھەرىكەت توغرىسىدىكى بايانىنى بىلدۈرىدىغان راي شەكلى پېئىلنىڭ بايان رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كېۋەز تېرىقچىلىقى سۈپەتلىك ئاخىرلاشتى. مەن ئاپامغا ياردەملەشتىم. مۇئەللىم دەرسنى ياخشى سۆزلىدى. سەن ۋاقتىدا كەلدىڭ. سىلى ياخشى مەسلىھەت كۆرسەتتىلە. سىز خەتنى چىرايلىق يازىدىكەنسىز. نۇرمۇھەممەت ئېمتىھاندىن ئۆتۈپتۇ.

2. شەرت رايى

مەلۇم بىر ھەرىكەتكە قارىتا ئىككىنچى بىر ھەرىكەتنىڭ شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان راي شەكلى پېئىلنىڭ شەرت رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكىللىرى مۇرەككەپ جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكىللىرى پېئىل ئۆزىكىگە (پېئىلنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلىگە) «-سا/-سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكىللىرىدە بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، بىرلىك-كۆپلۈك، تەۋەلىك مەنىلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: سەن قاچان ماڭساڭ، مەنمۇ شۇ چاغدا ماڭىمەن. سىز كەلمىسىڭىز، مەنمۇ بارمايمەن. سىلەر دىققەت بىلەن ئاڭلىساڭلار، مەن ئەستايىدىل سۆزلەپ بېرىمەن. قازانغا نېمە سالسا، چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ. كىم ھۆرۈن

بولسا، شۇ نامراتلىشىپ كېتىدۇ. سەن يالغانچى بولساڭ، كىشىلەر ساڭا ئىشەنمەيدۇ. ئىتتىپاقلىق بولمىسا، خاتىرجەملىك بولمايدۇ. كۈندۈزى گەپ قىلساڭ، ئالدى-كەينىگە باق؛ كېچىسى گەپ قىلساڭ، ئېغىزنى قۇلاققا ياق. ئۇستاز تەلەپچان بولسا، شاگىرتى ئىقتىدارلىق بولىدۇ.

3. بۇيرۇق رايى

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ھەرىكەتكە قارىتا بۇيرۇق، تەلىپنى بىلدۈرىدىغان راي شەكلى پېئىلنىڭ بۇيرۇق رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ بۇيرۇق راي شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ:

1) بۇيرۇق رايىنىڭ 1-شەخس بىرلىك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-اي، -ەي، -ي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، بۇ خىل شەكىللەر سۆزلىگۈچىنىڭ خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ. 1-شەخس كۆپلۈك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-ايلى، -ەيلى، -يلى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىللەر دەۋەت، چاقىرىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: تۇر - اي — تۇرايلى، قارا - ي — قارايلى، سۆزلە - ي — سۆزلەيلى، كۆرە - ي — كۆرەيلى، ماڭا - ي — ماڭايلى، ئويىنا - ي — ئويىنايلى

2) بۇيرۇق رايىنىڭ 2-شەخس شەكلى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىنى ۋە مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى سىرتىدا يەنە «-غىن، -قىن، -گىن، -كىن، -ڭ، -ىڭ، -ۇڭ، -ۈڭ، -ڭلار، -ىڭلار، -ۇڭلار، -ۈڭلار،

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

- ۇڭلار، - سىلا، - سىلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: قارا، سۆزلە، تۇر، كۆر، قارات، سۆزلەت، تۇرغۇز، كۆرگۈز، قارا‌ڭ، قارا‌ڭلار، سۆزلە‌ڭ، سۆزلە‌ڭلار، تۇرۇ‌ڭ، تۇرۇ‌ڭلار، كۆرۈ‌ڭ، كۆرۈ‌ڭلار، مېڭ‌ڭ، مېڭ‌ڭلار، قارىسىلا، سۆزلىسىلە.

3) بۇيرۇق رايىنىڭ 3-شەخس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «-سۇن، -غاي، -قاي، -گەي، -كەي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: بارسۇن، كەلسۇن، بارغاي، تۇتقاي، كەلگەي، كەتكەي، تۇرغاي، كۆرگەي، يۇتقاي ...

97-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پېئىل ئۆزەكلىرىدىن پايدىلىنىپ جۈملە تۈزۈ‌ڭلار ۋە قايسى راي، قايسى شەخس، قانداق ساندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرى‌ڭلار.

ما‌ڭ-، يا‌ز-، كۈل-، توختا-، يۇگۇر-، ھۆرمەتلە

ئۈلگە: ئۇستازلارنى پۈتۈن جەمئىيەت ھۆرمەتلەيدۇ.

(بايان رايى، 3-شەخس، كۆپلۈ‌ك سان)

98-كۆنۈكمە: «-ي، - اي، - ەي، - يلى، - ايلى، - ەيلى» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتە جۈملە تۈزۈ‌ڭلار.

ئۈلگە: بىز مېيىپلارنى ئىشلىرىغا ياردەملىشەيلى.

99-كۆنۈكمە: «-سۇن، -غىن، -قىن، -گىن، -كىن» بىلەن ئاخىرلاشقان بەش جۈملە تۈزۈ‌ڭلار.

100-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن بۇيرۇق رايىدا كەلگەن پېئىللارنى بىر تەرەپكە، بايان رايىدا كەلگەن پېئىل-

لارنى بىر تەرەپكە ئايرىڭلار.

چاممىز يەتكەن ئىشلارنى ئۆزىمىز قىلايلى. كېچىدە بوران چىقتى. بىز بەدەن چېنىقتۇرىدۇق. ئۆزلىرى ياخشى-راق ئويلاپ باقسىلا. ئاشلىقنى قەدىرلەيلى. سەن بۇگۈن مومائىنىڭ يېنىغا بارغىن. مەن خەنزۇ تىلى ئۆگىنىۋاتىمەن. مەھەللىمىزدە مەكتەپ بار بولدى. بىز گەپنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدۇق. ئاممىۋى سورۇنلاردا يۇقىرى ئاۋازدا سۆزلەشمەڭلار. بۇ ئىشنى سەن ئۆزۈڭ قىلغىن.

101-كۆنۈكمە: بايان رايىدا كەلگەن پېئىللاردىن پايدىلىنىپ بەش جۈملە، بۇيرۇق رايىدا كەلگەن پېئىللاردىن پايدىلىنىپ بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: بىز مۇسابىقىدە يەڭدۇق. سەنلەر ئالدىراپ خۇشال بولۇشما!

§ 6 . پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەتنىڭ ئىگىسى (ئورۇندىغۇچىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر خىل بولىدۇ.

مەسىلەن: مۇخپۇل لەگلەك ياسىدى. زاۋۇتتا نازۇك ئەسۋابلار ياسالدى، قاھار ساتىراشقا چېچىنى ياساتتى، سەنەمگۈل ئەينەككە قاراپ ياساندى. ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنىڭ كۆڭلىنى ياشاشتى.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ياسا» پېئىلى بىلەن ھەرىكەت ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەش خىل ئىپادىلەنگەن.

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەت ئىگىسى ئوتتۇ-
تۇرىسىدىكى ھەرخىل مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شە-
كىللەر پىئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پىئىللارنىڭ دەرىجە شەكىللىرى تۆ-
ۋەندىكىچە بولىدۇ.

1. ئەسلى دەرىجە

دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكىل ئارقىلىق
ھەرىكەتنى ئىنىق ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرە-
جە بولىدۇ.

پىئىلنىڭ ئەسلى دەرىجە شەكلى باشقا دەرىجە شەكىللە-
رىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

مەسىلەن: قار ياغدى. مەن رەسىم سىزدىم. چىراغ ئۆچتى.

2. مەجھۇل دەرىجە

ھەرىكەتنىڭ نامەلۇم شەيئى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلى-
قىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلى مەجھۇل دەرىجە بولىدۇ.

پىئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمىدا
«ل» تاۋۇشى بولغان پىئىل ئۆزەكلىرىگە «-ىن/-ن» قو-
شۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا پىئىل ئۆزەكلىرىگە
«-ل/-ىل/-ۇل/-ۈل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بە-
لەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يوشۇرۇن خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىندى. ئوقۇغۇچى
قوبۇل قىلىش خىزمىتى باشلاندى. بەش دانە ياغاچ دوسكا
ياسالدى. جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىلدى. كارخانا ياخشى
باشقۇرۇلدى. خىزمەتىمىزدە سەۋەنلىكلەر كۆرۈلدى.

ئىزاھات: پىئىلنىڭ يىلتىزى، باشقا سۆز تۈركۈملىرى-

دىن ياسالغان پېئىللارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئۆزەك دەپ ئاتىلىدۇ.

3. ئۆزلۈك دەرىجە

ھەرىكەتنىڭ جۈملە ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى ۋە ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىگە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىغۇچىغا ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلى ئۆزلۈك دەرىجە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى پېئىل ئۆزىكىگە «-ن، -سن، -ۇن، -ۇن، -ل، -سل، -ۇل، -ۇل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن:

ماختا+ن+دى— ماختاندى، ياسا+ن+دى— ياساندى
كىي+سن+دى— كىيىندى، ئىل+سن+دى— ئىلىندى
تويۇ+ۇن+دى— تويۇندى، تۇت+ۇن+دى— تۇتۇندى
كۆر+ۇن+دى— كۆرۈندى، سۆيۈ+ۇن+دى— سۆيۈندى
قوزغا+ل+دى— قوزغالدى، قامدا+ل+دى— قامدالدى
چىگ+سل+دى— چىگىلدى، بەر+سل+دى— بېرىلدى
قوش+ۇل+دى— قوشۇلدى، قۇيۇ+ۇل+دى— قۇيۇلدى
تۇر+ۇل+دى— تۇرۇلدى، پۈر+ۇل+دى— پۈرۈلدى

ئەسكەرتىش: ① ئۆزلۈك دەرىجىنى ھاسىل قىلغۇچى بەزى قوشۇمچىلار بىلەن مەجھۇل دەرىجىنى ھاسىل قىلغۇچى بەزى قوشۇمچىلار شەكىلداش بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى خىل دەرىجە شەكلىنى جۈملىدىكى مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مەسىلەن: گۈل ئېچىلدى، بىلىق قارماققا ئىلىندى (ئۆزلۈك)

يىغىن ئېچىلدى، چاپان ئىلغۇچقا ئىلىندى (مەجبۇرلۇق).

② ئۈيغۇر تىلىدىكى «شاتلاندى، ئىككىلەندى» قاتارلىقلارنى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللارغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ، ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىنمۇ ئىپادىلەيدۇ؛ لېكىن ئۇلار ياسىلىش تەرتىپى جەھەتتىن «ئىككىلە + ن + دى» شەكلىدە ئەمەس، «ئىككىلەن + دى» شەكلىدە بولغانلىقتىن، بۇلارنى (پېئىلنىڭ ئۆزىكىنى كۆزدە تۇتۇپ) ئۆزلۈك دەرىجە دېمەي ئەسلى دەرىجە دېيىشكە توغرا كېلىدۇ.

③ تىلىمىزدىكى بەزى پېئىللار ئۆزلۈك دەرىجە بويىچە نۆۋەتلەشمەيدۇ.

مەسىلەن: ماڭ-، ياز-، ئىشلە-، ئوقۇ ...

4. ئۆملۈك دەرىجە

ھەرىكەتنىڭ بىرقانچە شەخس تەرىپىدىن بىرلىكتە ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆملۈك دەرىجە بولىدۇ.

پېئىللارنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ش، - ىش، - ۇش، - ۈش» قوشۇمچىلىرى ۋە شەخس، سان ۋە زاماننى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئويناش + ت + ى — ئويناشتى، ساناش + ت + ى — ساناشتى

يېزىش + ت + ۇق — يېزىشتۇق، قوي + ۇش + ت + ى — قويۇشتى

يۈگۈر + ۈش + ىڭلار — يۈگۈرۈشىڭلار.

ئەسكەرتىش: ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن شەخسسىز پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان ئىسىملاش ياسىغۇ-

چې بەزى قوشۇمچىلار ۋە بۇ شەكىلداش قوشۇمچىلاردىن ھاسىل بولغان گراماتىكىلىق شەكىللەر شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. يەنى ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىللاردا شەخس، سان، زامان ۋە راي ئۇقۇمى بولىدۇ، ئىسىمداشلاردا يۇقىرىقىدەك ئۇقۇملار بولمايدۇ.

مەسىلەن: سۆزلە+ش — سۆزلەش. (ئىسىمداش)

مەن مۇئەللىم بىلەن يەنە بىر قېتىم سۆزلەشتىم. (ئۆتكەن زامان، بىرلىك، 1-شەخس، بايان راي، ئەسلى دەرىجە)

ئەسكەرتىش: «سۆزلەش-، ياردەملەش-» پېئىللىرى ئەسىملارغا بىۋاسىتە «-لاش، -لەش» قوشۇمچىسىنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقتى ئۈچۈن ئۆملۈك دەرىجە ھېسابلانماي ئەسلى دەرىجە ھېسابلىنىدۇ.

5. مەجبۇرىي دەرىجە

ھەرىكەتنى جۈملىنىڭ ئىگىسى ئۆزى ئورۇندىماي باشقا بىر شەخسكە ئورۇنداتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجبۇرىي دەرىجە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ:

1) جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-دۇر، -دۈر، -غۇز، -گۈز» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يازدۇر-، ماڭدۇر-، كۆيدۈر-، ئەمدۇر-، تويغۇز-، ھارغۇز-، يېگۈز-، تەرگۈز-

2) سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ۋە «-ار، -ەر، -اي، -ەي» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «ت» قوشۇپ ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ئويناـ+ت — ئوينات، سەكرەت، ئاقارت، زورايت، كېڭەيت

3) جاراڭسىز تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-تۇر، -تۈر، -قۇز، -كۈز» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاستۇر-، چاپتۇر-، يۇشتۇر-، تېرىكتۈر-، ياتقۇز-، باسقۇز-، يەتكۈز-، ئەشكۈز-

ئەسكەرتىش: پېئىل دەرىجىلىرىدە قاتلىنىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا شۇ پېئىل شەكلىگە قوشۇلغان ئەڭ ئاخىرقى قوشۇمچىنىڭ رولىغا قاراپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ① يېشىندۇردى — ئۆزلۈك مەجبۇرىي دەرىجە

② كۆرۈشتۈردۈق — ئۆملۈك مەجبۇرىي دەرىجە

③ ياستىلدى — مەجبۇرىي مەجھۇل دەرىجە

④ ساناتقۇزدۇم — قوش مەجبۇرىي دەرىجە

⑤ چاپتۇرۇشتى — مەجبۇرىي ئۆملۈك دەرىجە

⑥ ياساندۇرۇلدى — ئۆزلۈك، مەجبۇرىي، مەجھۇل دەرىجە

⑦ تونۇشتۇرۇلدى — ئۆملۈك، مەجبۇرىي، مەجھۇل دەرىجە

102-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پېئىل ئۆزەكلىرىنى ئۆزلۈك دەرىجىگە ئايلاندۇرۇپ جۈملە تۈزۈڭلار.

ياسا-، تاشلا-، سىلكە-، ياپ-، تارا-، يۇ

ئۇلگە: ئۇ مۇنچىدا يۇيۇندى.

103-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پېئىل ئۆزەكلىرىنى دەرىجە شەكىللىرى بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈڭلار.

ئېيت-، كىي-، ياز-، ئۆزگەر-، ئويىنا-، ئوقۇ

ئۇلگە: ئەسلى دەرىجە — ئوقۇدى

مەجھۇل دەرىجە — ئوقۇلدى

ئۆزلۈك دەرىجە — —

ئۆملۈك دەرىجە — ئوقۇشتى

مەجبۇرىي دەرىجە — ئوقۇتتى

§ 7 . مۇستەقىل پېئىللار ۋە يارىدەمچى پېئىللار

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار جۈملە بۆلىكى بولالىشى ياكى بولالماسلىقىغا قاراپ، مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. مۇستەقىل پېئىللار

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالايدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىللاردۇر.

مەسىلەن: مەن ماقالە يازدىم. بىز ئەتە ئېكسكۇرسىيىگە بارىمىز. بوران چىقىۋاتىدۇ. ئۇلار بىزدىن ئەھۋال ئىگىلىگىلى كەپتۇ.

2. يارىدەمچى پېئىللار

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغان پېئىللار يارىدەمچى پېئىللاردۇر.

مەسلەن: ئۇ تولىمۇ تەرسا ئادەم ئىكەن. مەن تۇرسۇن بىلەن تۇنۇگۈن كۆرۈشكە نىدىم. بۇ قىلغىنىڭ توغرا بولمىدى. ھاۋا قىزىپ كەتتى. مېنىڭ پېرىزىم توغرا چىقتى. ئۇ مەيداندا توپ ئويناپ يۈرىدۇ.

يارەمچى پېئىللار لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللاردىن «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» لەر ئايرىم بىر بىرلىك سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئال-، قال-، باق-، ياتـ، باشلا-، بەر-، تاشلا-، كۆر-، قوي-، كەت-، بول-، چىق-، كەل-، ئۆت-، ئولتۇر-، يۈر-، تۇر-» قاتارلىق مۇستەقىل پېئىللار ئۆز مەنىسىنى يوقىتىپ، باشقا پېئىل ۋە سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ قوشما خەۋەر بولغاندا يارەمچى پېئىل رولىدا كېلىدۇ.

مەسلەن: مەن ئۇنى سىناپ باقتىم. بىز ئەتە يولغا چىقماقچى بولدۇق. ئۇ ئۇخلىغان بولىۋالدى. ئەكرەم سۇغا چۆشۈپ كەتكەن بالىنى قۇتقۇزۇپ چىقتى. بىز ئۇلارنى مۇسابىقىدە يېڭىپ قويدۇق. ئىرشات چوڭلا ئادەم بولۇپ قالدى.

104-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن يارەمچى پېئىللارنى تېپىڭلار.

قادىر ئۆگزىدىن ئوتۇن تاشلىدى. ئۇ تۈيۇقسىز كېتىپ قالدى. ئاينۇر ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تاشلىدى. ئۇلار سىنىپتىن چىقتى. ئاكام ئۆيدە قالدى. تاپشۇرۇق دەپتىرىدىن بىرى كەم چىقتى. پەزىلەتخەز ئىشتىن قايتىپ كەلدى. كەش پۇتۇمغا دەل كەلدى. ھەدەم ئۇرۇمچىگە كېتتى. يامغۇر شار-

قىراپ يېغىپ كەتتى. ئۆتۈكۈمنى مايلىسام پارقىراپ كەتتى.

105-كۆنۈكمە: «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» يارىمچە پېئىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت جۈملە تۈزۈڭلار.

106-كۆنۈكمە: «بول-، قىل-، تۇر-، يەت-» پېئىللىرىنى بىرىنچى جۈملىدە مۇستەقىل پېئىل، ئىككىنچى جۈملىدە يارىمچى پېئىل رولىدا كەلتۈرۈڭلار.

§ 8 . پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى

جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدىغان، ئىسىم، سۈپەت، رەۋىشلەرنىڭ رولىدىمۇ كېلىدىغان پېئىللار شەخسسىز پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى پېئىللىق خۈسۈسىيەتكىمۇ ئىگە بولغان، ئىسىم، سۈپەت، رەۋىشنىڭ بەزى خۈسۈسىيەتلىرىگىمۇ ئىگە بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ھېسابلىنىدۇ. پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1. سۈپەتداش

پېئىل ھەم سۈپەتلىك خۈسۈسىيەتلەرگە ئىگە، جۈملىدە پېئىل ھەم سۈپەت رولىدا كېلىدىغان شەخسسىز پېئىل سۈپەتداش دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتداشلار پېئىللارغا «-غان، -قان، -گەن، -كەن، -ار، -ەر، -ماس، -مەس، -مىدىغان، -يدىغان» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

مەسىلەن: ياز + غان — يازغان، يازما + غان — يازمىغان، ئاچ + قان — ئاچقان، ئاچما + غان — ئاچمىغان، كۆر + گەن

— كۆرگەن، كۆرمە + گەن — كۆرمىگەن، پۇت + كەن — پۇتكەن، ئېيتار، كۆرەر، قايتماس، پۇتمەس، قارايدىغان، دەيدىغان، بارمايدىغان، كۈلمەيدىغان، يازىدىغان، كۆرىدىغان ...

سۈپەتداشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) سۈپەتداشلار بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىللەر بويىچە، دەرىجە، زامان شەكىللىرى بويىچە تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغان، ئوقۇمىغان، يېزىلغان، يېزىشقان، يازدۇرغان، سىزغان، سىزىۋاتقان، سىزىدىغان، سىزمايدىغان.

2) سۈپەتداشلار سۈپەت ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغان ئادەم، كۆرۈلگەن ھادىسە، كېلىدىغان زامان، ئاقار يۇلتۇز، ئۇچار گىلەم، سۇنماس ئىرادە، تۆگىمەس ناخشا.

3) سۈپەتداشلار سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: قىزارغانراق ئالمىدىن تۆت-بەشنى ئۈزگىنە. بىلىدىغانراق بىرەيلەندىن سوراپ باقايلى.

4) بەزى سۈپەتداشلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى.

107-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سۈپەتداشلارنى تېپىڭلار.

مەن ئۇرۇمچىگە بارمىغان. بۇ كارىۋاتنى ئۆيدىمىلىساتقا-نىدۇق. كۆرگىنىڭدىن كۆپتۇر كۆرمىگىنىڭ، كۆرمىگەننى

كۆرسەن ئۆلمىگىنىڭ. ئۇتكەن ئىشلارنى تەگەۋەمەيلى — چۈ- شەنمىگەن جايلار بارمۇ؟ ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى بار. ئۇچار تەخسىنىڭ سىرى تېخى يېشىلمىدى. سېنى كۆ- رەر كۆزۈم يوق. يالغۇز ئاتىنىڭ چېكى چىقماس، بەرمەسىنىڭ ئېشى پىشماس. بىلىم تۇگىمەيدىغان بايلىقتۇر. سېنىڭ بى- لىدىغانلىرىڭ مۇشۇنچىلىكمۇ؟

108-كۆنۈكمە: ئۆزۈڭلار خالىغان پېئىل ئۆزەكلىرىگە سۈپەتداش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇپ سۈپەتداشتىن 20 نى ياساڭلار.

109-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۈپەتداشلارنى ئېنىقلىغۇچى رولىدا كەلتۈرۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

سېلىنغان، كۆرۈلگەن، پېتىۋاتقان، بارماس، ئۆچ- مەس

ئۇلگە: ئېتىزغا كەتكەنلەرنىڭ بەزىلىرى تېخىمۇ قايتىپ كەلمىدى.

110-كۆنۈكمە: تىلىمىزدىكى سۈپەتداش ياسىغۇچى قوشۇمـ- چىلاردىن پايدىلىنىپ بىردىن سۈپەتداش ياساڭلار ۋە جۈملىدە كۆرسىتىڭلار.

ئۇلگە: كەتكەنلەر كېلىدۇ، كەتمەنلەنگەنلەر كەلمەيدۇ.

2. ئىسىمداش

> پېئىل ھەم ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان جۈملىدە پېئىل ھەم ئىسىم رولىدا كېلىدىغان شەخسسىز پېئىل ئىسىمداش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىمداشلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارغا «-ش، -ىش، -ۇش، -ۈش، -ماق، -مەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى

بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ساناش — ساناش، ياز+ىش — يازىش، تۇر+ۇش — تۇرۇش، كۆر+ۈش — كۆرۈش، بار+ماق — بارماق، سۆزلە+مەك — سۆزلىمەك.

ئىسىمداشلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارغا «-غۇ، -قۇ، -گۇ، -كۇ» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

مەسىلەن: باس+قۇ — باسقۇ، قوي+غۇ — قويغۇ، كۆر+گۇ — كۆرگۇ، ئۆت+كۇ — ئۆتكۇ ...

يەنە بەزى ئىسىمداشلار سۈپەتداشلارغا «-لىق، -لىك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يازغان+لىق — يازغانلىق، بارمىغان+لىق — بارمىغانلىق، كۆرگەن+لىك — كۆرگەنلىك، كۆرۈۋاتقان+لىق — كۆرۈۋاتقانلىق، بىلمىگەن+لىك — بىلمىگەنلىك.

ئىسىمداشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) بەزى ئىسىمداشلار بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، دەرىجە، زامان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: بېرىش، بارماسلىق، كۆرۈش، كۆرۈلۈش، كۆرۈنۈش، كۆرسىتىش، كۆرگەنلىك، كۆرۈۋاتقانلىق، كۆرىدىغانلىق، كۆرمەكچى بولغانلىق.

2) ئىسىمداشلار ئىسىمنىڭ كۆپلۈكى، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ.

مەسىلەن: بار+ىش+ىم — بېرىشىم، بار+ىش+ىمىز — بېرىشىمىز، ياز+ىش+ىڭىز — يېزىشىڭىز، كەل+ىش+ى — كېلىشى

ئەختەمنىڭ ئوقۇشى پۈتتى. (ئىگە) ئۇرۇشنىڭ

زېينى كۆپ. (ئېنىقلىغۇچى) كەلگەنلىكىنى ھېچكىم ئۇقمىسۇن. (تولدۇرغۇچى) مەن ئەتە ئۆگىنىشكە قاتنىشىمەن. (ھالەت) كىتاب ئوقۇش - ئۆگىنىش. (خەۋەر) مېنىڭ يۈرتقا بارغۇم بار. (ئىگە)

111-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئىسىم-داشلارنى تېپىڭلار.

بىزنىڭ مەقسىتىمىز — ياخشى ئوقۇش. مەن ھۆسنە-خەت يېزىشنى ياخشى كۆرىمەن. بىز يۈرتىمىزنى گۈللەندۇ-رۇش ئۈچۈن تىرىشىمىز. ئۇلار نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش يو-لىدا كۈرەش قىلماقتا. ئالماقنىڭ بەرمىكى بار. ئۇرۇش كىشىلەرگە ئاپەت كەلتۈرىدۇ. ئورۇش، يىغىش ئىشلىرى ماشىنىلاشتى. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈم بار ئىدى. مەن ئۇنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلمەي قاپتىمەن.

112-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردە ئىسىمداشلارنىڭ قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

سەھەردە يۈگۈرۈش پايدىلىق. بۇۋام بىلىق تۇتۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆگىنىش نەتىجىسى ئۆگىنىش ئۇسۇلى بە-لەن مۇناسىۋەتلىك. ئارتۇقچە كايىشنىڭ نېمە پايدىسى؟ بىز ئوقۇش، يېزىش، سۆزلەشكە ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنىڭ بۇ يەردە تۇرغۇسى يوق ئىكەن. بىزنىڭ نىشانىمىز ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنى ھاللىق سەۋىيىگە يەت-كۈزۈشتىن ئىبارەت.

113-كۆنۈكمە: ئىسىمداش ياسىغۇچى ئون قوشۇمچىدىن پايدىلىنىپ ئىسىمداشتىن 20 نى ياسىڭلار.

ئۈلگە: بەر + مەك — بەرمەك، ئاڭلىمىغان + لىق —

ئاكلىمىغانلىق

3. رەۋىشداش

پېئىل ھەم رەۋىشلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان، جۈملىدە پېئىل ھەم رەۋىش رولىدا كېلىدىغان شەخسسىز پېئىل رەۋىشداش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشداشلار پېئىللارغا تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

-غۇچە، -قۇچە، -گۈچە، -كۈچە — يازغۇچە، يانتۇچە، كەلگۈچە، كەتكۈچە

-غىلى، -قىلى، -گىلى، -كىلى — ئالغىلى، ئاچقىلى، كۆرگىلى، كەتكىلى

-غاچقا، -قاچقا، -گەچكە، -كەچكە — سىزغاچقا، ئۇتقاچقا، ئۇزگەچكە، كەتكەچكە

-غاچ، -قاچ، -گەچ، -كەچ — ماڭغاچ، پاراڭلاشقاچ، ئۇزگەچ، ئۆتكەچ

-غانسېرى، -قانسېرى — ئويلىغانسېرى، تارتقانسېرى

-گەنسېرى، -كەنسېرى — دېگەنسېرى، ئەركىلەتكەنسېرى

-پ، -ىپ، -ۇپ، -ۈپ — سۆزلەپ، يېزىپ، تۇتۇپ، ئۆتۈپ

-ئا، -ئە، -ي — يازا، كۆرە، سۆزلەي

ئۇنىڭدىن باشقا «-ماق، -مەك» شەكلىدىكى ئىسىمداشلارغا «چى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەقسەت رەۋىشداشلىرى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇماقچى، سۆزلىمەكچى، تۇرماقچى، كەلمەكچى

رەۋىشداشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) رەۋىشداشلار كۆپلۈك، تەۋەلىك ۋە زامان راي قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغانسېرى، كەلمەگەچكە، يېزىپ، يېزىلىپ، يېزىشىپ، يازدۇرۇپ

2) رەۋىشداشلار قوشما پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

مەسىلەن: ئېلىپ بار-، بېرىپ كەل-، يېزىپ باق-، سىناپ كۆر-، قىلىپ باق-، كۆرۈپ باق-، چىقىپ چۈش-، ئويلاپ كۆر-، دەپ باق ...

3) رەۋىشداشلار جۈملىدە پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: مۇئەللىم بۇگۈنكى دەرسنى ئولتۇرۇپ سۆزلىدى. ئۇلار تامىاق يېگىلى كەتتى. بىز ماڭغاچ پاراڭلىشايلى. سەن يېزىپ بولغۇچە كېلىمەن. شۇرغان بارغانسېرى كۈچەيمەكتە.

4) مەقسەت رەۋىشداشلىرى خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ.

مەسىلەن: دادام ئەتە غۇلجىغا ماڭماقچى. مەن پىكىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن. ئۇ بۇ يەردىن كەتمەكچى.

5) بەزى رەۋىشداشلار سۆزلىتىلمەك كېنىيتىمە دەرىجىسى بۇيىچە تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئالدىرىماي سۆزلەڭ. كۆلۈپرەك ئولتۇرۇڭ. ئويلاپراق گەپ قىلىڭ.

114-كۆنۈكمە: پېئىل ئۆزەكلىرىگە تىلمىزدىكى رەۋىش-

ئۇيغۇر كىتاب تورى يىڭى
www.uyghurkitap.com

-اش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇپ رەۋىشداش ياسايدۇ.

115-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن رەۋىشداش-لارنى تېپىڭلار.

ئۇلار مۇسابىقە كۆرگىلى كەتتى. بىز پاراڭلاشقاچ ماڭ-دۇق. سۇ كەلگىچە توغان سال. ئات مەھەللىگە يېقىنلاشقاندا-سېرى قەدىمىنى تېزلەتتى. ئۇ مۇشۇ يەردە مېنى ساقلىماق-چى ئىدى. سۆزلە-سۆزلە ئاۋازىم پۈتۈپ كەتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى بۇرۇنقى ئىشلار ئۇنتۇلىدۇ. يات يېگۆچە، تۇغ-قان ئۆلگۆچە. ئۇ هويلىغا يۈگۈرۈپ كىردى. يامغۇر ياغ-ماي-ياغماي تازا ياغدى. ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىپراق سۆزلەڭ.

116-كۆنۈكمە: رەۋىشداشلارنىڭ هەرخىل تۈرلىرىنى ها-لەت ۋەزىپىسىدە كەلتۈرۈپ سەككىز جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: مەن يازلىق تەتىلدە بوغدا كۆلىنى كۆرگىلى چىقىمەن.

9 § . پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرى-دىن پەرقلىنىدىغان تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى بار.

1. پېئىللار ئۆزىگە خاس شەخس-سان، بولۇشلۇق-بو-لۇشسىزلىق، زامان، راي ۋە دەرىجە شەكىللىرىگە ئىگە ۋە سۈپەتداش، ئىسىمداش، رەۋىشداش قاتارلىق شەخسسىز شە-كىللەرگە ئىگە.

2. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە ئۆزگىرا ئۆتۈشۈش ئەھۋالى كۆرۈلسىمۇ، پېئىللار (شەخس-

لىك) بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۆتۈشمەيدۇ.
يەنى بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق ئۇقۇمى، زامان ئۇقۇمى ۋە راي ئۇقۇمى پېئىلنىڭ ئۆزىگىلا خاس ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ.

3. پېئىللار باشقا سۆزلەرنى تەشكىللەپ، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، جۈملىنى جۈملىلىك سالاھىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىمچى پېئىللار ئىسىم خاراكتېرلىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىللاشتۇرىدۇ. ئۇ خىل قۇرۇلمىلار جۈملىدە پېئىل ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: ئادەم ئىكەن، ئادەم بولۇ.، ياخشى بولۇ.، 10 چىقـ.

ئۇ ياۋاش ئادەم ئىكەن. سادىر ياخشى ئادەم بولدى. بۇ ئىشىمىز تولىمۇ ياخشى بولدى. ماشىنىلارنى سانىسام 10 چىقتى.

5. پېئىللار ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

مەسىلەن:

سىلا+شتۇر — سىلاشتۇر. تۇزە+شتۇر — تۇزەشتۇر
يىغ+شتۇر — يىغىشتۇر، يىغلا+مسىرا — يىغلامسىرا
كۆل+ۇمسىرە — كۆلۇمسىرە. ئوغۇت+لا — ئوغۇتلا
ئوۋ+لا — ئوۋلا، تەقدىر+لە — تەقدىرلە
ئىلگىرى+لە — ئىلگىرىلە، مېتىر+لا — مېتىرلا
غىرىچ+لا — غىرىچلا، پاراڭ+لاش+تى — پاراڭلاشتى
داۋام+لاش+تۇردى — داۋاملاشتۇردى،
ئادەت+لەن — ئادەتلەن، ئىلھام+لان — ئىلھاملان

كەم+سىت—كەمسىت، قان+سىرا—قانسىرا
زور+ـاي—زوراي، كۇچ+ـەي—كۇچەي، قارا+ـاي—قاراي
سان+ـا—سانا، تۇز+ـە—تۇزە، تۇن+ـە—تۇنە
ئور ۇن+دا—ئور ۇندا، ئىز+دە—ئىزدە
مۇڭ+داش+تۇق—مۇڭداشتۇق، سۇ+غار—سۇغار
باش+قۇر—باشقۇر، چىكـ+ـىلدا—چىكىلدا
لەپ+ـىلدە—لەپىلدە، پۇش+ـۇلدا—پۇشۇلدا
گۇر+ـۇلدە—گۇرۇلدە، شار+قىرا—شارقىرا
گۇر+كىرە—گۇركىرە، ھاڭ+را—ھاڭرا
مۆ+رە—مۆرە، مە+رە—مەرە

117-كۆنۈكمە: ھەرخىل شەكىلدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ ياسالما پېئىلدىن 15 نى ياساڭلار.

ئۇلگە: كۆل+ۈمسىرە، تۇز+ـە، ئوي+لان

118-كۆنۈكمە: «ياسا» پېئىلىنى پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى بويىچە تولۇق تۇرلەڭلار.

119-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ياردەمچى پېئىللارنى قوشۇپ، جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلتۈرۈڭلار.

ئادەم، چوڭ، سەكسەن، شۇنداق، بولغان، 45 جىلڭ، بارماقچى

ئۇلگە: كەپتەرلەرنىڭ سانى سەكسەنگە يەتتى.

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى پېئىل دەيمىز؟

2) قانداق پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل دەيمىز؟
3) قانداق پېئىللارنى بولۇشلۇق پېئىل دەيمىز؟
4) قانداق پېئىللارنى بولۇشسىز پېئىل دەيمىز؟
5) پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرى دېگەن نېمە؟
6) پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى دېگەن نېمە؟
7) پېئىلنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى دېگەن نېمە؟
8) پېئىلنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى دېگەن نېمە؟
9) پېئىلنىڭ راي شەكىللىرى دېگەن نېمە؟
10) پېئىلنىڭ بايان راي شەكلى دېگەن نېمە؟
11) پېئىلنىڭ شەرت راي شەكلى دېگەن نېمە؟
12) پېئىلنىڭ بۇيرۇق راي شەكلى دېگەن نېمە؟
13) پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى دېگەن نېمە؟
14) ھەرقايسى دەرىجە شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە ياسىلىشى قانداق؟
15) قانداق پېئىللارنى شەخسسىز پېئىل دەيمىز؟
16) سۈپەتداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قايسى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟
17) سۈپەتداشلار جۈملىدە قانداق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟
18) ئىسىمداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قايسى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟
19) ئىسىمداشلار جۈملىدە قانداق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟
20) رەۋىشداش دېگەن نېمە؟ ئۇ قايسى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟
21) رەۋىشداشلار جۈملىدە قانداق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ؟
22) قانداق پېئىللارنى مۇستەقىل پېئىل دەيمىز؟

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

23) قانداق پېئىللارنى يارەمچى پېئىل دەيمىز؟ ئۇلار قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟

2. بوش ئورۇننى تولدۇرۇڭلار.

1) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار _____ _____ دەپ ئاتىلىدۇ.

2) پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە نىسبەتەن سۆزلىگۈچىنىڭ _____ _____ _____ بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر پېئىلنىڭ راي شەكىللىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) ھەرىكەتنىڭ _____ _____ تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ.

4) شەخسسىز پېئىللار _____ ، _____ ، _____ دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

5) پېئىللار جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكى بولالىشى ياكى بولالماسلىقىغا قاراپ _____ _____ ۋە _____ _____ دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) سۆزلىگۈچى ئۆزى ئورۇندىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ، دېسەك توغرا بولامدۇ؟ ( )

2) تىلمىزدىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسى بەش دەرىجە بويىچە ئىزچىل نۆۋەتلىشىدۇ. ( )

3) رەۋىشداشلاردا زامان ئۇقۇمى بولمايدۇ. ( )

4) ئىسمداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىمەيدۇ. ( )

5) مۇستەقىل پېئىل بىلەن ياردەمچى پېئىلنى شەكلىگە قاراپ پەرق ئېتىمىز. ( )

6) بىر قىسىم رەۋىشداشلار بىلەن ياردەمچى پېئىللار بىرىككەندە تاۋۇش ئۆزگىرىشى يۈز بېرىدۇ. ( )

7) مەجھۇل دەرىجە بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنى مەنىسىگە قاراپ پەرق ئېتىمىز. ( )

8) تىلىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى پېئىللاردا تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

9-باب. تەقلىد سۆزلەر

1 § . تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى

تىلىمىزدا ھەرخىل ئاۋاز ۋە ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان ياكى ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئاۋازىغا ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىد قىلىپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، تەبىئىي كۆرۈنۈش ۋە تەبىئىي سېزىمنىڭ ئەينەن ئىنكاسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىسپىي تەقلىد قىلىنىشىدىن ئىبارەت.

كىشىنىڭ ئاغلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: دېرىزە ئەينەكلىرى جاراڭ-جۇرۇڭ قىلىپ چېقىلدى. بېشىم پىر قىلىپ قېيىپ كەتتى. تەكچىدىكى شام پىل-پىل قىلىپ كۆيۈۋاتىدۇ.

تىلىمىزدىكى تەقلىد سۆزلەر پىكىرنى ئوبرازلىق، جانلىق ئىپادىلەش، ئۇقۇملارنىڭ نازۇك تەرەپلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئەسكەرتىش: «تەقلىد» ئاتالغۇسى ئىلگىرى «ئىملىق» ئاتالغان.

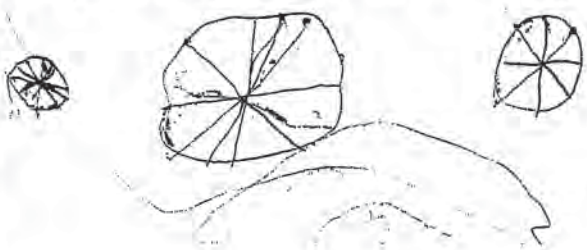

§ 2 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى تەقلىد سۆزلەر مەنىسىگە ئاساسەن ئاۋاز تەقلىدلىرى، ھالەت تەقلىدلىرى ۋە ھېسسىيات تەقلىدلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاۋاز تەقلىدلىرى

ھەرخىل ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر ئاۋاز تەقلىدلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاۋاز تەقلىدلىرى ئاڭلاش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق مېڭىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر.

مەسىلەن: شار-شار، جىرىڭ-جىرىڭ، شار-شۇر، ۋاراڭ-چۈرۈڭ، تاراق-تۇرۇق، تىرىق-تىرىق، شىپ-شىپ، پۇش-پۇش، ۋىز-ۋىز، تاڭ-تۇڭ، ئىڭە-ئىڭە، غاق-غاق، مە، مۆ، ھاۋ-ھاۋ ...

2. ھالەت تەقلىدلىرى

ھەرخىل كۆرۈنۈش — ھالەتلەرگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر ھالەت تەقلىدلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت تەقلىدلىرى كۆرۈش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ مېڭىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر.

مەسىلەن: ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، يالت-يۇلت، غال-غال، پىل-پىل، ئىمىر-چىمىر، پىر-پىر، لەپ-لەپ، غىپ-غىپ، لۆم-لۆم ...

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

3. ھېسسىيات تەقلىدلىرى

كىشىلەرنىڭ ھىسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر ھېسسىيات تەقلىدلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېسسىيات تەقلىدلىرى سېزىش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق مېڭىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر.

مەسىلەن: لوق-لوق، سىر-سىر، زىڭ-زىڭ، چىم-چىم، جىغ-جىغ، شۇر ...

120-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن تەقلىد سۆزلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ نېمىگە تەقلىد قىلىنغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

سىرتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭ تېخى بېسىقمىدى. ئۇ سوغۇقتا غال-غال تىترەيتتى. پۇتۇم سىر-سىر قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ۋال-ۋال قىلىپ ئوت چاقنىغاندەك بولدى. دەرەخ شاخلىرى قاراس-قۇرۇس قىلىپ سۇنۇپ كەتتى. ئوغلاق مە-مە دەپ ئانىسىنى ئىزدەۋاتاتتى. بوۋاق ئىڭە-ئىڭە دەپ قىقىرايتتى. غۇر-غۇر شامال ماپىسلارنى يەڭگىل تەۋرىتەتتى. بىر دەمنىڭ ئىچىدە شار-شۇر قىلىپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى. ئۆينىڭ بۇلۇڭىدىن تىرىق-تىرىق ئاۋاز ئاڭلاندى. يۈرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى.

121-كۆنۈكمە: تەقلىد سۆزلەرنىڭ ھەربىر تۈرى ئۈچۈن ئۆچتىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: بىر تال ئوق قۇلىقىمنىڭ تۈۋىدىن ۋىز قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

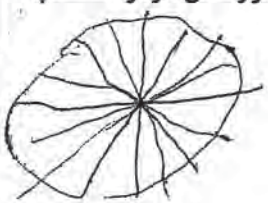

§ 3 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئېسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىپ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش ۋەزىپىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ۋاراڭ-چۈرۈڭ ئەمدى بېسىلدى. (ئىگە)

تاراق-تۇرۇقنى توختىتىڭلار. (تولدۇرغۇچى)

ماشىنا گۈر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. (ھالەت)

غۇر-غۇر شامال كىشىنى ھۆزۈرلاندۇراتتى. (ئېنىقلىغۇچى)

2. تەقلىد سۆزلەر «قىل» يېتىلى بىلەن بىرىكىپ قوشما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ.

مەسىلەن: تارس قىلغان، شىر-شىر قىلىپ، چىك-چىك قىلغان، غاراس-غۇرۇس قىلىپ، غىچ قىلىپ، چىم قىلىپ ...

3. بىر قىسىم تاق تەقلىد سۆزلەرگە يېتىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ياسالما پېئىل ھاسىل بولىدۇ.

مەسىلەن: جاراڭ + لا — جاراڭلا، پار + قىرا — پارقىرا، گۈلدۇر + لە — گۈلدۇرلە ...

4. بىر قىسىم تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك ئاۋازىنى تەكرارلاپ، «ئىدە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق رەۋىش ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: پاق + (ق) + ىدە — پاققىدە، شارت + (ت) + ىدە — شارتتىدە، ۋىل + (ل) + ىدە — ۋىللىدە، گۈپ +

ئۇيغۇر كتابلىرىنى تور بېكتى
www.uyghurkitap.com

(پ) +ىدە— گۈپپىدە ...

5. بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قو-شۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: تاك+تاك+چى—تاكتاكچى، جاراڭ+لىق— جاراڭلىق ...

6. تەقلىد سۆزلەر ياسالمايدۇ.

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى تەقلىد سۆزلەر دەيمىز؟ ئۇنىڭ رولى نېمە؟

2) ئاۋاز تەقلىدلىرى دېگەن نېمە؟

3) ھالەت تەقلىدلىرى دېگەن نېمە؟

4) ھېسسىيات تەقلىدلىرى دېگەن نېمە؟

5) تەقلىد سۆزلەر قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت-لەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئىسىم سۈپەت ۋە سۆز-لەرنىڭ رولىدا كېلىپ، جۈملىدە ئوخشاش ۋەزىپىدە كېلىدۇ.

2) ھېسسىيات تەقلىدلىرى سېزىش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق پەيدا بولغان تەسىراتلىرىمىزنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر.

3) تەقلىد سۆزلەر ئاۋاز ھەرىكىتى بىلەن بىرىكتۈرۈپ قوشۇلما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ.

4) بىر قىسىم تاق تەقلىد سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «يىدە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) تەقلىد سۆزلەر جۈملىدە ئىگە بولمايدۇ. (×)

2) تەقلىد سۆزلەر ئاساسىدا رەۋىش ياسىلىدۇ. (√)

3) باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئاساسىدا تەقلىد سۆز ياسىلىدۇ. (×)

4) تەقلىد سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى جۈپ شەكىلدە، ئاز بىر قىسمى تاق شەكىلدە بولىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنى تېكىن ئىزدەڭ
www.uyghurkitap.com

10-باب. ئىملىق سۆزلەر

§ 1 . ئىملىق سۆزلەرنىڭ مەنىسى

«ئىملىق» دېگەن سۆز «ئىما-ئىشارەت» تىكى «ئىما» سۆزىگە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىق» نىڭ قوشۇلۇشى، «ا» نىڭ «ى» غا ئۆزگىرىشى، كېيىنچە «ى» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ھاسىل بولغان.

ئىملىق سۆزلەر بىرەر شەيئى، بەلگە، سان، ھەرىكەت ۋە ھالەت توغرىسىدا ھېچقانداق ئېنىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. ئىملىق سۆزلەر كىشىلەرنىڭ ھېس-تۇيغۇسى، پوزىتسىيە-سىنى بىلدۈرۈش، نۇتۇقنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، پىكىرنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى ئۈچۈن بەلگىلىك خىزمەت قى-لىدۇ.

ھېس-تۇيغۇ، خاھىش، بۇيرۇق، چاقىرىق قاتارلىقلارغا ئىما بو-لۇپ كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىملىق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇھ، ھېرىپ كەتتىم، بىردەم ئارام ئالايلى. (ھېرىش) بەللى-بەللى، تولىمۇ ياخشى قىپسىلەر. (رازى-مەنلىك) ھەي، ئەجەب يامان بوپتۇ. (ئىچىنىش) ئاپلا، تىزراق ماڭساڭ بوپتىكەن. (پۇشايمان) ئەستا، نېمىشقا كەلمەيدىغاندۇ؟! (تىت-تىت بولۇش)

122-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئىملىق

سۆزلەرنى تېپىڭلار ۋە نېمىگە ئىما بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. (ھەيران قېلىش)، (ھەيران قېلىش)، (ھەيران قېلىش)

ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە بۇ! ۋاي-ۋاي، ئاپاڭدىن شۇنى بىلمەي قالارمەنمۇ؟ ئىما، قولۇم كۆيۈپ قالدى. ۋايجان! ئاپلا، بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دېمەيدىغان ئىش ئىكەن. ۋايجان! ئادەم بارمۇ!؟ توۋا، بۇنىڭ ئاغزىدىن نېمىلەر چىقمۇاتىدۇ-ھە! ھە، يەنە باشقا گەپ بارمۇ؟ ھېم، تازا ئوبدان ئىش بوپتۇ-ھۇ! چوڭ جانىۋار! ئۆيگە ئاز قالدۇق. ئەستاغپۇرۇللا، ئەمدى قانداق قىلارمەن!؟

2 § . ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى ئىملىق سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى

كىشىلەرنىڭ ھېس-تۇيغۇلىرىغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى كىشىلەرنىڭ خۇشاللىق، خاپىلىق، قورقۇش، تەنە، مەنسىتمەسلىك، قايغۇرۇش، غەزەپلىنىش، پۇشايمان، ئېچىنىش، ھەيران قېلىش، رازى-مەنلىك، چارچاش، زوقلىنىش، زېرىكىش، ئەجەبلىنىش قاتارلىقلار ھەققىدىكى نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: ۋاي-ۋاي، ئەجەب ئوبدان بوپتۇ. (خۇشاللىق)
ۋاي خۇدايىم، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق!؟ (قايغۇرۇش)

خەپ، ئەدىپىڭنى بىر بەرمىسەم! (غەزەبلىنىش) ۋايجان! ئەجەپ قورقۇپ كەتتىم؟! (قورقۇش) ۋاي ئىسىت، بىر ئاز ساقلىسام بوپتىكەن. (پۇشايمان) ۋوي، زادى نېمە گەپ ئىكەن بۇ؟ (ھەيرانلىق) ۋاييەي، سېنىڭ ھېيلە-مىكىرلەرىڭنى بىلمەيمەنمۇ؟ (مەنىستمەسلىك) خوش، ئۆزلىرىدىن كەلسۇن. (ھۆرمەت)

2. قاراتما ئىملىقلىرى

كىشىلەرنى قارىتىش — دىققىتىنى جەلب قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلار قاراتما ئىملىقلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى قاراتما ئىملىقلار «ھاي، ھەي، ئەي، ھوي، ھۇي» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلار باشقىلارنىڭ دىققىتىنى سۆزلىگۈچىگە قارىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

مەسىلەن: ھەي، نەگە بارىسەن؟ ھاي، بۇياققا كېلىڭلار، ئەي، مېنىڭ ئانا يۇرتۇم، سېنى ئاخىرقى قېتىم كۆرۈۋالايلا! ھوي، بۇياققا چىقسىلا!

3. بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى

ئادەملەرنىڭ ئادەملەرگە، ئادەملەرنىڭ ھايۋانلارغا قىلغان تۈرلۈك بۇيرۇق-چاقىرىقلىرىغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

مە، بۇنى يېنىڭغا سېلىپ قوي. (ئېلىشقا ئۇندەش)

بەس، بولدى قىل. (سۆزدىن ۋە ھەرىكەتتىن توختاشقا ئۇندەش)

تىنچ، پاراڭ قىلما. (جىم بولۇشقا ئۇندەش)

جىم، جايىڭدا تۇر. (ھەربىرىدە قىلماسلىققا ئۇندەش)
چۇھ جانىۋار، ئازراق غەيرەت قىل (مېڭىشقا ئۇندەش)
تاخ — توخۇنى قوغلاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
چاغ — ئىتنى قوغلاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
پەش — مۈشۈكنى قوغلاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
قىخى — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۇندەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەھ-مەھ — قوينى چاقىرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
تۇ-تۇ-تۇ — توخۇنى چاقىرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
يەھ-يەھ — كەپتەرنى چاقىرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
پىش-پىش — مۈشۈكنى چاقىرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
كەھ-كەھ — قارچۇغىنى چاقىرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
چوك-چوك — توڭگىنى تىزلىنىشقا ئۇندەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھارۋىكەشلەر «ھو-ھو، ھې-ھې، ساھ-ساھ» سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ، شۇنداقلا كاسىپلار (ھۈنەرۋەنلەر) ئۆز ئىشىنى باشلاشتىن ئاۋۋال ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ پىر-ئۇستازلىرىنى غايىبانە سېغىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلارمۇ بار.

123-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئىملىقلارنى تېپىڭلار ۋە تۇرگە ئايرىڭلار.

ھوي ... نېمىدېگەن قالايمىقانچىلىق بۇ؟ ھەي، مەيەگە كېلە! مە، بۇنى ئال. گۈلىيار توخۇلارنى تۇ-تۇ دەپ چاقىرىدى. ئۇ چۇھ دەپ ئاتقا بىر قامچا سالدى. خەپ توختاپ تۇر، سېنى ھەرگىز بوش قويمايمەن. ھەببەللى، ئەمدى جايىدا بولدى. تىنچ، بۇ دېگەن كېسەلخانا. ۋاييەي، گېپىڭ قاچان تۈگەيدۇ!؟ پەرىزاتقىز ئاسلىنىنى پىش-پىش دەپ چاقىردى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

124-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئىملىقلارنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاڭلار.

ھەي، پا، ۋىيەي، ۋاي، ئېھ، ئۇھ، پاھ، بەللى، ھەببەللى، ئېسست، ھمم، جىم، تىنچ، چۇھ، تاخ، پەش، يەھ-يەھ، كەھ-كەھ.

§ 3 . ئىملىق سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. ئىملىق سۆزلەر جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىدۇ، قىسمەن ئىملىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ.

مەسىلەن: ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.

2. بەزى ئىملىقلارنى، يەنى ئاچچىقلىنىش تۇيغۇسىنى، سوغۇقتىن شۇركىنىش تۇيغۇسىنى، بەزى قۇشلارنى قارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلارنى ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە يېزىقتا ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ.

3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان تېكىستلەردە ئوخشاش بولمىغان ئىنتۇناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە خىل ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ.

مەسىلەن: ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە-ھە!؟ (زوقلىنىش)

ۋاي-ۋۇي، بۇنى مەنمۇ بىلمەن. (مەنسىتمەسلىك)

4. ئىملىق سۆزلەر ئاساسەن تۇرلەنمەيدۇ.

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى ئىملىق سۆزلەر دەيمىز؟

2) ئىملىق سۆزلەر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

3) ئىملىق سۆزلەرنىڭ رولى نېمە؟

4) ئىملىق سۆزلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) كىشىلەرنى ھارماس دىققىتى ھېلىقى تاماشا ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلار قاراتما ئىملىقلار دەپ ئاتىلىدۇ.

2) ئادەملەرنىڭ ئادەملىرى گە، ئادەملەرنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قىلغان تۈرلۈك ئۇرۇق چاقىرىق ئىملىقلىرى بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) كىشىلەرنىڭ ھېس-تۇيغۇلىرىغا ئىنكاس بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىنكاس ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) «مە» ئىملىقى بىر خىلا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. (×)

2) بىر قىسىم ئىملىقلارنى يېزىقتا ئەينەن ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. (√)

3) ئىملىق سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئۆزگەرسە، مەنىسىمۇ ئۆزگىرىدۇ. (√)

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

11-باب. يارده‌مچى سۆزله‌ر

ئالدىنقى ده‌رسلىرىمىزده ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسى- دىكى مۇسته‌قىل سۆزله‌ر ۋه مۇسته‌قىل سۆزله‌رگىمۇ، يار- ده‌مچى سۆزله‌رگىمۇ ئانچه ئوخشاپ كه‌تمه‌يدىغان ئالاهىده سۆز تۈركۈمى — ئىملىق سۆزله‌ر توغرىسىدا بىرقه‌ده‌ر ته‌پسىلىي توختىلىپ ئۆتتۇق. ئه‌مدى يارده‌مچى سۆزله‌ر هه‌ققىده توخ- تىلىمىز.

§ 1. يارده‌مچى سۆزله‌رنىڭ مه‌نىسى

ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مه‌نه ئاڭلاتمايدىغان، ئۆز ئالدىغا جۈمله بۆلىكى بولالمايدىغان په‌قه‌ت مۇسته‌قىل سۆزله‌رگه ياكى جۈمله- له‌رگه قوشۇلۇپ قوشۇمچه مه‌نه بىلدۈرىدىغان، سۆز ۋه جۈمله‌لەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدىغان سۆزلەر يارده‌مچى سۆزله‌ر ده‌پ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارده‌مچى سۆزله‌ر سۆز بىلەن سۆزنى، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋه جۈمله‌لەرنى ئۆزئارا باغ- لاش، جۈملىدىكى سۆزله‌رنىڭ جۈملىدىكى خه‌ۋىر بۆلىكى بە- لەن بولغان مۇناسىۋىتىنى روشه‌نلەشتۈرۈش، بىر پۈتۈن جۈملىگه قوشۇمچه مه‌نه يۈكلەش رولىنى ئويناىدۇ.

مه‌سىلەن: زۆهره‌گۈل بىلەن ئامانشاھ تاشقورغانغا كه‌تتى. تۇرسۇنجان، ئابدۇۋۇيلى ۋه پاتىگۈللەر «ئۇچته ياخشى ئوقۇ-

غۇچى» بولۇپ باھالاندى. ئابدۇغېنى، نىلوپەرنى ئۇچراتتىڭىزمۇ؟ بىز ئۇرۇمچىگە ئايروپىلان بىلەن كەلدۇق.

يۇقىرىقى (1)، (2) مىسالىلاردىكى «بىلەن»، «ۋە» يارىدەمچى سۆزلىرى ئىككى ئىسىمنى باغلاپ كەلگەن. (3) مىسالدىكى «مۇ» يۇكلىمىسى بىر پۈتۈن جۈملىگە سوراق مەنىسىنى قوشقان. (4) مىسالدىكى «بىلەن» يارىدەمچى سۆزى «ئايروپىلان» سۆزىگە تىركىلىپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى ئىزچىل تۈرده يارىدەمچى سۆز رولىدا كېلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بەزى مۇستەقىل پېئىل ۋە ئايرىم ئىسىملارنىڭ بەلگىلىك تىل شارائىتىدا ئۆز مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، يارىدەمچى سۆز رولىدا كېلىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. (بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز)

125-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن يارىدەمچى سۆزلەرنى تېپىڭلار.

بىز ھەق بىلەن ناھەقنى، توغرا بىلەن خاتانى پەرقلەندۈرۈشىمىز لازىم. مەن تىل ئوقۇتۇشى ھەققىدە ماقالە يازدىم. پاراڭ سالمىساڭلارچۇ؟ بىز شەرەپلىك، ئەمما مۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئورۇنداۋاتىمىز. مەخمۇت ياشلىق سەككىز يەيلەن دەرسكە كېچىكتى. بىز ئوقۇشنى، يېزىشنى ھەم سۆزلەشنى ئۆگىنىمىز. ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلارمۇ بار، قارشى تۇرىدىغانلارمۇ بار. ئاسمان جىسىملىرىنى تەتقىلىسكوپ ئارقىلىق كۆزىتىمىز. ئۇ چۈشتە دەم ئالماي، تاماقمۇ يېمەي ئىشلەپ كەتتى.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

§2 . يارده‌مچى سۆزله‌رنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى يارده‌مچى سۆزله‌ر رولىغا ئاساسه‌ن تىر-كه‌لمىله‌ر، باغلىغۇچىلار ۋه يۆكلىمىله‌ر دېگه‌ن ئۈچ تۈرگه بۆلۈنىدۇ.

1. تىركه‌لمىله‌ر

ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزله‌رگه قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈمله ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزله‌ر بىله‌ن بولغان هه‌رخىل مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان يارده‌مچى سۆزله‌ر تىركه‌لمىله‌ر ده‌پ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركه‌لمىله‌ر: ئۈچۈن، دائىر، قارىتا، كۆره، نىسبه‌ته‌ن، باشقا، ئىبارەت، ئوخشاش، كېيىن، قه‌تئىينه‌زه‌ر، ئارقىلىق، هه‌ققىده، توغرۇلۇق، قاتارلىق، كه‌بى، ئائىت، قه‌ده‌ر، ئىتىبارەن، بىله‌ن، تارتىپ، قارىغاندا ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

126-كۆنۈكمه: تۆۋەندىكى جۈمله‌لىرىدىن تىركه‌لمه-له‌رنى تېپىڭلار.

تىرىشچانلىق ئارقىلىق مه‌قسه‌تكه يه‌تكىلى بولىدۇ. په‌ن-تېخنىكىغا ئائىت كىتابلارنى سېتىۋالدىم. ئۇ يه‌رده سه‌ن توغرۇلۇق گه‌پ بولمىدى. ئۇ بىزگه راستچىل بولۇش توغ-رىسىدا ته‌ربىيه به‌ردى. بىزگه نۆۋەتتىكى ۋەزىيه‌ت توغرىسىدا دوكلات بېرىلدى. ئاتا-ئانىلار مه‌كته‌پنىڭ ته‌لىم-ته‌ربىيه خىزمىتى هه‌ققىده ته‌كلىپله‌رنى به‌ردى. بىز ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا ئه‌خلاق ته‌ربىيىسىنى كۈچه‌يتتۇق. ئۇلار ته‌نتىقانتا دا-

ئىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىپتۇ. قاسىم ھازىرغا قەدەر ئۆرۈمچىدىن كەلمىدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارتىپ، قارىغاندا، باشلىق، كۆرە، تەرىپىدىن» قاتارلىق بىر قىسىم سۆزلەر بەزىدە تىركەلمە رولىدا كېلىدۇ، بەزىدە مۇستەقىل سۆز رولىدا كېلىدۇ. ئۇ سۆزلەرنىڭ قانداق رولدا كەلگەنلىكى، قانداق مەنە ئىپادىلە-ۋاتقانلىقى ئەمەلىي تېكىست ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ.

مەسىلەن: تراكتور ئازگالغا چۈشۈپ كەتكەن ھارۋىنى تارتىپ چىقتى. (مۇستەقىل سۆز)

5-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن تارتىپ ئەتىگەن سائەت 7:30 دا ئىشقا چىقىمىز. (يارەمچى سۆز) ئاغدۇرۇلغان ماشىنىنىڭ ئاستىدىن ئەكرەمنى تارتىپ چىقاردۇق. (مۇستەقىل سۆز)

بۇ دوقمۇشتا ئەتىگەندىن تارتىپ يېرىم كېچىگىچە ئادەم ئۆزگەرمەيدۇ. (يارەمچى سۆز)

تازا دىققەت بىلەن قارىغاندا كۆرگىلى بولىدۇ. (مۇستەقىل سۆز)

ماڭا قارىغاندا سەن ياخشى يازالايدىكەنسەن. (تىركەلمە)

باشلىق ماڭا بىرمۇنچە ئىش تاپشۇردى. (مۇستەقىل سۆز)

ئانام باشلىق ھەممەيلەن ياخشى تۇرۇۋاتىمىز. (تىركەلمە)

مەن مۇنارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئۆتتۈم. (مۇستەقىل سۆز)

ئۇ قانۇن ئورۇنلىرى تەرىپىدىن توختىتىلدى. (تىر-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىدىسى
www.uyghurkitap.com

كەلمە)

ماۋۇ ماقالىنى كۆرە. (مۇستەقىل سۆز)

بىكارتۇرغاندىن كۆرە ئىشلىگەچ تۇرغان ياخشى. (تىركەلمە)

127-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى تىركەلمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇچۇن، ئائىت، ئارقىلىق، ھەققىدە، نىسبەتەن، ئاساسەن، قەتئىينەزەر

ئۇلگە: ئەتە نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قايتىشىڭ كېرەك.

128-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى بىرىنچى جۈملىدە مۇستەقىل سۆز رولىدا كەلتۈرۈڭلار، ئىككىنچى جۈملىدە تىركەلمە رولىدا كەلتۈرۈڭلار.

باشلىق، تەرىپىدىن، كۆرە، قارىغاندا، تارتىپ

2. باغلىغۇچلار

سۆزلەرنى، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش رولىنى ئويناىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر باغلىغۇچلار دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئاددىي جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچسىز ئۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

مەسىلەن: ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ مۇناسى-

ۋىتى ئوق بىلەن نىشانلىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ جۈملىدىكى «ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ»، «ئوق بىلەن نىشانلىنىڭ» دېگەن قۇرۇلمىلاردا «بىلەن» باغلىغۇچىسى بولماي مۇمكىن ئەمەس. بىز بارايلى ياكى ئۇلار كەلسۇن دېگەن قۇرۇلمىدا «ياكى» باغلىغۇچىسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

تىلىمىزدىكى باغلىغۇچىلار رولىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار: — «ۋە، ھەم، ھەمدە، يەنە» بۇ باغلىغۇچىلار سۆزلەرنى، بىرىكمىلەرنى ۋە جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ. «بىلەن» باغلىغۇچىسى سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىلا باغلايدۇ. (مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى باغلىمايدۇ)

مەسىلەن: تىل-ئەدەبىيات دەرسىدە ئاڭلاش، سۆزلەش ئوقۇش ۋە يېزىشقا قاتتىق تەلەپ قويۇلۇشى لازىم. مەكتەپلەردە كىتاب ئوقۇتۇش بىلەن ئادەم تەربىيىلەشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. مەن بۈگۈنكى يىغىنغا قاتنىشىمەن ھەمدە پىكىر بايان قىلىمەن. مەن بۈگۈن كىر يۇيىمەن، تاپشۇرۇق ئىشلەيمەن يەنە مۇز تېيىلغىلى بارىمەن.

تىلىمىزدىكى «بىلەن» يارىدەمچى سۆزى بەزىدە تىركەلمە رولىدا كېلىدۇ، بەزىدە باغلىغۇچى رولىدا كېلىدۇ. «بىلەن» سۆزى تىركەلمە رولىدا كەلگەندە ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ؛ باغلىغۇچى رولىدا كەلگەندە ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توپلىكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

مەسىلەن: مۇئەللىم ياسىن بىلەن سۆھبەتلەشتى. سۆھبەت مەتتۇرسۇن بىلەن ئايلىز بىر ئورۇندا ئىشلەيدۇ.

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدىكى «بىلەن» سۆزى تىركەلمە رولىدا كەلگەن، ئىككىنچى مىسالدىكى «بىلەن» سۆزى باغلىغۇچى رولىدا كەلگەن.

2) قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار: — «ئەمما، لېكىن، بىراق، ئەكسىچە، دېگەن بىلەن، ۋەھالەنكى، ئەپسۇسكى، ئۇ، يۇ» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ باغلىغۇچىلار سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى، كۆپ هاللاردا مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى مەزمۇن جەھەتتىن بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇپ باغلايدۇ.

مەسىلەن: بىر ئىشنى قىلدۇق دېگەن بىلەن ئۇ ئىشنى سۈپەتلىك قىلمىساق بولامدۇ؟

ئەسكەرتىش: «ئەكسىچە» بەلگىلىك تىل شارائىتىدا مۇستەقىل سۆز رولىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: بۇ ئىش مېنىڭ پەرىزىمنىڭ ئەكسىچە بولدى. مەن ئۇنى تولىمۇ هۆرمەتلەيتتىم، ئەپسۇسكى ئۇ ماڭا بۇگۈن ئازار بەردى. ئۇ رابىيەنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ — يۇ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرمەي كېتىپتىغۇ؟ بىزنىڭ خىزمىتىمىز جاپالىق، ئەمما بىز ئۇنىڭدىن زارلانمايمىز.

3) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار: «هەتتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەلكى، بولۇپمۇ، خۇسۇسەن» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ باغلىغۇچىلار جۈملە مەزمۇنىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ.

مەسىلەن: زۇمرەت تەتىل تاپشۇرۇقلىرىنى ئىشلەپ بولۇپلا

قالماستىن، بەلكى بەش پارچە ماقالە يازدى. بۇ ئىشقا ھەم-مەيلەن تۆھپە قوشتى، خۇسۇسەن غالىبنىڭ تۆھپىسى زور بولدى.

4) تاللاش-ئايرىش باغلىغۇچىلىرى: «يا، ياكى، گا-ھى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ باغلىغۇچىلار جۈم-لىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرىنى ۋە جۈملىلەرنى بىر-بىرىگە باغ-لاپ، شەيئى ياكى ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئىھتىماللىقنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: بۇگۈن بۇ يەردە سەن تۇر يا كى مەن تۇراي. ئۇ چاغدا مەن بېرىش ياكى بارماسلىقىمنى قارار قىلمىغان-دىم. ئۇ قاتناشسۇن، گاھى قاتناشمىسۇن، بىز ئۇنىڭغا خەۋەر قىلىپ قويايلى.

5) سەۋەب-نەتىجە باغلىغۇچىلىرى: «چۈنكى، شۇڭا، سەۋەبى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا» قاتارلىقلاردىن ئىبا-رەت بولۇپ، مۇرەككەپ جۈملىلەردىكى ئىككى پىكىرنىڭ سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: مەن سەپەرگە چىقمايمەن، سەۋەبى ئانام ئاغ-رىق. ئاسمان بوشلۇقىنى تۇمان قاپلاپ كەتتى، شۇڭا نۆۋەتچى ئايروپىلان ئۇچمايدۇ. ئاخشام توك كېتىپ قالدى، شۇڭلاشقا يېغىننى ئاچالمىدۇق.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇر تىلىدا «يەنى، جۈملە-دىن، دېمەك، قىسقىسى، شۇنىڭدەك، شۇنداقلا» قاتارلىق سۆزلەرمۇ جۈملىدە باغلىغۇچى رولىدا كېلىپ، ھەرخىل گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

129-كۆنۈكمە: «بىلەن» سۆزىنى تەركەلمە رولىدا كەلتۈ-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

رۇپ ئىككى جۈمله تۈزۈلگەن، باغلىغۇچى رولىدا كەلسۇرۇپ ئىككى جۈمله تۈزۈلگەن.

130-كۆنۈكمه: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن باغلىغۇچىلارنى تېپىڭلار ۋە قانداق مەنىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىز تۇرمۇشتا رەتلىك بولۇشىمىز، بولۇپمۇ يېمەكلىك تازلىقىغا بەك ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم. ئۇ زېھنىنى يېغىپ ئۆگەنىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلىدى. ئۇلار كېلىشىمۇ مۇمكىن ياكى كەلمەي قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەن بارىمەن، ئەمما سەل كېچىكىپرەك بارىمەن. ئۇ سەمەمنى ئادەم، شۇڭا ھەممىمىز ئۇنى ھۆرمەتلەيمىز. ئابدۇرەھىم ساز چالالايدۇ، ناخشا ئېيتالايدۇ يەنە ئۇسسۇلمۇ ئويناياليدۇ. سىز يالغان سۆزلەيدىكەنسىز، شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر سىزگە ئىشەنمەيدىكەن. بۇ خىل ئەھۋال بىزنىڭ مەكتىپىمىزدىمۇ بار، جۈملىدىن سىنىپىمىزدا خېلى ئېغىر.

131-كۆنۈكمه: باغلىغۇچىلارنىڭ ھەربىر تۈرى ئۈچۈن ئىككىدىن جۈمله تۈزۈگلار.

3. يۈكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ، قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان يارىمچى سۆزلەر يۈكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ.

يۈكلىمىلەر سۆزنىڭ ھەرخىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرىگە ۋە جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سۆز ياكى جۈملىگە مەنىۋى تۇس بېرىدۇ. ئايرىم يۈكلىمىلەر سۆزنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكلىنىمۇ ياسايدۇ. يۈكلىمىلەر تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) «-دۇ، -غۇ، -چۇ، -ما، -مۇ» يۈكلىملىرى سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: بۇ خەتنى كىم يازغاندۇ؟ ئەمدى كەلدىڭىزما؟ سىز ئىشچىمۇ؟ باشقىلار تاپشۇرۇپ بولدى، سىزچۇ؟ مېنى تونۇمىدىڭىزمۇ؟

2) «-غۇ، -قۇ، -لا» يۈكلىملىرى كۈچەيتىش، تەكىتلەش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ئاۋۇ كېتىۋاتقان ئايشەمغۇ؟ بۇ ھەممەيلەنگە تونۇشلۇققۇ؟ ھەممە چاتاقنى سەنلا تېرىۋاتىسەن. سەن ھازىرلا يولغا چىق.

3) «-زە» يۈكلىمىسى، تەنە، نارازلىقنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: مېنىزە ھېچ ئىشنى ئۇقمايدۇ دەيدىكەنسەن-ھە!؟

4) «-ئا، -ئە، -چۇ» يۈكلىملىرى ئۆتۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ماڭا ھېكايە سۆزلەپ بېرىڭە. سىز سۆزلەپ بېقىڭا. پاراڭ سالمىساڭلارچۇ؟ مېنى خىجىل قىلمىسىڭىزچۇ؟

5) «-دە، -ھە» يۈكلىملىرى ئەجەبلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ئەسلى گەپ مۇنداق ئىكەن-دە!؟ بۇ نېمىدېگەن سەتچىلىك-ھە؟!

132-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن يۈكلىمىلەرنى تېپىڭلار ۋە مەنىسىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

گەپ قىلساڭچۇ؟ سىز بۇگۈنلا يولغا چىقماق. تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇڭلارمۇ؟ سەنزە تېخى مېنى چۈشەنمەپسەن. ئۇ ئەجەب ئېسىل ئادەم ئىدى-ھە؟! مەن ساڭا شۇنى

www.uyghurkitap.com

دەپ قويايكى، مېنىڭ تاقىتىمۇ چەكلىك. بىز كېچىكىپ قاپتۇق-تە؟ ئۇ كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىدىيۇ خورەكنى باشلىدى.

133-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى يۈكلىمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

دۇ، ما، لا، زە، ئە، دە.

3 § . يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. يارىدەمچى سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ، گراممماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدۇ، جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ. يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ مەنىسى كونكرېت تىل شارائىتىدا روشەنلىشىدۇ.

2. يارىدەمچى سۆزلەر تۈرلەنمەيدۇ.

3. بىر قىسىم يارىدەمچى سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن قوشۇمچىغا ئوخشايدۇ، ئەمما تەلەپپۇزدا ئۇرغۇ ئارقىلىق، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق قوشۇمچىلاردىن پەرقلىنىدۇ.

4. «دە، تە، ھە» يۈكلىمىلىرى ئالدىدىكى سۆزدىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ.

134-كۆنۈكمە: «-ما، -لا، -غۇ، -ئا» يۈكلىمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت جۈملە تۈزۈڭلار.

135-كۆنۈكمە: «-ما، -لا، -غۇ، -ئا»لارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە رولىدا كەلتۈرۈپ سەككىز ياسالما سۆز ياساڭلار.

136-كۆنۈكمە: «ئەكسىچە» سۆزىنىڭ مۇستەقىل سۆز رولىدا ۋە قارىمۇ قارشى باغلىغۇچى رولىدا كېلىشىنى جۈملىدە كۆرسىتىڭلار.

137-كۆنۈكمە: «-تە، -دە، -ھە» يۈكلىمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتە جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىز ئۇسسۇلنى ياخشى ئوينايدىكەنسىز-ھە؟
بىلەلمەي قاپتىمەن-دە! ؟ ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈۋېتىپتۇق-تە! ؟

تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى يارىمچى سۆزلەر دەيمىز؟
2) يارىمچى سۆزلەرنىڭ رولى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
3) تىركەلمە دېگەن نېمە؟
4) باغلىغۇچى دېگەن نېمە؟
5) يۈكلىمە دېگەن نېمە؟
6) يۈكلىمە بىلەن قوشۇمچىنىڭ قانداق پەرقى بار؟
7) يارىمچى سۆزلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) ئايرىم تۇرغاندا _____ ئۆز ئالدىغا _____ سۆزلەر يارىمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.
2) تىركەلمىلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ شەكىل-داشلىقى _____ _____ _____ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.
3) «زە» يۈكلىمىسى _____ _____

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىلدۈرىدۇ.

4) «-هە، -تە، -دە» يۈكلىمىلىرى ئالدىدىكى سۆزدىن _____ _____ _____ يېزىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، تىرناقنىڭ ئىچىگە توغرىسىغا «√»، خاتاسىغا «×» بەلگىنى قويۇڭلار.

1) يارەمچى سۆزلەر تۇرلەنمەيدۇ. ( )

2) بەزى يارەمچى سۆزلەر جۈملە بۆلىكى بولىدۇ. ( )

3) «گەرچە» سۆزى باغلىغۇچى ئەمەس، قىستۇرما سۆز. ( )

4) بىر قىسىم مۇستەقىل سۆزلەر بەزىدە تىركەلمە رولىدا كېلىدۇ. ( )

پایدىلىنىش ماتېرىيالى

1. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

	قوشۇمچە	ئۈلگە
1	ـ انە	ئاقىلانە، دوستانە، باتۇرانە
2	ـ ەن	ئاساسەن، تامامەن، قەستەن
3	ـبا، ـبە	با مەسلىھەت، بەڭگىنى، بەھۇزۇر
4	ـبەخش	ھاياتبەخش، ئارامبەخش، ئىلھامبەخش
5	ـباز، ـۋاز	كىتابباز، قىلىپباز، دارۋاز، شەكىلۋاز
6	بى، بەز	بىچارە، بىكار، بىتاقەت، بەنام، بەنتام
7	ـپەز	ئاشپەز، ساختىپەز، مانتىپەز
8	ـپۇرۇش	كىتابپۇرۇش، دورىپۇرۇش، چاپىيۇرۇش
9	ـپەرۋەر	ئادالەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر
10	ـپەرەس	پۇرسەتپەرەس، ئالتاپىپەرەس
11	ـ مچى	ياغاچچى، گىلەمچى، يالغانچى، پادىچى
12	ـچىلىق، ـچىلىك	ئازچىلىق، كۆپچىلىك، يېقىنچىلىق
13	ـچا، ـچە	سىلىنچا، يىپىنچا، چۈشەنچە، سۆيۈنچە
14	ـچاق، ـچەك	تارتىنچاق، سوقىچاق، كۆلچەك، دۇمچەك
	ـچۇق، ـچۈك	ياسانچۇق، ئويۇنچۇق، يەمچۈك، يۆلەنچۈك
15	ـچان	ئىنتىزامچان، كۆڭلەكچان، كۆيۈمچان

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

16	ـچلاپ	پاقىچلاپ، ئوغۇلچلاپ
17	ـچل	ئىزچل، راستچل، ئەملىيەتچل
18	ـخان	كىتابخان، دۇئاخان
19	ـخانا	دەرسخانا، كېسەلخانا
20	ـخور	قانخور، تەمەخور، پارىخور
21	ـدان	كۆلدان، سۇدان، شامدان
22	ـدار	بايراقدار، ئەمەلدار، قەرزدار
23	ـدارچىلىق	ئاتىدارچىلىق، قوشنىدارچىلىق
24	ـداش	يۇرتداش، ئاھانگداش، ساۋاقداش
25	ـداق، ـدەك	قوندداق، ياسداق، كېكىردەك
	ـدۇق، ـتۇك	قالدۇق، ھاردۇق، كەمتۇك
26	ـدۇرۇق،ـتۇرۇق،ـدۇرۇك	ئېغىز دۇرۇق، بويۇنتۇرۇق، كەمەلدۇرۇك
27	ـتاراش، ـتىراش	ھەيكەلتاراش، ساتىراش، قەلەمتىراش
28	ـتاق	قىلتاق، شالتاق، تومتاق
29	ـتاك، ـداك	شورتاك، ئۇلتاك، يارداك، ئويداك
30	ـرا، ـرە، ـىرا	ھاڭرا، ئىڭرا، مۆرە، مەرە، يالتىرا
31	ـزار	گۈلزار، ئېكىنزار، پاختىزار
32	ـساز	قوللۇپساز، كېمىساز(لىق)، ماشىنساز(لىق)
33	ـ ستان، ـ ستان	قەبرىستان، گۈلىستان، تۈركمەنستان
34	ـسۇق	خامسۇق، تاڭسۇق
35	ـ سىز	ئەقىلسىز، ئەخلاقسىز، دېرەكسىز

36	ـ سمان	قالقانسمان، نۇرسمان، زەنجىرسمان
37	ـست، ـسن	مەنست، كەمست، خۇدۇكسن، غېرىپسن
38	ـسرا، ـسرە	سۇسرا، مايسرا، خەۋپسرە، ئەنسرە
	ـ ۇمسرا، ـ ۇمسرە	قورقۇمسرا، كۆلۈمسرە
39	ـشۇناس	تىلشۇناس، تۇپراقشۇناس، تارىخشۇناس
40	ـشا، ـشە	ئوڭشا، تەڭشە
41	ـش، ـ مش	ئوخشاش، ئوقۇش، كىرىش، ئۆگىنىش
	ـ ۇش، ـ ۈش	قوشۇش، سوقۇش، كۆرۈنۈش، بۆلۈش
42	ـ شتۇر، ـ شتۈر	ناتىلاشتۇر، تۈزەشتۇر، يۆمەشتۇر
	ـ مشتۇر، ـ مشتۈر	يىغىشتۇر، كېلىشتۇر، يېتىشتۇر
43	ـشى	غەڭشە ـ، تاراقشە ـ، ھاۋشە
44	ـغى، ـقى، ـگى، ـكى	يازغى، سىرتقى، كۆزگى، قەدىمكى، ھازىرقى
45	ـقىرى، ـكىرى	تاشقىرى، ئىچكىرى
46	ـكار، ـكەر، ـگەر	ھەۋەسكار، پىداكار، مىسكەر، ھىيلىگەر
47	ـكەش	تەخسكەش، ھارۋىكەش، مېھنەتكەش
48	ـگاھ	جەڭگاھ، ئارامگاھ، سەجدىگاھ
49	ـگەرچىلىك	ئادەمگەرچىلىك، ئاۋارىگەرچىلىك
50	ـگۈي	خۇداگۈي، دۇنياگۈي
51	ـگىر	باجگىر، جاھانگىر، كاللىگىر
52	ـلارچە، ـلەرچە	باتۇرلارچە، باللارچە، تەلۈلەرچە، مەردلەرچە
53	ـلاپ، ـلەپ	ئايلاپ، تاغارلاپ، چارەكلەپ، كۆپلەپ

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

54	-لاق	ئوتلاق، نايلاق، بوتىلاق
55	-لىق، -لىك	ئاجىزلىق، ئاشلىق، ئەپلىك، پەملىك
	-لۇق، -لۈك	قۇرۇقلۇق، ئاچقۇچلۇق، سۈتلۈك، ئۆمۈرلۈك
56	-ل، - ىل، - ۇل، - ۈل	ئاچال، يېشىل، قاتمال، ئۈيۈل، ئۇزۇل
57	نا-	ناشلاج، ناتونۇش، نامۇۋاپىق، ناتوغرا
58	-نامە	شەرتنامە، توختامنامە، گۇۋاھنامە
59	ھەم -	ھەمىيان، ھەمنەپەس، ھەمكار، ھەمسۆھبەت
60	-ى	يازلىقى، قىشلىقى، ئەتىگەنلىكى، كۈنلۈكى
61	- مدە	گۇررىدە، پالاققىدە، تىرىكىدە، گۈپپىدە
62	- مزم	كاپىتالىزم، دېموكراتىزم، ماتېرىيالىزم
63	- مىيە	ئالبانىيە، تۈركىيە، بۇلغارىيە، ياپونىيە
64	- مچە	يازىچە، قىشچە، كېچىچە
65	-ۇى، - مىي، -يى	ئەنئەنىۋى، ئەخلاقىي، ياۋايى، ۋىجدانىي، پىدائىي
66	- ا، - ە	سانا-، ياشا-، تۇزە-، تۇنە-
67	- ار، - ەر، -ر	ئاقار-، ياشار-، كۆكەر-، قىسقار-
68	-ئاي، -ئەي، -ي	-ئازاي، -كۇچەي، -قارايى، -پەسەي
69	- اڭغرا، - ەڭگرە	ياشاڭغرا-، ئىسەڭگرە
70	- ەكە، - ەكەش	چۈشەكە-، ئۆچەكەش -
71	-غار، -قار، -قىر	سۇغار-، ئاڭقار-، مىشقىر-، كېكىر-
	-كىر، -قۇر، -كۇر	باشقۇر-، تۇكۇر-
72	-لا، -لە، -دا، -دە، -قا	ئويلا-، تەقدىرلە-، چىگدا-، ئىزدە-، چىگقا-

73	ـلاش، ـلەش	ماكانلاش ـ، ـداۋاملاش ـ، گۈزەللەش ـ، تىكەنلەش ـ
74	ـلان، ـلەن	قوراللاڭ ـ، ھالسىزلاڭ ـ، غەزەبلەڭ ـ، مەيۇسلەڭ ـ
75	ـرقا	ئېچىرقا ـ، يېتىرقا ـ، تېڭىرقا ـ
76	ـلدا، ـلدە، ـۇلدا، ـۈلدە	پىرىلدا ـ، لەپىلدە ـ، كۈسۈلدا ـ، گۈرۈلدە ـ
77	ـ ۇق، ـ ىك	يولۇق ـ، بىرىك ـ، تېرىك ـ
78	ـ ەت، ـ ىت، ـ ت	كۆچەت، چېكىت، سارقىت، قۇرۇت
	ـ ۇت، ـ ۈت	تۇغۇت، تۇزۇت
79	ـ چ	ئىشەنچ، تايانچ، سۆيۈنچ
80	ـ دى	چىرىندى، بېقىندى، قىرىندى
81	ـغا، ـقا، ـگە، ـكە	سالغا، ئىلغا، تۇتقا، سۈپۈرگە، كۈلكە
82	ـغۇ، ـقۇ، ـگۇ، ـكۇ	ئاتالغۇ، ئېزىنتقۇ، سەزگۈ، تەپكۈ
83	ـغۇچ، ـقۇچ، ـگۈچ، ـكۈچ	ئونىغۇچ، ئاچقۇچ، يەلپۈگۈچ، كۆرسەتكۈچ
84	ـغۇچى، ـقۇچى، ـگۈچى، ـكۈچى	قىرغۇچى، ئۇچقۇچى، بۆلۈنگۈچى، كۈنكۈچى
85	ـغۇر، ـقۇر، ـگۈر، ـكۈر	جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۈر، ئۆنكۈر
86	ـغۇن، ـقۇن، ـگۈن، ـكۈن	ئورغۇن، توستۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن
87	ـغىن، ـقىن، ـگىن، ـكىن	يانغىن، تاشقىن، تىزگىن، كەسكىن
88	ـق، ـاق، ـۇق	باغلاق، قالاق، سۇنۇق، سوراق، تۇراق
89	ـك، ـەك، ـۈك	تىرەك، چىرىك، كېسەك، كۆمۈك، ئۆلۈك
90	ـغاق، ـقاق، ـگەك، ـكەك	توڭغاق، پانقاق، سىيگەك، تېرىككەك
91	ـ ىق، ـ ىك	قىسىق، كىچىك، ئېچىق، ئېزىك
92	ـ ىڭ، ـ اڭ، ـ ەڭ	بوشاڭ، قىستاڭ، كۆرەڭ

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

93	ـاڭغۇ،ـەڭگۇ،ـڭغۇ،ـڭگۇ	سىيرىلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ، يىغلاڭغۇ، تىترەڭگۇ
94	ـ الغۇ، ـ ەلگۇ	تۇرالغۇ، توسالغۇ، كۆنەلگۇ
95	ـام،ـەم،ـم،ـىم	تۇتام، كۈزەم
	ـ ۇم، ـ ۈم	تاسقام، كىرىم، يۇقۇم، تۇقۇم، ئۇنۇم
96	ـما، ـمە	قۇرۇلما، چاچما، كۆنۈكمە، سۈزمە
97	ـماچ، ـمەچ	تولغماچ، قو(رۇ)ماچ، ئەگمەچ، يۆگمەچ
98	ـماق، ـمەك	باسماق، چاقماق، يېمەك، ئىچمەك
99	ـمەل	تۇرمەل، چۈچۈمەل، تېجىمەل، سۈرمەل
100	ـمۇر، ـمۈر	ياغمۇر (يامغۇر) ئۆسمۈر
101	ـمىش،ـمۇش،ـمۈش	قىلمىش، تۇرمۇش، ئۆتمۈش، كەچمىش
102	ـىن،ـۇن،ـۈن	ئېقىن، تولۇن، تۇڭۇن، يۇلۇن، يىغىن
103	ـمەن،ـمان،ـبان	سۆزمەن، دەردمەن، ئىلمان، ئويمان، مېھرىبان
104	ـق، ـىق، ـۈك	قىزىق، بېسىق، كۆنۈك

ئەسكەرتىش:

1. «ـگە، ـكە، ـقا» قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ. «ـدا، ـدە» قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ ئورۇن-پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ.

2. «ـم، ـىم، ـۇم، ـۈم» قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ.

3. «ـما، ـمە» قوشۇمچىلىرى پېئىلنىڭ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ. «ـماق، ـمەك» قوشۇمچىلىرى شەخسسىز پېئىللارنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ. «ـىن، ـۇن، ـۈن» قوشۇمچىلىرى پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە ۋە ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قايسى رولدا كەلگەنلىكى

نى ئەملي تېكستكه قاراپ پەرق ئېتىشكه توغرا كېلىدۇ.

138-كۆنۈكمه: ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەربىرى ئۇچۇن بىردىن ياسالما سۆز ياساپ بېقىڭلار.

2. سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار

1) ئىسىملارنىڭ بىرلىك-كۆپلۈك بويىچه تۈرلىنىشى

ئىسىم	بىرلىك	كۆپلۈك
شوتا	شوتا	شوتىلار
كۆز	كۆز	كۆزلەر
قەلەم	قەلەم	قەلەملەر
كىتاب	كىتاب	كىتابلار
ئوقۇغۇچى	ئوقۇغۇچى	ئوقۇغۇچىلار
پەزىلەت	پەزىلەت	پەزىلەت
تىنچلىق	تىنچلىق	تىنچلىق

2) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى

تۈر		قوشۇمچه	مىساللار
1-شەخس	بىرلىك	-م، -ىم، -ۇم، -ۈم	شوتام، قەلىمىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك	-مىز، -ىمىز	شوتىمىز، قەلىمىمىز، قولىمىز، كۆزىمىز
2-شەخس	بىرلىك	ئاددىي	-ڭ، -ىڭ، -ۇڭ، -ۈڭ
		سىپايە	-ڭىز، -ىڭىز
		ھۆرمەت	-لىرى
	كۆپلۈك		-ڭلار، -ىڭلار، -ۇڭلار، -ۈڭلار
3-شەخس			-ى، - -سى

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

3) ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى

كېلىش نامى	قوشۇمچىسى	مىساللار
باش كېلىش	—	كىتاب، قەلەم، يول، مەكتەپ
ئىگىلىك كېلىش	-نىڭ	كىتابنىڭ، قەلەمنىڭ، يولنىڭ، مەكتەپنىڭ
چۈشۈم كېلىش	-نى	كىتابنى، قەلەمنى، يولنى، مەكتەپنى
يۆنىلىش كېلىش	-غا، -قا، -گە، -كە	كىتابقا، قەلەمگە، يولغا، مەكتەپكە
چىقىش كېلىش	-دىن، -تىن	كىتابتىن، قەلەمدىن، يولدىن، مەكتەپتىن
ئورۇن-پەيت كېلىش	-دا، -دە، -تا، -تە	كىتابتا، يولدا، قەلەمدە، مەكتەپتە

4) سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە بويىچە تۈرلىنىشى

دەرىجە نامى	قوشۇمچىسى	مىساللار
ئەسلى دەرىجە	—	قىزىل، قارا، يۇمشاق، پاكار
كېمەيتمە دەرىجە	-راق، -رەك، -ۇچ، -غۇچ، -متۇل	قىزغۇچ، قىزىلراق، قارامتۇل، يۇمشاقراق، پاكارراق
ئاشۇرما دەرىجە	-پ	قىپقىزىل، قاپقارا، يۇپيۇمشاق
ئەركىلەتمە دەرىجە	-غىنا، -قىنا -گىنە، -كىنە	قىزىلغىنا، قارىغىنا، يۇمشاقىنا، ئەپچىلگىنە، سۈزۈككىنە

5) سانىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى

ساناق سان		بىر، ئۈچ، تۆت، ئون بىر، يۈز، مىڭ
مۆلچەر سان	-چە، -دەك، -تەك يېقىن ئىككى سان جۈپلىنىدۇ	يۈزچە، ئوندەك، قىرىق-ئەللىك
تەرتىپ سان	-نچى، - مىنچى	بىرىنچى، ئالتىنچى، تۆتىنچى

كەسر سان	مەخرەجگە -دىن/-تىن قوشۇلىدۇ	ئۈچتىن ئىككى، ئوندىن ئۈچ
تەقسىم سان	-دىن/-تىن	ئىككىدىن، بەشتىن
رەۋىش سان	-لاپ/-لەپ	ئونلاپ، يۈزلەپ، مىڭلاپ
كىشىلىك سان	-بىلەن/-ەيلەن	يەتتەيلەن، بەشەيلەن
ئالماش سان	-مۇ، -مىمۇ -ڭلار، -ىڭلار -ي، -سى	ئىككىمىز، ئونىڭلار، بەشى، ئالتىسى

6) پېئىلنىڭ بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق بويىچە تۈرلىنىشى

تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
بولۇشلۇق پېئىل	—	ئىشلەپتۇ، ئوقۇيمەن، كۆرۈۋاتىمەن
بولۇشسىز پېئىل	-ما، -مە	ئىشلىمەپتۇ، ئوقۇمايمەن، كۆرمەيۋاتىمەن

7) پېئىلنىڭ راي بويىچە تۈرلىنىشى

تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
بايان رايى	—	كەلدى، ئىشلەپتۇ، يازىدۇ
شەرت رايى	-سا، -سە	ئىشلىسە، ئوقۇسام، يازسام
بۇيرۇق رايى	-ۇڭ، -ۇڭ، سۈن -غىن، قىن، گىن-كىن...	ئوقۇڭ، كۆزۈڭ، يازسۇن، ئوقۇغىن، يانقىن، كۆرگىن، كەتكىن

8) پېئىلنىڭ زامان بويىچە تۈرلىنىشى

تۈرى	قوشۇمچىسى	ئۈلگە
ئۆتكەن زامان	-دى،-تى،-دۇ،-تۇ	كۆردى، كەتتى، ئوقۇدى، كۆرۈپتۇ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى

ھازىرقى زامان	-ۋات، - ۋات	يېزىۋاتىدۇ، ئوقۇۋاتىمىز، تۇتۇۋاتىسەن، كۆرۈۋاتىسىلەر
كېلىدىغان زامان	-ي، - اي، - ەي -سۇن	ئىشلەي، يازاي، كۆرەي، ئىشلىسۇن، يازسۇن

9) پېئىلنىڭ دەرىجە بويىچە تۈرلىنىشى

تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
ئەسلى دەرىجە	—	ياسا-، ياز-، تۇت-، كۆر-
مەجھۇل دەرىجە	-ل، -ىل، -ۇل -ۈل، -ن، -ىن -ۇن، -ۈن	ياسال-، يېزىل-، تۇتۇل-، كۆرۈل-، باشلان، قىلىن-، يۇلۇن-، بۆلۈن
ئۆزلۈك دەرىجە	-ل، -ىل، -ۇل -ۈل، -ن، -ىن -ۇن، -ۈن	ياسال-، بېزىل-، قۇتۇل-، سۈرۈل-، ياسان-، كېيىن-، ئۆرۈن-، كۆرۈن
ئۆملۈك دەرىجە	-ش، -ىش، -ۇش، -ۈش	سۆزلەش-، يېزىش-، تۇتۇش-، كۆرۈش-
مەجبۇرىي دەرىجە	-دۇر، -دۈر، -تۇر -تۈر، -غۇز، -قۇز -گۈز، -كۈز، -ت -ار، -ۇر، -ۈر	ناگدۇر-، كىيدۈر-، باقتۇر-، كەلتۈر، ھار-غۇز-، تۇتقۇز-، پۈتكۈز-، ئىشلەت-، چىقار-، ئۈچۈر-، چۈشۈر

139-كۆنۈكمە: «-دا، -گە، -ما، -مە، -م، -ىم، -ۇم، -ۈم، -ماق، -مەك، -ىن، -ۇن، -ۈن» قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە رولىدا كېلىشىگە ئائىت 13 مىسال تېپىڭلار، سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە رولىدا كېلىشىگە ئائىت 13 مىسال تېپىڭلار، ئۇلاردىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقنى ئوقۇتقۇچىنىڭ ياردىمىدە چۈشىنىۋېلىڭلار.

140-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىڭ-لار.

ئىش، ئىشلە، ئىشچان، ئىشچانلىق، چىرايلىق، بۇ-رۇن، پا، لا، ھەرە، ۋايجان، ئاڭ، ئوتتۇز، زامانىۋى، تىز، تېز، تېيىز، كۈل، ھەربىلە، بىل، قورال، زە، ئەڭ، لەپ-لەپ، توغرۇلۇق، بىراق، قايسى، شىر-شىر، ئائىلە، ۋە، تۈزلۈق، ئائىت، ئىلىم، ھەمىيلەن، يۇقىرى، ھېچ-بىر، ئاستا، ئوپۇل-توپۇل، يۇلتۇز، تۈز، ئەگرى، ئون، چاپسان، نەپەر، ئىلگىرى، لەززەت، ھۆرمەتلە، نېرى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، سېزىم، مۇچ، تاۋۇز، غۇ، كۆكتات، بىرىنچى، تەمكىن، دە، يەڭگىل، گۈزەلنۇر، ۋىجدان، ئە-تەي، مۇرە، تۇغمەن، تۆۋلۈك، كارىز، شۇڭا، ئېگىزرەك، ئەنت، ئاۋۇ، مەن، ئاللىكىم، پالانى، مەرىيەم، سوۋغا.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي ماۋارىپ بويىچە تولۇقسىز
ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر تىلى

3 - قىسىم

تۈزگۈچى: ئابدۇلھېتىپ تاشپولات

شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

مۇھەررىرى : ئابدۇرىشت سابىت
مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇسالام توختى
مەسئۇل كوررېكتورى : ئارزۇگۈل ھېيتەم

九年义务教育三年制初级中学课本

语 法

第三册

（维吾尔文）

新疆维吾尔自治区教育委员会中小学教材
审定委员会审查试用

*

شىنجاڭ ماارىپ نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

*

فورماتى : 787×1092 1/32 ، باسما تاۋاق : 5.25
2000 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 6 - ئاي 4 - بېسىلىشى
تىراژى : 60 000 —— 1
ISBN 7 — 5370 — 3517 — 2
G・1233(维课) يۈەن 2.31 باھاسى

كىرىش سۆز

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ بويىچە پۈتۈن كۇنلۈك تو-لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلە-كى 1997-يىل 12-ئاينىڭ 30-كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-لۇق مائارىپ كومىتېتى رەسمىي تەستىقلاپ تارقاتقان «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكىنى ئوقۇتۇش پروگراممىسى»نىڭ ئاساسىي پرىنسىپ ۋە تە-لەپلىرىنى يېتەكچى قىلىپ، ئىلگىرىكى دەرسلىكلەرنىڭ سىستېمىسى ۋە مۇۋاپىقلىقىيەتلىك تەجرىبىلىرىنى «ئەينەك» قىلىش، كەڭ تۈردە پىكىر ئېلىش ئاساسىدا تۈزۈپ نەشر قىلىندى.

بۇ دەرسلىك ھەر يىللىق ئۈچۈن بىر قىسىمدىن جەمئىي ئۈچ قىسىم قىلىپ تۈزۈلدى. ھەپتىلىك دەرس سائىتى ئىككى سائەت بولۇپ، 1 - قىسىم 72 سائەت، 2 - قىسىم 71 سائەت، 3 - قىسىم 70 سائەت ئۆتۈلىدۇ. «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكى ئوقۇتۇش پروگراممىسىدا ھەرقاي-سى يىللىقلار بويىچە ئوقۇتۇشنىڭ مەقسەت - تەلەپلىرى، كۆنۈكمە ۋە مەشقلەر ھەققىدە تەپسىلىي ۋە ئېنىق كۆرسەتمىلەر بېرىلدى.

بۇ دەرسلىكنى ئابدۇرېشىت سابىت، تۇنىياز ئابىد، ئادىل ئېزىز، نۇسرەت مەسۇم، ئەركىن رەخمىتۇللا، غابىتقان، ئابدۇقەييم قاتارلىق يولداشلار تەكشۈرۈپ چىقىپ، دەرسلىك مەزمۇنلىرىنىڭ سىستېمىلىق بولۇشى، ئىلمىي ۋە ساغلام بولۇشى، قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ توغرا، چۈشىنىشلىك بولۇشى جەھەتتە قىممەتلىك تەكلىپ-پىكىرلەرنى بە-دى. بىز بۇ يولداشلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

www.uyghurkitap.com

بىز كەڭ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشىغا تالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە- قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىنى، بىلىم نۇقتىلىرىنى توغرا تونۇپ، مۇھىم نۇقتىلارنى، مەشىق تۈرلىرىنى ۋە تەلەپلەرنى ياخشى ئىگىلەپ، مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولغان تىل — تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گراممانتىكا- دىن تەركىب تاپقان بۇ سىستېمىنى ئوقۇغۇچىلارغا مېخانىزلىق، ئىخچام يەتكۈزۈپ ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

دەرسلىك تۈزۈش — مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغان مۇ- رەككەپ ۋە ئىلمىي خىزمەت. بۇ قېتىمقى دەرسلىك تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان كەسىپ ئەھلىلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر ھەر جەھەتتىن نۇرغۇنلىغان ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما دەرسلىكتە يەنىلا بەزىبىر خاتالىق ۋە نۇقسانلاردىن خالىي بولالمىغان بولۇشىمىز مۇم- كىن. كەڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ بۇ دەرسلىكنى ئىشلىتىش ۋە پايدىلىنىش جەريانىدا بايقىغان مەسىلەر ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى كېيىنكى نەشرىدە تۈزىتىۋېلىشىمىز ۋە تولۇقلىۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزگە ئەۋەتىپ بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

2000-يىل 6-ئاي

مۇندەرىجە

1 -باب. سىنتاكسىس 1
1 § . سىنتاكسىس ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 1
2 § . جۈملە 2
3 § . جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى...6
1. بايان جۈملە 6
2. سوئال جۈملە 8
3. ئۈندەش جۈملە 10
4. بۇيرۇق جۈملە 12
4 § . جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 15
1. ئاددىي جۈملە 15
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى (1) 18
5 § . جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى..... 20
1. تەڭداش باغلىنىش 21
2. بېقىندىلىق باغلىنىش 22
6 § . بېقىندىلىق باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ... 25
1. ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى 25
2. چىرمىشىش مۇناسىۋىتى 26
3. باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى 27
4. ياندىشىش مۇناسىۋىتى 27
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى (2) 31
7 § . تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى 32

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توپلىكى
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى

1. ئاددىي سۆز بىرىكمىسى 33
2. مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى 33
3. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى 34
4. پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى 35
جۈملە بۆلەكلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 37
§ 8. جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى 37
1. ئىگە 38
2. خەۋەر 42
§ 9. جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى 48
1. ئېنىقلىغۇچى 48
2. تولدۇرغۇچى 53
3. ھالەت 58
§ 10. جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى 70
§ 11. جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلەكلىرى 73
§ 12. جۈملىدىكى بۆلەكلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى 75
1. ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى 75
2. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى 77
3. تولدۇرغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى 78
4. ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى 79
5. ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى 80
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى (3) 83
§ 13. جۈملە بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋە بىرىكمىلەر 85
1. قاراتما سۆز 87
2. قىستۇرما سۆز 89

3. ئىملىق سۆز 91
4. ئىزاھلىغۇچى سۆز 93
§ 14. جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش ئۇسۇلى..... 95
§ 15. ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن
بۆلۈنۈشى 98
1. يىغىق ئاددىي جۈملە 99
2. يېيىق ئاددىي جۈملە 99
1. ئىگىلىك ئاددىي جۈملە..... 101
2. ئىگىسىز ئاددىي جۈملە 102
1. تولۇق ئاددىي جۈملە..... 104
2. تولۇقسىز ئاددىي جۈملە 104
تەكرارلاش ۋە مەشىق سوئاللىرى (4) 106
2-باب. مۇرەككەپ جۈملە 109
§ 1. مۇرەككەپ جۈملە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە ... 109
§ 2. تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە 112
1. باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ
جۈملە 114
2. باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ
جۈملە 116
§ 3. بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە 118
1. قوشۇمچىنىڭ ۋاستىسى بىلەن باغلانغان
بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە 121
2. «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن
بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە 122
3. قوشۇمچە، يارىمچى پېئىل، يۈكلىمە ۋە باغلىغۇچى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى تورىدىسى

ئارقىلىق باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە ... 123
4 § . ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە 124
تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (5) 126
5 § . كۆچۈرمە جۈملە 129
6 § . ئۆزلەشتۈرمە جۈملە 132
3 ـ باب. تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە ... 135
1. تىنىش بەلگىلىرىنىڭ رولى 135
2. تىنىش بەلگىلىرىنىڭ تۈرلىرى 136
تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (6) 155

1 ـ باب. سنتاكسس

ا ـ با ب .

§ 1 . سنتاكسس هەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

بىز «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكىنىڭ 2.قىسمىدا گراممـ
تىكىنىڭ مورفولوگىيە قىسمىنى ئۆگەندۇق، دەرسلىكىنىڭ
بۇ 3 ـ قىسمىدا گراممـاتىكىنىڭ يۇقىرى قىسمى —
سىنتاكسىس ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىمىز.

سىنتاكسىس تىلىمىزغا گرېك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھەققىدىكى قائـ
دە.قانۇنىيەتلەر دېگەندىن ئىبارەت.

سىنتاكسىس — تىل ئىلمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسـ
مى. ئۇ سۆزلەرنى تەشكىللەپ، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى
ۋە جۈملە ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملىدىكى سۆز.
لەرنىڭ باغلىنىشى ۋە مۇناسىۋەتلىرى، ئاددىي جۈملىنىڭ
مەنىسىگە ۋە تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن تۈرگە بۆلۈنۈشى، جۈملـ
نىڭ بۆلەكلىرى، مۇرەككەپ جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى
ھەمدە تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى قاتار.
لىقلارنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

سىنتاكسىس يۇقىرىقى چۈشەنچىلەرنى ئۆگىتىش ئارقـ
لىق ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىمىزدا پىكىرنى توغرا، ئىخـ
چام، چۈشىنىشلىك ۋە راۋان ئىپادىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توپلىكى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئىلمىي ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. بىز ئىلگىرى ئۆگەنگەن بىلىملىرىمىز ئاساسىدا سىنتاكسىسنى ياخشى ئۆگەنسەك، جۈملىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ رولىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشىنەلەيمىز، جۈملىنى تەھلىل ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرەلەيمىز، قىسقىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالايمىز.

سىنتاكسىس تىل ئىلمىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە مورفولوگىيە قىسمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، سىنتاكسىسلىق چۈشەنچىلەرنى ئۆگەنگەندە، ئىلگىرى ئۆگەنگەن چۈشەنچە ۋە قانۇنىيەتلىك مەسىلىلەرنى يېڭى چۈشەنچىلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە، تەدبىقلاشقا چوقۇم ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر چۈشەنچە ۋە قانۇنىيەتلىك مەسىلىلەرنى ماسلاشتۇرۇپ ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىلمىسە، ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر مەيلى، ئېغىز تىلىدا بولسۇن، مەيلى، يېزىق تىلىدا بولسۇن چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ، ھەتتا قالايمىقان سۆز دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

§ 2 . جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تولۇق ئاياغلاشقان بىر ئۇيۇ - پىكرىنى ئىپادەلەيدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

مەسلەن: قوڭغۇراق چېلىندى. مۇئەللىم سىنىپقا كىرىدى. ېنز مۇئەللىمگە ھۆرمەت بىلدۈردۇق. ئۇ دەرسنى ناھايىتى ياخشى سۆزلىدى. يۇقىرىدىكى جۈملىلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بەلگىلىك قانۇنىيەت بويىچە زىچ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ئايانغلاشقان ئوي - پىكرىنى ئىپادىلىگەن. بەزى ھاللاردا يالغۇز بىر سۆزمۇ بەلگىلىك پىكرىنى ئىپادىلەپ بىر جۈملە بولۇشى مۇمكىن. بىر سۆزنىڭ جۈملە بولۇپ ئايانغلاشقان بىر پىكرىنى ئىپادىلىشى ئۈچۈن، مەلۇم تىل شارائىتى كېرەك، ئەلۋەتتە.

مەسلەن: مەلۇم بىر ئادەم بىرەيلەننىڭ ئىشىكىنى چەكسە، ئۇي ئىچىدىكى ئادەم «كىم» دېسە، سىرتتىكى ئادەم «مەن» دەپ جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇنداق تىل شارائىتىدا «كىم» بىر جۈملە، «مەن» سۆزى بىر جۈملە رولىدا كېلىدۇ. يەنە بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مۇھىت تەسۋىرلىرىدە يالغۇز بىر سۆز جۈملە رولىدا كېلىدۇ.

مەسلەن: كېچە. سۆتتەك ئايدىڭ. مەھەللە جىمجىتلىققا چۆمگەن. كۆكەرمە ئىتلارنىڭ قاۋغان ئاۋازى يىراقتىن ئاڭلىنىاتتى.

يۇقىرىقى مىسالدىكى بىرىنچى جۈملە بىرلا سۆزدىن، ئىككىنچى جۈملە ئىككى سۆزدىن تۈزۈلۈپ، ئايانغلاشقان پىكرىنى ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ بىر جۈملە ئىكەنلىكى يېنىدىكى جۈملىلەر بىلەن بولغان كونكرېت مۇناسىۋىتىدىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، بىر سۆز ياكى بىر بىرىكمىنىڭ جۈملە بولۇپ كېلىشى ئۈچۈن بەلگىلىك تىل شارائىتى كېرەك، دېگەندە

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

بەدىئىي گەدەبىياتتىكى تەسۋىر شارائىتى ۋە دىئالوگ شارائىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

جۈملە — نۇتۇقنىڭ ئاساسى. جۈملە ئارقىلىق مەلۇم مەسىلە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ ياكى مەلۇم مەسىلە ئىنكار قىلىنىدۇ؛ مەلۇم مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ياكى مەلۇم مەسىلە ھەققىدىكى نازۇك ھېسسىيات ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىدە مەلۇم ئوبيېكتىپ مەزمۇنلار ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. يەنى، ھەرقانداق جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر راي (مەيىل) ئۇقۇمى بولىدۇ.

مەسىلەن: ئۇلىنىڭ كۆچى چەكسىز بولىدۇ.

ئىتتىپاقلىقنى ھەر ۋاقىت ئالدىنقى ئورۇنغا قويايلى!

— سىز بۈگۈن بازارغا بارامسىز؟

— بارمايمەن.

جۈملە ئاياغلاشقان پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ چوڭ تىل بىرلىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆۋەندىكىدەك خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1. جۈملە خەۋەر بىلەن ئىگىنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بايانىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت جەريانىدا بەزى ھاللاردا ئىگە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن: دەرس قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. (ئىگىسىز جۈملە) جۈملىدە خەۋەر بولمىسا بولمايدۇ، يەنى، ئۇيغۇر تىلىدا خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ.

2. جۈملە ئۆزىنىڭ مەزمۇنىغا خاس ئىنتوناتسىيە (ئا-

هاك) بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ھەربىر جۈملە ئاياغلاشقاندا، بىر ئاز توختايمىز، ئاندىن ئىككىنچى جۈملىنى باشلايمىز.

3. يېزىقتا ھەربىر جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ چېكىت (.)، پەش (،)، سوئال بەلگىسى (؟)، ياكى ئۈندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ.

1-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىدا قانچە جۈملە بارلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ا. بىر ئادەم قۇش سېتىۋالماقچى بولۇپ بازارغا بېرىپتۇ. 2. قۇش بازىرى ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدىن نەچچە ھەسسە ئاۋات ئىكەن. 3. ئۇ قۇش بازىرىنى ئايلىنىۋېتىپ، چىرايلىق بىرەلگەن قەپەستىكى شاتۇتىغا كۆزى چۈشۈپتۇ. 4. «بۇنىڭ نېمە كارامىتى بارلىقىنى بىر كۆرۈپ باقاي» دەپ قەپەسكە يېقىنلاشقانىكەن، شاتۇتى ئۇنىڭغا: «ھۆرمەتلىك ئەپەندىم قەدەملىرىگە مۇبارەك بولغاي!» دەپ سالام بېرىپتۇ. ھېلىقى ئادەم بۇ ئاجايىپ قۇشنىڭ كارامىتىگە ھەيران قاپتۇ-دە، ئەتىگەندىن بۇيان ئۆزىنى مەھلىيا قىلغان سايرامچى قۇشلارنىڭ مېھرىدىن كېچىپ، شاتۇتىنى قەپىسى بىلەن قوشۇپ سېتىۋاپتۇ.

ئىگىسى ئۆگەتكەن مۇشۇ بىرلا سۆزنى تەكرارلاشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان شاتۇتنىڭ ھاجەتمەنگە يارىپ قالغىنىدىن ھەيران بولغان قۇشلار چۇرۇقلىشىپ:

— سەن قايسى ئالاھىدىلىكىڭ بىلەن بۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىگە يارىپ قالدىڭ؟ — دەپ سورىغان ئىكەن، شاتۇتى گەپىگەن ھالدا:

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

— تىلىم ۋە بوينۇمنى يۇمشاق قىلىپ، بولغۇسى خوجايىنىمنىڭ كۆڭلىنى ئوتۇۋالغانلىقىمدىن، — دەپتۇ.

§ 3 . جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

سۆزلىگۈچىنىڭ پىكىر قىلىشتىكى مەقسىتى ۋە پوزىتسىيىسى داۋاملىق ئوخشاش بولمايدۇ، بۇنداق ئەھۋال جۈملە مەزمۇنىنىڭ ھەرخىل بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

جۈملىلەر مەزمۇنى ۋە ئىپتىلىش ئاھاڭىغا ئاساسەن بايان جۈملە، سوئال جۈملە، ئۈندەش جۈملە ۋە بۈيرۇق جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. بايان جۈملە

پىكرىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان جۈملىلەرنى ئوقۇغاندا ياكى سۆزلىگەندە ئىنتوناتسىيە باشتا بىر خىل داۋام قىلىپ، ئاخىرى پەسىيىپ توختايدۇ. يېزىقتا شۇ جۈملە ئاددىي جۈملە بولسا، ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدە بولسا، ئەھۋالغا قاراپ ئاخىرىغا پەش (،) ياكى چېكىتلىك پەش (؛) ، ئاخىرقى جۈملىدىن كېيىن چېكىت (.) قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «دولان ياشلىرى»

ناملىق ھېكايىسىنى ئوقۇپ چىقىپ ھاياجانلاندىم.

شىنجاڭنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن نامى بار. مەزكۇر ھېكايىدە سۇرەتلەنگەن دولانلىقلارنىڭ يۇرتىنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى بۇ گەپنىڭ رېئاللىققا تولىمۇ ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن تىپىك پېرسوناژ پالتا ئاخۇن ئېيتقاندەك ناخشا ئۇسسۇل دولانلىقلارنىڭ ئەڭ زور مەنىۋى بايلىقى، ئۇلارنىڭ خۇشال-لىقىمۇ ناخشا-ئۇسسۇل، ناخشىسىز-ئۇسسۇلسىز ئۆتكەن كۈنى سىرتماقتا تۇرغاندەك ئازابلىق تۇيۇلىدۇ.

بايان جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ ئاڭلىغۇچىغا خەۋەر يەكى بايان قىلماقچى بولغان پىكىرنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى قىلىدۇ. بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋەر بۆلىكى كۆپ ھاللاردا پېئىللاردىن تۈزۈلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە يېغىلدى. مېھرىگۈل ماقالە يازدى. تاجىگۈل بىلەن پاتىگۈل تام گېزىتى ئىشلەۋاتىدۇ. مەن ئەتە شەھەرگە بارماقچىمەن.

2-كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ بايان جۈملە تۈزۈڭلار.

كەلدى، يېزىۋاتىدۇ، بارماقچى، كۆزلىگەنىدى، بارغانىكەن، ئالالمىدى، كېلىپ تۇرىدۇ، سۆزلەپ بەردى، تەييارلىنىۋاتىمىز، كۆزەتتىم، قارىدۇق.

ئۇلگە: زىياقىز بۇ قېتىمقى ئىمتىھاندا 100 نومۇر ئالالمىدى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

2. سوئال جۈمله

سوئال مەنىسىدىكى پىكرىنى گىپادىلەيدىغان جۈمله سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

سوئال جۈملىلەر تەركىبىدىكى سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر شۇ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. يېزىقتا سوئال جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا سوئال بەلگىسى (؟) قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: بۇۋا، تەنىلىرى ساقمۇ؟ سىز بازارغا بارىدىكىزمۇ؟ سەن گەپ قىلمايسەنغۇ؟ ئۆزىڭىزنىڭ گېپىنى قىلسىڭىزچۇ؟

سوئال جۈملىلەر تۆۋەندىكىچە تۈرلىنىدۇ:

1) سوئال ئالماشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قاچان قۇرۇلغان؟ سىز بۇ يىل قانچە ياشقا كىردىڭىز؟ سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار قەيەردە؟ «ئىز» رومانىنىڭ ئاپتورى كىم؟ سېنىڭ مەقسىتىڭ نېمە؟

2) جۈمله ئاخىرىغا «ما، مۇ، دۇ، غۇ، قۇ، چۇ، ده، ته، مه» قاتارلىق سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۈرلىنىدۇ.

مەسىلەن: بۈگۈن كىنو قويۇ لامدۇ؟ سوئالغا تولۇق جاۋاب بېرەلمىدىڭىزغۇ؟ ئالىم ئەلاچى بوپتۇ - هە؟ هازىر كەلدىڭىز ما؟

3) جۈمله ئاخىرىدىكى سۆزنىڭ تەكرارلىنىپ، سوئال ئاھاڭىدا ئېيتىلىشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: — ھەمدۇللا، تۇنۇگۈن مۇسابىقىگە باردىڭىز-مۇ؟

— بارمىدىم.

— بارمىدىم؟

— ھەئە.

4- كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەرنىڭ قانداق تۈزۈلگەن سوئال جۈمله ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئات نېمە ئۈچۈن ئۆره تۈرۈپ ئۇخلايدۇ؟ سەن بۇ ئىشقا ئىپادە بىلدۈرمىدىڭغۇ؟ سەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرە-سىنى زىيارەت قىلدىڭمۇ؟ شىنجاڭدا قەيەر ئەڭ ئىسسىق؟ جۇڭخۇا خەلق جۈمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى كىم؟ تىل دېگەن نېمە؟ قوينىڭ ئۈستۈنكى ئېڭىكىدە چىش بولمايدىكەن - ھە؟ پاراڭ سالمىساڭلارچۇ؟ سەن نېمانچە جاھىللىق قىلىدىغاڭ-سەن؟ سىز بىزنىڭ ئۆيگە قايسى كۈنى بارىسىز؟ ئەنجۈرنىڭ چېچىكى بولامدۇ؟ قانداق ئەھۋالدا ئاي تۇتۇلىدۇ؟

5- كۆنۈكمە: تەركىبىدە سوئال ئالماشلىرى بولغان بەش جۈمله، سوئال يۈكلىمىلىرى بولغان بەش جۈمله تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىز قانچىنچى يىلنى تۇغۇلغان؟ تاپشۇرۇق ئىشلە-دىڭىزمۇ؟

سوئال جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى مەنە جەھەتتىن ئېنىق سوئالنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: سىز تاماق ئېتەلەمسىز؟ ئۆيىڭىز قايسى ناھە-يىدە؟

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

سوئال جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى گۈمانىي سوئالنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: بۈگۈن يەنە كېچىكىپ قالماسمىز - ھە؟ ئۇ مەندىن رەنجىپ قالدىمۇ نېمە؟

يەنە بەزى سوئال جۈملىلەر قايتارما (قارشىلىق) سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: — سەن ئۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن بارىدىڭ؟

— سەن بارساڭ بولىدىكەن، مەن بارسام بولمامدىكەن؟

— دەريادىن قانداق ئۆتىمىز؟

— سال بىلەن ئۆتمەيمىزمۇ؟

5 - كۆنۈكمە: ئېنىق سوئال جۈملىدىن ئۈچىنى، گۈمانىي سوئال جۈملىدىن ئىككىنى، قايتارما سوئال جۈملىدىن بىرىنى تۈزۈڭلار.

3. ئۇندەش جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ خىلىۋ خىل تۇيغۇ ۋە ھاياجانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئۇندەش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۈزۈلىدۇ. ئۇندەش جۈملىلەر كۆچلۈك رەڭ ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ، ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ. ئۇندەش جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ:

1) سۆزلىگۈچىنىڭ خۇشال بولۇش، قانائەتلىنىش ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسلەن: بەللى - بەللى، تازا ئوبدان ئىش بوپتۇ. دىلنار ئۇسسۇلنى ئەجەپ ياخشى ئويناىدى - ھە!

2) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر ئارزۇ - ئارماننى ئىپادىلەيدۇ.

مەسلەن: بۇ يىل ئالىي مەكتەپكە بارالىسام، قانداق ياخشى بولاتتى - ھە!

3) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ ئەجەبلىنىش ۋە زوقلىنىش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسلەن: نېمىدېگەن ئوماق بالىلار بۇ! ھوي، سەن چوڭلا ئادەم بولۇپ كېتىپسەنغۇ!

4) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ پۇشايمان، غەزەپ ۋە خاپا بولۇش تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسلەن: ھەي . . . بىر كۈن بۇرۇن كەلسەم بوپتىكەن! بۇ يەردىن دەرھال يوقال! خەپ توختا، كۆرگۈلۈكسىزنى بىر كۆرسەتمەيدىغان بولسام!

بەزى جۇملىلەردە سوئال مەنىسىمۇ، ئۇندەش مەنىسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق جۇملىلەرگە سوئال بەلگىسىمۇ، ئۇندەش بەلگىسىمۇ قويۇلىدۇ. ئۇنداق جۇملىلەردە سوئال مەنىسى كۈچلۈك بولسا، سوئال بەلگىسى ئالدىغا قويۇلىدۇ؛ ئۇندەش مەنىسى كۈچلۈك بولسا، ئۇندەش بەلگىسى ئالدىغا قويۇلىدۇ.

مەسلەن: ھەي ئىسىت، نېمىشقا بالدۇرراق دېمىگەنسەن!؟
ئۇ ئىش بۇرۇنلا تۈگىگەنىدىغۇ؟!

6 - كۆنۈكمە: «ئوھوي، بەللى - بەللى، ھەي، ئوھ، باربكاللا» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇندەش جۇملە-

لمدىن بەشنى تۇزۇڭلار.

ئۇلگە: باركاللا ئەزىمەتلەر، تولىمۇ ياخشى ئىش قىلىدىلەر!

7 ـ كۆنۈكمە: رازى بولۇش، خۇشاللىق، غەزەپ، پۇشايمان، زوقلىنىش مەنىلىرىدە كەلگەن ئون جۈملە تۇزۇڭلار.

ئۇلگە: ئوسمان مۇقامنى ئەجەپ ياخشى ئېيتتى ـ ھە!

4. بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇق، تىلەك، شۇئار، چاقىرىق، ئۆتۈنۈش، ئۈمىد، مەسلىھەت مەنىسىدىكى پىكرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ مەنە دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، بۇيرۇق جۈملە دائىرىسىدىكى بۇيرۇق، شۇئار ۋە چاقىرىقنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. تىلەك، مەسلىھەت، ئۆتۈنۈش، ئۈمىد مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. يېزىقتا بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ.

بۇيرۇق جۈملىلەردە بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسلەن: دەرھال قايتىپ كەل، گەپنىمنى ئاڭلا. مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرەيلى! خەلق قەھرىمانلىرى ياشىسۇن! نۆۋەتچى ساۋاقداشلار دوسكىنى سۈرتۈپ قويسا ئىكەن. نېرۋىڭىز ئاجىز ئىكەن، كۆپرەك ئارام ئېلىڭ.

لمك. ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش قىلارسىز.

8 ـ كۆنۈكمە: ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلمىغان بۇيرۇق جۈملىدىن ئۇچىنى، ئاخىرىغا چېكىت قويۇلمىغان بۇيرۇق جۈملىدىن ئۇچىنى تۇزۇڭلار.

ئۇلگە: (1) تىنچ ئىتتىپاق بولغان ياخشى ۋەزىيەتنى قەدىرلەيلى!

(2) ئۆزىڭىز ئاۋۋال كۆرۈشۈپ بېقىڭ.

9 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ قانداق مەنىدىكى بۇيرۇق جۈملە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

يولداشلار، دەرھال ئاتلىنىڭلار. باشقىلار گەپ قىلمۇاتقاندا، دەققەت قىلىپ ئاڭلاڭ. ۋاقىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنايلى! مەن كەلگۈچە كېتىپ قالماڭ. سىز ئۇنىڭ بىلەن يۈز تۇرانە سۆزلىشىپ بېقىڭ. كوچا چىراغلىرى رېمونت قىلىنىسا ئىكەن. ھەممە ئىشتا ئاتا ـ ئانىلارغا يۆلىنىۋالمايلى! مەرىپەتلىك كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇڭ. غەيرەت قىل! يەنمۇ غەيرەت قىل! يامانغا يان تايماق بولما! ۋاقتىدا دوختۇرغا كۆرۈنگىنىڭىز ياخشى.

10 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىدىن بايان، سوئال، ئۇندەش، بۇيرۇق جۈملىلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىڭلار.

جاپپار دېگەن بۇ ئىسىم نەقەدەر يېقىملىق ـ ھە!؟ بۇنداق دېسەم ھەيران قالماڭ. ئۇنىڭ يېقىملىقلىقى مەنىسى ۋە گۈزەللىكىدىن ئەمەس، بەلكى قىرىق نەچچە يىلدىن بۇيان جاپپارغا بىردىن بىر خاس ئىسىم بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىدا... بۇرۇن ئۇ ئادەتتىكى كادىر ئىدى، ھازىر باشلىق بوپتۇ. كېيىنچە يەنە نېمە بولسا بولسۇن، بۇ نامىلارنىڭ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توپلىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ھەممىسى ھايات يولىدىكى ھەمراھلار، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭدا قالىدىغىنى يەنە شۇ جاپپار . . .

سەلەي ئۆزىنىڭ ئالدىدا شۇنچە قەتئىيلىك، پاساھەت بىلەن قىلچىمۇ يۇز - خاتىرە قىلماي سۆزلەۋاتقان بۇ كىشىدىن ئەمدى رەسمىي ئەيمەندى بولغاي، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى، بىراق توساتتىنلا خىيالى ئۆزگىرىپ، مۇشۇ ئىشخانا بەخش قىلغان سېزىمچانلىق بىلەن ناتونۇش كىشىنىڭ نامۇئەمالىنى بىلىپ باقماقچى بولدى - دە، سورىدى:

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ ناتونۇش كىشىمۇ سەلەيىنىڭ بۇ سوئالىنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى - دە، *كۈلۈپ تۇرۇپ:

— سوئالغا سوئال بىلەن جاۋاب بەرمىڭىزغۇ — دېدى.

سەلەيمۇ كۈلدى ۋە «گەپدان ئادەم ئىكەن» دېگەن ئويغا كېلىپ:

— جا جۈيجاڭنىڭ ئىشخانىسى مۇشۇ، — دېدى.

— ئۇنىڭ ئۆزى قېنى؟

— مەجلىسته.

— سىزگە مالال كەلمىگەن تەقدىردە، ئۇنىڭغا «يولۇاس سىزنى ئىزدەپ كەپتىكەن» دەپ قويىسىڭىز. قالغىنىنى ئۆزى بىلەتتى . . .

— مەجلىس يەنە يېرىم سائەتتىن كېيىن تۈگىشى مۇمكىن، شۇ چاغدا كۆرۈشسىڭىز بىمالال سۆزلىشەلەيسىزغۇ؟!

— ئالدىراش ئىدىم.

— قېنى مەن بىر قاراپ باقاي، سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ!

§ 4 . جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن ھەرخىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىنمۇ ھەرخىل بولىدۇ. بەزى جۈملىلەر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىرلا پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى جۈملىلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، مۇرەككەپ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. تىلىمىزدىكى جۈملىلەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىگە ئاساسەن ئاددىي جۈملە ۋە مۇرەككەپ جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاددىي جۈملە

ئايافلاشقان بىرلا پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كۆز كەلدى. يوپۇرماقلار سارغىيىشقا باشلىدى. خۇسۇسىي كارخانىچى ھەسەنجان موللاق ئانا مەكتىپى ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى.

يۇقىرىقى بىرىنچى جۈملە ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن، ئىككىنچى جۈملە ئۈچ سۆزدىن تۈزۈلگەن، ئۈچىنچى جۈملە بىر قانچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توپلىكى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

گەن. ئۇ جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ سانى ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە پەقەت بىردىنلا پىكىر ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا پىكىرلەر بەزىدە ئاددىي جۈملە شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: خوراز نېمە ئۈچۈن سەھەر تۇرۇپ چىللايدۇ؟ چۈنكى ئۇ كەچتە بالدۇر ئۇخلايدۇ. ئىت كەچتە ئۇخلىماي قاۋايدۇ، شۇڭلاشقا سەھەردە ئورنىدىن تۇرالمايدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردا مەزمۇن جەھەتتىن باغلىنىشى بولغان ئىككى ئاددىي پىكىر باغلىغۇچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن مۇرەككەپ جۈملىنى ھاسىل قىلغان.

11 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن ئاددىي جۈملىلەرنى ئايرىڭلار.

ئادەتتە يازغۇچى ئۆزى چۈشەنمىگەن سۆز ـ ئىبارىلەرنى مەجبۇرىي ھالدا ئەسەرگە كىرگۈزمەسلىكى كېرەك. ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن ئۆز ئانا تىلىنىڭ پىشقان تەلىشۇناسلىرى دۇر. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، ۋاھالەنكى، بىزنىڭ بەزى مەسئۇلىيەتسىز ئاپتورلىرىمىز ئۆز ئانا تىلىنىڭ بايلىقىنى ئىگىلەشكە ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، ھەدېسلا چۈشىنىكسىز دەبدەبىلىك سۆزلەر ياكى ئانا تىلىغا يات

بولغان ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىپ، ئۆز ئەسىرىنى «بېزىمەكچى» بولىدۇ. بۇنداق خاھىش بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ، ئىدىيىۋى مۇجىمەللىك پەيدا قىلىدۇ، ئەدەبىياتنى خەلقتىن ئايرىپ قويىدۇ. ئەدەبىي تىلنى ئۆگىنىش ۋە بېيىتىش — ئەدەبىيات، مەتبۇئات ساھەسىدىكىلەرنىڭ مۇھىم بۇرچى. يولداش ماۋزېدۇڭ بىزگە: «تىل ئوتۇلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلماي بولمايدۇ» دېگەنىدى.

⑫ - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىكى جۈملىلەرنىڭ قانداق جۈملە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئادەم مەڭگۈ ياشىمايدۇ. ئۇنىڭ ياخشى نامى مەڭگۈ ساقلىنىدۇ. ئىلىم مەشئەللىرى كىشىلەرگە توغرا يولنى كۆرسىتىدۇ. يولدىن ئازغانلارغا توغرا يولنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ ئۆيىمىز يىراق، لېكىن قاتناش شارائىتىمىز ياخشى. ئابلىز ساز چالالايدۇ، ئۇسسۇلمۇ ئويناپالايدۇ. نۇر ئېلى خەتنى چىرايلىق يېزىپتۇ، بىراق تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا قويالماپتۇ. بۇ مالنىڭ سۈپىتى ياخشى، باھاسىمۇ مۇۋاپىق ئىكەن. بۇ يىل قىش سوغۇق قاتتىق بولدى، لېكىن قار ياغمىدى. ئادەم قىممەت ئەمەس، ئادەمگەرچىلىك قىممەت.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (1)

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) سىنتاكسىس دېگەن نېمە؟

2) سىنتاكسىسنىڭ مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟

3) سىنتاكسىسنى ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى نېمىلەر-دىن ئىبارەت؟

4) جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

5) بىر سۆز (ياكى بىرىكمە) قانداق ئەھۋالدا جۈملە رولىدا كېلىدۇ؟

6) جۈملە مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

7) بايان جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

8) سوئال جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

9) سوئال جۈملىلەر قانداق تۈزۈلىدۇ؟

10) ئۈندەش جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

11) بۇيرۇق جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

12) جۈملە تۈزۈلۈش شەكلىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

13) ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) سىنتاكسىس _____ ، _____ ، _____ ۋە _____ ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۆگىنىش ئارقىلىق _____ ۋە _____ تىلىمىزدا پىكىرنى _____ ، ____ ، _____ ۋە _____ ئىپادىلىشىمىزگە مۇھىم ئىلمىي ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ.

2) جۈملە _____ نۇتۇقنىڭ _____ .

3) سوئال جۈملىلىرىدىكى سوئال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان _____ شۇ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا _____ ئېيتىلىدۇ.

4) ئاياغلاشقان _____ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە _____ دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇڭلار. توغرىلىرىغا «√» بەلگىسى، خاتالىرىغا «×» بەلگىسىنى قويۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ توغرا - خاتالىقىنى ئايرىپ چىقىڭلار.

1) دىئالوگلاردا بىرلا سۆز جۈملە رولىدا كېلەلەيدۇ. ( )

2) بۈيرۇق جۈملىلەر بۈيرۇق مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. ( )

3) بىر قىسىم بۈيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. ( )

4) «ئاشلىقنى قەدىرلەيلى» دېگەن جۈملە بۈيرۇق جۈملە. ( )

5) بەزى سوئال جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتابلىرى توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

5 § . جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى

ھەرقانداق بىر ئاددىي جۈملە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ، جۈملىنىڭ پۈتۈنداق تۈزۈلۈشى سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈش دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن بەلگىلىك قائىدە. لەر بويىچە باغلىنىپ كېلىدۇ. مانا بۇ، سىنتاكسىسلىق باغلىنىش، دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى ھەر. بىر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى بەلگىلىك ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. مانا بۇ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە، دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەزمۇن ۋە تۈزۈ. لۈش جەھەتتىن ئۆزئارا چېتىش باغلىنىپ كېلىشى تەلەپ قىلى. نىدۇ. ئەگەر جۈملە تەركىبىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بەلگە. لىنىش گراممىتىكىلىق قانۇنىيەت بويىچە باغلانمىغان بولسا، پىكىرنىڭ توغرا، ئىخچام، چۈشىنىشلىك ئىپادىلىنىشىگە دەخلى يېتىدۇ.

مەسىلەن: ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ، دېگەن جۈملە سەك. كىز سۆزدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن، پىكىر توغرا ئىپادىلەن. گەن. بۇ جۈملىنى ئوقۇغان ياكى ئاڭلىغان كىشى دەرھال چۈشەنچە ھاسىل قىلالايدۇ. ئەگەر بۇ جۈملە «تىرىشچانلىقى ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەقسەت قىلىدۇ بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشنى» دېيىلسە، ئۇ ھالدا جۈملە قالايمىقان چۈشىنىكـ

سىز بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان بولىدۇ، نەتىجىدە، ئالاقە قىلىشىمىز كاشىلىغا ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەردە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى تەڭداش باغلىنىش ۋە بېقىندى باغلىنىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تەڭداش باغلىنىش

جۈملىدە ئوخشاش ۋەزىپىدە كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ياكى باغلىغۇچىلارسىزلا باغلىنىپ كېلىشى تەڭداش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: خالمۇرات، ئادىل، ئابدۇشۇكۇرلەر بىزنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىلىرىمىزدۇر. ئە. زىيائى، ت. ئىلىيېۋ، ئا. ئۆتكۈرلەر كەينىدىن ئالەمدىن ئۆتتى.

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدا ئىگە ۋەزىپىسىدىكى ئۇچ سۆز باغلىغۇچىلارسىزلا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن.

بىز بېيجىڭ، شاڭخەي ۋە چۈڭچىڭ شەھەرلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق.

مەن خەنزۇچە ئوقۇش، يېزىش، ئاڭلاش ۋە سۆزلەشنى مەشىق قىلىۋاتىمەن.

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدا تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئۇچ سۆز باغلىغۇچى ئارقىلىق تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن.

جۈملە تەركىبىدە تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رولى تەڭ بولىدۇ، بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ. جۈملىدىكى بىر قانچە سۆزنىڭ تەڭ دەرىجىدە باغلى-

www.uyghurkitap.com

نسپ كېلىشىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلىكى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

2. بېقىندىلىق باغلىنىش

جۈملىدىكى بىر سۆزنىڭ ئىككىنچى بىر سۆزگە بېقىنىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولغان باغلىنىش بېقىندىلىق باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدىكى سۆزلەر بېقىندىلىق باغلىنىشتا كەلگەندە، تەڭسىز (بېقىندىلىق) مۇناسىۋەت ھاسىل بولىدۇ.

مەسىلەن: مەن تەتىلنىڭ تاپشۇرۇقىنى مۇستەقىل ئىشلىدىم.

بۇ مىسالدا «مەن» دېگەن ئىگە «ئىشلىدىم» دېگەن خەۋەرگە بېقىنغان، «تەتىلنىڭ» دېگەن سۆز «تاپشۇرۇق» دېگەن سۆزگە بېقىنىپ ئۇنى ئېنىقلىغان، «مۇستەقىل» دېگەن سۆز «ئىشلىدىم» دېگەن سۆزگە بېقىنىپ، ئىشلەش ھەرىكىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرگەن، «تەتىلنىڭ تاپشۇرۇق» دېگەن بىرىكمە «مۇستەقىل ئىشلىدىم» دېگەن بىرىكمىگە بېقىنىپ، جۈملە مەزمۇنىنى تولدۇرۇپ كەلگەن.

جۈملىدىكى سۆزلەر بېقىندى باغلىنىشتا كەلگەندە ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلاردىكى تەركىبلەر بىر - بىرىنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىرى باش سۆز (بېقىندۇرغۇچى)، يەنە بىرى بېقىندى سۆز (بېقىنغۇچى) ھالىتىدە بولىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇتقۇچى ئىنسان بالىسىغا نادانلىقنى تونۇتقۇ-

نادانلىقنى (بېقىنغۇچى) تونۇتقۇچىدۇر (بېقىندۇر-

ئىنسان (بېقىنغۇچى) بالىسى (بېقىندۇرغۇچى) ئىنسان

بالىسىغا (بېقىنغۇچى) نادائىلىقنى تونۇتقۇچىدۇر (بېقىندۇرغۇچى).

ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەمگىكىنى ئۇنۇتقۇچىلار ھەرگىزمۇ رونىق تاپمايدۇ.

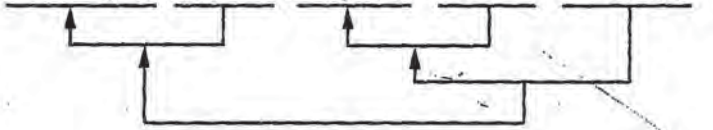

ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندىلىق باغلىنىشتىلا كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان جۈملىلەر بار. تەركىبىدە بېقىندىلىق باغلىنىشتىكى سۆزلەرمۇ بولغان، تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆزلەرمۇ بولغان (ھەر ئىككى خىل باغلىنىش بولغان) جۈملىلەرمۇ بار، لېكىن تەركىبىدىكى سۆزلەر تەڭداش باغلىنىشتىلا كېلىدىغان جۈملە يوق. **مەسىلەن:**

پەيزاۋات ناھىيىسى تەۋەسىدە ئومۇميۈزلۈك يەر تەۋرىدى.

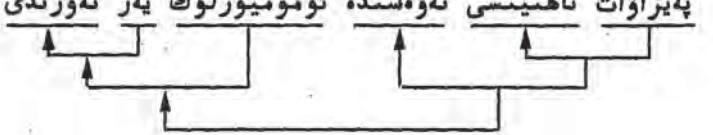

بۇ جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بېقىندى باغلىنىشتا كەلگەن.

مۇتەللىپ بىلەن مۇختەر قىزىلسۇ يېزىسىدا ئىشلەيدۇ.

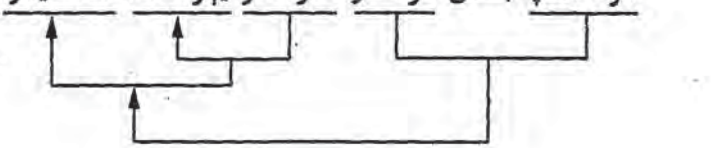

www.uyghurkitap.com

بۇ جۈملىدە تەڭداش باغلىنىشتا كەلگەن سۆزلەرمۇ بار، بېقىندىلىق باغلىنىشتا كەلگەن سۆزلەرمۇ بار.

13 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشىنى ستىرىلكا بىلەن كۆرسىتىڭلار. (تەڭداش باغلىنىشنى ⊤⊤ بىلەن، بېقىندى باغلىنىشنى ⊥ بىلەن كۆرسىتىڭلار)

ئۇ ھازىر خەتلەرنى بىز ئۆز قولىڭىز بىلەن يازغاندەك توغرا ھەم چىرايلىق يازالايدۇ. پۈتۈن تاپشۇرۇقلارنى ئۆزى مۇستەقىل ئىشلىيەلەيدۇ. ئابدۇشۇكۇر پەقەت ئىككى پۈتۈن غىلا تاينىپ كېيىم كېيىش، يۇز - كۆزلىرىنى يۇيۇش، سەي ئوتاش، يەر سۈغىرىش، پۈتى بىلەن يېڭنىگە يېپ ئۆتكۈزۈپ تۇگمە قادىاش، كېيىم ياماش، ئارغامچا ئېشىش، زەنجىر ياساش، مال بېقىش ۋە ئۇنى باغلاش، كىر يۇيۇش، سۇ ئۇزۇش، سەي توغراش، ئات مىنىش، ھارۋا ھەيدەش، ھەتتا تراكتور ھەيدەش قاتارلىق ئاددىي ۋە مۇرەككەپ ئىشلارنى قىلالايدۇ.

14 - كۆنۈكمە: تەركىبىدىكى سۆزلەر بېقىندىلىق باغلىنىشتىلا كەلگەن ئىككى جۈملە تۈزۈڭلار، تەڭداش باغلىنىشمۇ بولغان، بېقىندىلىق باغلىنىشمۇ بولغان ئۈچ جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: 1) مەن مۇئەللىمنىڭ سۆزىنى ئېسىمدە چىڭ تۇتىمەن.

2) غۇنچە بوي، ئاق سېرىق 25 ياشلار چامىسىدىكى بىرەيلەن سىزنى ئىزدەۋاتىدۇ.

§ 6 . بېقىندىلىق باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندىلىق باغلىنىشتىكى سۆزلەردە تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل مۇناسىۋەت بولىدۇ:

1. ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتى

جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئىگە ـ خەۋەر لىك قۇرۇلمىلاردا خەۋەر بېقىندۇرغۇچى ئورۇندا، ئىگە بېقىنغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئىگە خەۋەرگە بېقىنىدۇ. ئىگە بىلەن خەۋەر شەخس ھەم سان (بىرلىك ياكى كۆپلۈك) جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ماسلىشىدۇ.

مەسىلەن: مەن يازدىم ← بىرىنچى شەخس، بىرلىك. بىز يازدۇق ← بىرىنچى شەخس، كۆپلۈك. سەن يازدىڭ، سىز يازدىڭىز، سىلى يازدىلا ← ئىككىنچى شەخس، بىرلىك. سىلەر يېزىپسىلەر ← ئىككىنچى شەخس، كۆپلۈك. ئۇ يازدى ← ئۈچىنچى شەخس، بىرلىك. ئۇلار يازدى ← ئۈچىنچى شەخس، كۆپلۈك.

ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىلاردا بايانىي خۇسۇسىيەت بار، (ئۇلارنى «سۆز بىرىكمىسى» دەپ قاراشقا بولمايدۇ) ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىلار ئۆزى تۇرۇۋاتقان جۈملە تەركىبىدىن ئايرىپ چىقىلسا، بىر يىغىق ئاددىي جۈملە بولالايدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن:

1. مەن دەم ئېلىش كۈنى موماغا بارىمەن.
2. سىز ھۆسەن خەت يازالامسىز؟
3. بىز خەلق مەيدانىغا باردۇق.
4. سىلەر ئۆيۈڭلارغا دەرھال قايتىڭلار.
5. ئۇ تەتىلدە ئېنگلىز تىلى كۇرسىغا قاتنىشىپتۇ.

1) مەن بارىمەن. 2) سىز يازالامسىز؟ 3) بىز بارىدۇق. 4) سىلەر قايتىڭلار. 5) ئۇ قاتنىشىپتۇ.

2. چىرمىشىش مۇناسىۋىتى

جۈملىنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچىسى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چىرمىشىش مۇناسىۋىتى دەيىلىدۇ.

مەسىلەن:

رابىيەنىڭ ئۆيى يېزا مەركىزىگە يېراق.
(رابىيەنىڭ ئۆيى)، (يېزا مەركىزى)
مېنىڭ قىزىم خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.
(مېنىڭ قىزىم)
سىزنىڭ مەجەزىڭىز يوقمۇ؟ (سىزنىڭ مەجەزىڭىز)
ئۇلارنىڭ تەلىپى يوللۇق ئىكەن. (ئۇلارنىڭ تەلىپى)
بىزنىڭ ناخشىمىز مەڭگۈ ياڭرايدۇ. (بىزنىڭ ناخشىمىز)

بەزى ھاللاردا بېقىنغۇچى سۆزگە ئۇلىنىدىغان ئىگىلىك كېلىشىنىڭ قوشۇمچىسى (نىڭ) چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن: دەرس ۋاقتى، ئىش ھەققى، ئەمگەك ئۇنۇمدار-

لىقى، يېزا بالىلىرى، ئىلى ئېتى، كورلا نەشپۈتى، زىغىر يېغى، ئاقسۇ گۈرۈچى، ئاتۇش ئەنجۈرى، قەشقەر ئانارى، سەر قول قويى، قۇمۇل چىلىنى، يېڭىسار پىچىقى . . . بۇ خىل قۇرۇلمىلارنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ.

3. باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى

چۈشۈم كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چىقىش، ئورۇن-پەيت كېلىشلەرنىڭ بىرىدە كەلگەن ياكى تىركەلمىلەر بىلەن كەلگەن سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى خەۋەر بۆلەك بىلەن مۇناسىۋىتى باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: بىز ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ بولدۇق. سىز ئۆيگە قايتامسىز؟ ئۇلار قەشقەردىن كەپتۇ. گۈزەلنۇر بىلەن كوچىدا ئۇچرىشىپ قالدىم. ئابدۇقەييۇم ۋېلىسىپىت بىلەن بارسۇن. تەنھەرىكەتچىلەر مەيدانىنى تۆت قېتىم ئايلاندى. مۇئەللىم بىلەن ئىمتىھان توغرۇلۇق سۆزلەشتۇق.

بۇ قۇرۇلمىلاردىكى خەۋەر بۆلەك بېقىندۇرغۇچى ھېسابلىنىدۇ.

4. ياندىشىش مۇناسىۋىتى

جۈملىدىكى بېقىنغۇچى سۆزنىڭ بېقىندۇرغۇچى سۆزگە شۇ تىل شارائىتىدىكى ئورۇن، تەرتىپ بويىچە باغلىنىپ كېلىشى ياندىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: دادام ياغاچ قوشۇق ياسايدۇ. قۇربانىنسا قىزىل

ئالما ئۈزدى. ئېرىقتا لاي سۇ ئېقىۋاتىدۇ. تاراقتىدە قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. گۈللەنگەن دىيارىمىنىڭ ئەتىسى تېخىمۇ گۈزەل بولىدۇ. ئالىم ئىككى پارچە سۈرەت سىزدى. مەريەم بوينىغا ياقۇت مونچاق ئېسىۋاپتۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، جۈملىدىكى سۆز بىلەن سۆز ۋە سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە ياكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىدۇ. («مۇناسىۋەت» «باغلىنىش» نىڭ ئىچىدە بولىدۇ) جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتىدە باغلىنىشىدا ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ شەخس ھەم سان جەھەتتىن ماسلىشىشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ تولىمۇ زىچ مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكى، شەكىل جەھەتتىن «نىڭ» بىلەن باغلىنىشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بېقىندۇرغۇچى سۆزنىڭ بېقىنغۇچى سۆزنى باش كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا (تۆت خىل) كېلىشنى ياكى مەلۇم بىر تىركەلمە بىلەن بىللە كېلىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە جۈملىدىكى ئىككى سۆزنىڭ ئورۇن تەرتىپ بويىچىلا باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى، يەنى مەلۇم ئىككى سۆزنىڭ شۇ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇغىلى بولمايدىغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

15 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتىدىكى قۇرۇلمىلارنى تېپىڭلار.

ئوقۇغۇچىلار زالدا دوكلات ئاڭلاۋاتىدۇ. بىز ناھىيىگە بارغان چاغدا سۆزلىشەيلى. سىز باشلىق بار ۋاقىتتا كېلىڭ.

بىز بۇرۇن بېشىمىزدىن ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلىدۇق. سىز يازغان ماقالە ئېلان قىلىنىدىمۇ؟ مەن ئوقۇتقان ئۇ بالا ھازىر يېزا باشلىقى بوپتۇ. سىز ئۇنى تونۇيمەن دەۋاتاتتىڭىزغۇ؟ ئۇلار ياقتان گۈلخان ئەتراپىنى يورۇتۇۋەتتى. ئامىنەم، مەن بارمايمەن، دەيدۇ.

16 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن چىرمىشىش مۇناسىۋەتلىدىكى قۇرۇلمىلارنى تېپىڭلار.

مېنىڭ ئانام بۇ يىل 78 ياشقا كىردى. بىزنىڭ يېزىمىز ھاللىق سەۋىيىگە يەتتى. سېنىڭ ئاكاڭ قايسى ئىدارىدا ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ ئاپىسى كېسەل ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆيى يېزا مەركىزىدىن خېلى يىراق ئىكەن. كەسىپ ئەخلاقىغا تەربىيە قىلىش كېرەك. مەشغۇلاتى ئۇزاقتى ئۆزگەردى. كوچا ئاغزىدا بىرمۇنچە كىشىلەر بار ئىكەن. ئوقۇتۇش پروگراممىسىنى مۇزاكىرە قىلدۇق. ئاچىنىڭ دەردىنى توق بىلمەس. يېلىنىڭ بېشى باھاردىن باشلىنىدۇ، ئىشنىڭ بېشى سەھەردىن. كۈرەڭ — گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى.

17 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن باشقۇرۇش مۇناسىۋەتلىدىكى قۇرۇلمىلارنى تېپىڭلار.

بىز 7 - ئايدا ئوقۇشنى پۈتتۈرىمىز. مەن تەتىلدە بوۋاي-نىڭ قېشىغا بارىمەن. تۇرغۇن ھەر كۈنى سەھەردە يۇگۈرىدۇ. ئۆيدىكىلەر كېۋەزلىككە كەتتى. ئۇلار ئىمتىھانغا تەييارلىنىۋاتىدۇ. سىز قەيەردىن كەلدىڭىز؟ ھۆرىيەت تاپشۇرۇقلىرىنى ئىشلەپ بولدى. زۇمرەت 1 - يىللىقتا ئوقۇۋاتىدۇ. ھەسەنجان تېخىچە مەكتەپتىن كەلمەيۋاتىدۇ. زۇلپىيە تىل توغرۇلۇق لېكسىيە سۆزلىدى. بىز دەريادىن سال بىلەن

ئۇيغۇر كتاب يۈزىدىكى
www.uyghurkitap.com

ئۇتتۇق. مەن ئاكام بىلەن تېلېفوندا سۆزلەشتىم.

18 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن قوراللارنى تېپىڭلار.

نۇسرەت قىزىل ياغلىقىنى ياخشى كۆرىدۇ. دادام ماڭا يېڭى دوپپا ئېلىپ بەردى. بىزنىڭ ئۆي چوڭ يولنىڭ بويىدا. مەن 50 جىلىك ئۇننى كۆتۈرەلمەيمەن. غۇر ـ غۇر شامال كىشىنى تولىمۇ هۇزۇرلاندۇراتتى. تاراقلىغان ئاۋاز مېنى ئۇخلاتمىدى. بالىسى كۆپ ئادەم قەرزدارغا ئوخشايدۇ. يېڭى قوشنىمىز بىلەن ئىناق ئۆتۈۋاتىمىز. بىزنىڭ سىنىپتا 21 نەپەر ئوغۇل ئوقۇغۇچى بار. ئەركىن چىمەن دوپپا كىيىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەدەم تور رومال زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ.

19 ـ كۆنۈكمە: بەش جۈملە تۈزۈڭلار ۋە شۇ جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشىنى چۈشەندۈرۈڭلار.

ئۇلگە: شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە تاشقى چېگرا سىزىقى ئەڭ ئۇزۇن رايوندۇر.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (2)

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈش دېگەن نېمە؟

2) سىنتاكسىسلىق باغلىنىش دېگەن نېمە؟

3) سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە دېگەن نېمە؟

4) جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى قانچە خىل بولىدۇ؟ قايسىلار؟

5) تەڭداش باغلىنىش دېگەن نېمە؟

6) بېقىندىلىق باغلىنىش دېگەن نېمە؟

7) بېقىندىلىق باغلىنىشتىكى سۆزلەردە قانچە خىل مۇناسىۋەت بار؟

8) ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

9) چىرمىشىش مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

10) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

11) ياندىشىش مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەردە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2) جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن ـــــــ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

3) جۈملىدىكى سۆزنىڭ سۆزگە شۇ تىل شارائىتىدىكى ، باغلىنىپ كېلىشى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يائدىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇڭلار، توغرىلىرىغا «√» بەلگىسى، خاتالىرىغا «×» بەلگىسى قويۇڭلار.

1) بەزى جۈملىلەردىكى سۆزلەر تەڭداش باغلىنىشتىلا كېلىدۇ. ( )

2) بەزى جۈملىلەردىكى سۆزلەر بېقىندىلىق باغلىنىشتىلا كېلىدۇ. ( )

3) «قىزىل ئالما» دېگەن قۇرۇلما چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن. ( )

4) تىركەلمىلەر بىلەن بىللە كەلگەن سۆزنىڭ جۈملە خەۋىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ( )

5) جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى جۈملىنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ( )

§ 7. تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى

بىز لېكسىكا قىسمىدا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى سۆزلىگەنىدۇق ھەمدە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختالغانىدۇق. تۆۋەندە تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ

ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ساقلىغان ھالدا ئومۇ-
مىي بىر مەنە ئاڭلىتىپ، جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولىدۇ.
تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنى قۇرۇلما ۋە مەنە جەھەتتىن
پارچىلاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى قۇرۇلما
ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ۋە مۇرەك-
كەپ سۆز بىرىكمىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاددىي سۆز بىرىكمىسى

ئىككىلا مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇتۇش بىناسى پۈتتى. يىغىن چوڭ زالدا ئېچىلىدىكەن. تاش ئۆستەكتە ئېغىزاتقان سۈزۈك سۇدا بېلە-
جانلار ئۈزۈپ يۈرەتتى. توپا يولدا غىچىلداپ كېلىۋاتقان كالا
ھارۋىسىدا بىر بالا ئۇخلاپ ياتاتتى.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «ئوقۇتۇش بىناسى، چوڭ
زال، تاش ئۆستەك، سۈزۈك سۇ، توپا يول، كالا ھارۋىسى»
دېگەن بىرىكمىلەر ئاددىي سۆز بىرىكمىلىرىدۇر.

2. مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى

ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن تۇراق-
سىز سۆز بىرىكمىسى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتا-

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ يېڭى ئېغىسى
www.uyghurkitap.com

لىدۇ.

مەسىلەن: قاپاق تېرەك تۇۋىدە ئېگىز بويلۇق بىر كىشى تۇراتتى. قارشى ئېلىشقا چىققان يۇرتداشلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشتۈق. سانائەت مالىلىرى سودا مەركىزىگە ئوت كەتتى. بىز يورۇق، ئازادە دەرسخانىلاردا ئوقۇيمىز. تاپشۇرۇقنى ئىشلىمەي كەلگەنلەر ئۆزۈڭلارنى مەلۇم قىلىڭلار.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى ئاستى سىزىلغان قۇرۇلمىلار مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىلىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراق-سىز سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى سۆز-نىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن يەنە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىك-مىسى ۋە پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېگەن ئىك-كى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

3. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچسى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەردىن بولغان تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭگو كومپارتىيىسى بىزنىڭ ئىشلىرىمىزنىڭ رەھبەرلىك يادروسىدۇر. ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئاخىرلاشتى. ئوقۇغۇچىلار قائىدىسىگە رىئايە قىلىشىمىز لازىم. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. خالمۇرات ئىككى تەخسە لەغمەننى يەۋەتتى. بۇغدايلار قىرقىپ قويغاندەك تەكشى ئۆسمەكتە.

4. پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچسى پېئىل بولغان تۇراقسز سۆز بىرىكمىلىرى پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ ئۆزىچىلا قاپىناپ كەتتى. بىز ئىپادە بىلدۇر- مەي ئاچچىلاپ ئولتۇردۇق. ئۇ سۆزلەۋېتىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئۇلار بىزنى كۆرۈپ قالدى. بوۋاي ماڭا بىر مۇنچە دەرت تۆكۈپ بەردى. ئىستىھان قەغەزلىرىنى تاپشۇرۇپ بولدۇق . مېھمانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى. بىز ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق.

20 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بىلەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسىنى ئايرىڭ- لار.

بىز ماڭارىپ قانۇنىنى ئۆگەندۇق. ساپ سۇدا بېلىق ياشىيالمايدۇ. ئۇلايەتلىك خەلق بانكىسى نامراتلارغا يار - يۆلەك بولدى. تارىم يېزا ئىگىلىك ئۇنۇمۇرسىتېتىدا ئىقتى- دارلىق كىشىلەر يېتىشتۇرۇلمەكتە. ئوقۇغۇچىلار ئېرىق بويلىرىغا زاراڭزا تېرىپتۇ. مەكتىپىمىزدە نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. جۇڭگو — يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ مەملىكەت. ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرگە بولغان ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىش كېرەك. بىز يېڭى ئىملا قائىدىسىنى ئۆگىنىۋاتىمىز.

21 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن ئىسىم خاراكتېر- لىك سۆز بىرىكمىسى بىلەن پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بە-

www.uyghurkitap.com

بىرىكمىلىرىنى ئايرىپ چىقىڭلار.

«تاشيول قانۇنى» تەشۋىق قىلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن تاكى ئاتقىچە يىغلاپ چىقتى. مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇم. «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىغا يېزىلدىم. مۇسابىقىدە رابىيە ئۇزۇپ چىقتى. بىز مۇھىت تازىلىقىغا ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق. ئۇچ چى قېلىنلىقتىكى مۇز بىر كۈندە توڭلىمايدۇ. كەنتىمىزدە مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. بىز ئوقۇش قورالىمىزنى تولۇقلىدۇق.

22 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بولغان بەش جۈملە، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: بۇلاقسۇ يېزىسى هاللىق سەۋىيىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا. لوياڭ شەھىرى خىزمەتتىكى هۆددىسىدىن چىقالمىغان 11 نەپەر مەمۇرنى ئىشتىن بوشىتىۋەتتى. (گېزىت خەۋىرى)

23 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى بولغان ئالتە جۈملە، پېئىل خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى بولغان تۆت جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: يىغىندا ئىجابىي پىكىر ـ تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

نەرسە ـ كېرەكلەر هويلىدا قالايمىقان چېچىلىپ ياتىدۇ.

جۈمله بۆلەكلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

جۈملىدىكى مۇستەقىل سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بەلگىلىك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ ھەمدە بەلگىلىك سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

جۈملىدە ئوخشاش بولمىغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان مەلۇم سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈمله بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈمله بۆلىكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدىكى رولى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشىدىن ئىبارەت.

ئۈيغۇر تىلىدا ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەتتىن ئىبارەت بەش بۆلەك بار. بۇ بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى رولى ئوخشاش ئەمەس، شۇڭلاشقا جۈمله بۆلەكلىرى باش بۆلەك ۋە ئىگەشمە بۆلەك دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§ 8. جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى

جۈمله تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان، پىكرىنى ئىپادىلەشتە باش رول ئويناىدىغان بۆلەكلەر باش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ ۋە جۈمله قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان جۈملىنى ئۈيۈشتۇرىدىغان ئىككى مەنە مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا بىرىكىپ بايانىي مۇناسىۋەتنى شەكىللەن-

www.uyghurkitap.com

دۇرىدۇ. جۈملىنىڭ ئىككى مەنە مەركىزى ئىچىدە خەۋەر بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئىگە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىگە چۈشۈپ قالسا، ياكى بەزىدە ئىگە بولمىسىمۇ، جۈملە ھاسىل بولىۋېرىدۇ، ئەمما خەۋەرسىز جۈملىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

1. ئىگە

جۈملىنىڭ كىم ياكى نېمە توغرىسىدا ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان باش بۆلىكى ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگە جۈملىدىكى بايان قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت. ئىگە جۈملىدە باش كېلىشتە كېلىپ جۈملىنىڭ خەۋىرى بىلەن تەۋەلىك (شەخس) ۋە سان (بىرلىك ياكى كۆپلۈك) جەھەتتە ماسلىشىدۇ.

مەسىلەن: مەن كەلدىم. سەن يازدىڭ. ئۇ باردى. ئۇلار باردى.

جۈملىدىكى ئىگە بىرلا سۆز بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ، سۆز بىرىكمىلىرى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىگە ئاددىي ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىگە مۇرەككەپ ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئابدۇۋېلى ئەلاچى بولۇپ ئوقۇۋاتىدۇ. (ئاددىي ئىگە)

ماڭارىپ خىزمەتچىلىرى مۇكاپاتلاندى. (مۇرەككەپ ئى-

گه)

گۈلیار ئاپىسىغا يارده‌مله‌شتى. يېزىلىق خه‌لق هۆكۈمىتى ئوقۇتقۇچىلاردىن هال سورىدى.

ئىسىملار جۈمله‌ده ئىگه ۋه‌زىپىسىده كېلىدۇ.

مه‌سله‌ن: گۈلنار ئوتتۇرا مه‌كته‌پته ئوقۇيدۇ. ئه‌خلاق — ئاده‌م زىننىتى.

بۇۋىمه‌جه‌ر، گۈزه‌لنۇر، ئايىمنىسالار پەيزاۋاتتا ئىشله‌يدۇ.

بۇ يىل ئاپتونوم رايونىمىزدا قارا بوران ئاپىتى يۈز به‌ردى.

سۈپه‌تله‌ر جۈمله‌ده ئىگه ۋه‌زىپىسىده كېلىدۇ.

مه‌سله‌ن: ياخشى — ئىشى بىله‌ن ياخشى. كۆك — يېقىملىق ره‌ڭ. مېنىڭ يۈزۈمده قارا بارمۇ؟

سان جۈمله‌ده ئىگه ۋه‌زىپىسىده كېلىدۇ.

مه‌سله‌ن: يىغىنىغا قاتناشقىدىغانلاردىن ئۈچ‌يىله‌ن هازىرغىچه كه‌لمه‌يۋاتىدۇ.

يىگىرمه بەش به‌شكه كه‌سىرسىز بۆلۈنىدۇ. يېڭى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىرى ئه‌ر، ئىككىسى ئايال ئىكه‌ن.

ئالماش ئىگه ۋه‌زىپىسىده كېلىدۇ.

مه‌سله‌ن: مه‌ن دائىم ئوقۇغۇچىلىرىمنى ئه‌سله‌يمه‌ن. سىز بالدۇرراق قايتىڭ. يىغىنغا ئۇلار قاتناشمايدىغان ئوخشايدۇ. سىله‌ر نېمه دېمه‌كچى؟ ئۇنىڭ پىكرىگه هېچكىم قوشۇلمىدى. سىلى قه‌يه‌ردىن كه‌لدىله؟

تەقلىد سۆزله‌ر ئىگه ۋه‌زىپىسىده كېلىدۇ.

مه‌سله‌ن: ۋاراڭ - چۇرۇڭ بارغانسېرى كۈچه‌يدى. تاراق-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

تۇرۇق يېرىم كېچىگىچە ئاڭلىنىپ تۇردى.

سان - مىقدار بىرىكمىسى جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئامۇتنىڭ بىر جىڭى قانچە پۇل؟ گۆشنىڭ بىر كېلوسى 16 يۈەن ئىكەن.

ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئالماقنىڭ بەرمىكى‌بار. ئۇرۇش كىشىلەرگە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. تاماكا چېكىش — زىيانلىق. ئورندىن سەھەر تۇرۇش — پايدىلىق.

سۈپەتداشلار جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. سوربغان بىلىم ئالىدۇ، ئۇيغالغان كىيىن قالىدۇ. كۆرگەن كۆرگىنىنى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئايرىم رەۋىش ۋە ئىملىقلارمۇ بەزىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ھۇرۇننىڭ ئەتىسى تۇغىمەيدۇ. جاھاننى قاپلىسۇن ئاھىم مېنىڭ.

24 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئاددىي ئىگە بىلەن مۇرەككەپ ئىگىنى ئايرىڭلار.

ئۇنىڭ ئاكىسى ماشىنا ھەيدەيدۇ. تۇرغۇنىڭ توخسۇندا تۇرغۇسى يوق ئىكەن. خەت باسقۇچىلار جاپالىق ئىشلەۋاتىدۇ. خەلق ۋەكىللىرى مال باھاسىنى تەكشۈردى. ئوقۇتۇش — مەكتەپنىڭ مەركىزىي خىزمىتى. كومپارتىيە ئەزالىرى قىينىچىلىقتىن قاچمايدۇ. ناھىيە بازىرى تەرتىپكە سېلىندى. ئىلغارلار تېگىشلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1955 - يىلى قۇرۇلغان. مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش ئەملىيەتتە كۆرسىتىلدى.

25 - **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە ئاددىي ئىگە بار جۈملىدىن بەشنى، مۇرەككەپ ئىگە بار جۈملىدىن بەشنى تۇزۇڭلار.

ئۇلگە: مېنىڭ يېرىزىم توغرا چىقتى: مەھمۇت قەشقەرى بىزنىڭ پەخىرلىك ئۇستازىمىزدۇر.

26 - **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىنى تېپىڭ-لار ۋە ئۇ ئىگىنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى. ئەجرىنىڭ تېگى ئالتۇن. پاريخور ئەمەلدارلار جازالاندى. ئىشچان ئېشىنى يەيدۇ، ھۆرۈن بېشىنى (يەيدۇ). يىگىرمە بىرىنىڭ ئىچىدە يەتتىدىن ئۈچى بار. بۇ رەختنىڭ مېتىرى 12 يۈەن ئىكەن. تازىلىققا ھەممەيلەن قاتناشتى. تەدان تۈلكە تۈمشۇقىدىن ئە-لىنىدۇ. بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر. سەن كىشىلەرگە قو-لۇڭدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىل. تازىلىق ئادەم بىلەن ھايۋاننى پەرقلەندۈرىدۇ. ھەسەتخورلۇق ناچار ئادەتتۇر. تە-رىشچان ئادەم باي بولىدۇ.

27 - **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى ئىگە بىلەن تولدۇرۇڭلار.

مېنىڭ سەن بىلەن يوق. مېنىڭ ئالمي مەكتەپكە كەتتى. خەتنى چىرايلىق يازىدۇ. بىزنىڭ يېزىدىن ھەربىي سەپكە ماڭدى. كىشىنىڭ ئىشىغا كىشىنىڭ تومۇزدا توڭۇپتۇ. ئەمگەكچان خەلقتۇر. تاڭ سەھەردە چىللايدۇ. سىز-

نىڭ كىتابى بارمۇ؟ ئۇنىڭ ئوغلى كۆپ ئويناندى.
ئۇنىڭ ئوغلى قىزىرىپ كەتتى.

28 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلتۈرۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

ئارزۇيۇم، پىكرى، ئۆيىڭىز، سۇ مۇنارى، ھېچكىم، توما ـ تاقاقلار، ئىككىسى، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى، ئوقۇش ۋە يېزىش، تىرىشقانلار

29 ـ كۆنۈكمە: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، سان-مىقدار، ئىسىمداش ۋە سۈپەتداش سۆزلەر ئىگە بولغان يەتتە جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلىگە: ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك. مېنىڭ ئانامنى كۆرگۈم كەلدى.

2. خەۋەر

جۈملىدە ئىگىنىڭ ھەرىكىتىنى بايان قىلىش رولىدا كېلىدىغان باش بۆلەك خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر بىر پۈتۈن جۈملىنى تەشكىللەش رولىنى ئويناپدۇ ۋە جۈملىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بولمىسىمۇ، جۈملىگە زور تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. لېكىن خەۋەر بولمىسا، جۈملە تەشكىللەنمەيدۇ، يەنى خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى شەرتلىك ھالدا بولىدۇ. پېئىللىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. (بەزى ھاللاردا باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلغان يارەمچى

71645
63
65

پېئللار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن)

خەۋەر شەكىل جەھەتتىن بىرلا سۆزدىن تۈزۈلۈشىمۇ مۇمكىن، ئىككى ياكى ئۈنىكىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن: بىز تاپشۇرۇق ئىشلىدۇق. مەن ئوقۇغۇلى كەلدىم. مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمىدۇر. ئېغىزدا دېگەننى ئەمەلىيەتتە كۆرسىتىش — تولىمۇ قىيىن. بەش يەردە بەش — يىگىرمە بەش. قەشقەر بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىقى بىر مىڭ تۆتيۈز ئاتمىش كىلومېتىر. مەن ئۈنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ باقتىم. بۇ كىتابنىڭ تىراژى بىر مىڭ بەشيۈزگە يەتتى.

جۈملىدە بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ئاددىي خەۋەر دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: دەرس باشلاندى. خوراز چىللىدى. كۈن چىقتى.

سۆز بىرىكمىسى شەكىلدە ئىپادىلەنگەن خەۋەر مۇرەككەپ خەۋەر ياكى قوشما خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: پائالىيەت تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى. ئۇ بىزنى ئۆيىدە كۈتۈپ تۇرماقچى ئىدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەممىسى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

1) پېئللار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: دادام ئىشقا ماڭدى. ئۇ توسقان ماشىنىلارنىڭ بىرسىمۇ توختىمىدى. ئىكرامجاننىڭ چوڭ ئانىسى قازا قىلدى. سۇبھىنۇر شېئىر دېكلاماتسىيە قىلدى. ھەدەم بىلىم

www.uyghurkitap.com

ئاشۇرغىلى بارماقچى. سىز ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىڭ. تۇرغۇن سۈرەت تارتىشنى ئۆگىنىۋالدى. ماھىنۇر تاماقتا تۇتۇندى. گۈلبوستان ئەينەككە قاراپ ياساندى. ئارزۇگۈلگە تەنقىد بېرىلدى. دىلبەر، رابىيەلەر ئىشخانا تەرەپكە كېتىشتى. ئاتىكەم قىزىغا رويال چالغۇزدى. ئادالەت مەكتەپ تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. مىجىت يىغىنغا قاتنىشالمىدى.

2) ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرمۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ) ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بىر ئىككەن يارەمچى پېئىللار بەزى ھاللاردا چۈشۈپ قالسا، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم ئىنتۇناتسىيىسى قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: مېنىڭ ئاكام دوختۇر بولدى. ئۇ تولىمۇ ياخشى ئادەم ئىكەن. مەكتەپ بىلىم بۇلىقىدۇر. ناسىرجاننىڭ پەرىزى توغرا چىقتى. ئاسمىگۈلنىڭ پىكرى يوللۇق ئىدى. ئۇنىڭ ئەلپازى يامان تۇرىدۇ. سەككىزنى بەشكە كۆپەيتسەك قىرىق بولىدۇ. كېلىدىغانلارنىڭ سانى يىگىرمە ئىكەن. مېنىڭ رەت نومۇرۇم 35. بۇ قوغۇن بەش كېلو كەلدى. مەيداننىڭ يۈزى 432 كۋادرات مېتىر چىقتى. ئاۋۇ كېلىۋاتقان كىم؟ مېنىڭ ياردەمىم مۇشۇنچىلىك. نىجاتنىڭ ئۆزگىرىشى تېز بولدى. بۇ ماشىنىنىڭ سۈرئىتى ئاستا ئىكەن. بۇ گەپ ئېھتىمالغا تولىمۇ يېراق. مەن تۇرپاننى كۆرۈپ باقمىغان. سىز خوتەننى كۆرگەنمۇ؟ دوختۇر دېگەن كېسەلىرگە سىلىق مۇئامىلە قىلىدىكەن. ئارمىيىمىزنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى — ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغداش.

30 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئاددىي خە-
ۋەر بىلەن قوشما خەۋەرنى ئايرىڭلار.

بىزنىڭ قويلار ئوبدان بېقىلىۋاتىدۇ. يىغىنغا قاتنىشى-
دىغانلار ئايرۇپىلان بىلەن يۇرۇپ كەتتى. ھاياتلىق —
ھەرىكەتتە. شىزاڭ —تاغلىق رايون. گەپ يۇزدە ياخشى،
ئۈسسۇل تۇزدە ياخشى. قازانىنىڭ گۈۋاھچىسى — چۆمۈچ.
بىر كىلوگرام ئانارنىڭ باھاسى بەش يۈەن ئىكەن. ئۇنىڭ
نەزەرىيە سەۋىيىسى ئۇستۇن. بۇ خەۋەر بىردەمدىلا پۈتۈن
مەكتەپكە تاراپ كەتتى. مەن كەم تەرەپلىرىمنى تولۇقلىۋا-
لدىم. ئۇ خەتنى دادامغا بېرىپ قويماقچى بولدى.

31 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرىنىڭ قاي-
سى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئىتتىپاقلىق — كۈچ. مۇھەممەتجاننىڭ ئىملاسى ياخ-
شى. مېھمانلار قەشقەردىن كەلدى. تەتىل كۈنلىرىمىز تولۇ-
مۇ مەنىلىك ئۆتتى. بىزنىڭ مۇئەللىمىمىز پىداگوگىكا مەك-
تىپىدە ئوقۇغان. بىزنىڭ سىنىپنىڭ نەتىجىسى بىرىنچى.
31 — تاق سان. ئۇنىڭ نىيىتى تولىمۇ يامان. يەتتە يەردە
يەتتە — قىرىق توققۇز. مەن ئۇنى دەسلەپ تونۇيالماپتىمەن.
ئابدۇراخمان مۇئەللىم مېنى 1 ـ سىنىپتا ئوقۇتقانىدى.

32 ـ **كۆنۈكمە:** ئاددىي خەۋەرلىك جۈملىدىن ئۇچىنى تۆ-
زۈڭلار، قوشما خەۋەرلىك جۈملىدىن بەشنى تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: دەرس تۈگىدى. ئۇ نېمە قىلىشىنى بىلمەي
تەمتىرەپ قالدى.

33 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكىلەرنى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلتۈ-
رۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىدىسى

دۇنياغا كەلگەنكەن، قەد كۆتۈردى، يارەم بەرمەكچى بولدى. يىگىرمە بەشىنچى، ئەمگەكچىلەردىن بولۇشىنى لازىم، تۇغۇلۇشتىن كېيىن ئەمەس. بولغان ئەمەس. قەدىرلىشىمىز كېرەك. 365 كۈن بولىدۇ. ياخشى ئادەت ئەمەس.

ئۇلگە: بىز ۋاقىتنى بىكارغا ئۆتكۈزمەسلىكىمىز كېرەك.

34 ـ كۆنۈكمە: خەۋىرى ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىدىن بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى قانچىلىك؟

ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق (—) قويۇلۇشى

ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ھەر ئىككىسى باش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەردىن بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئادىل — دارۋاز. ئاۋۇ ئۆرە تۇرغان كىشى — دادام. بۇ — مەكتەپ. ئوقۇتقۇچىلىق — بىر خىل سەنئەت. بۇ گەپنى تاپقان — سەن! تۇرمۇشنىڭ ئۆزى — كۈرەش. توت — جۇپ سان. باراۋەرلىك — ئىتتىپاقلىقنىڭ ئاساسى. بەكگە — قەلەندەر، ئوغرى — قىمارۋاز.

35 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

ئوقۇش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز. دۆلىتىمىزنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن. بۇ كىشىنىڭ ئېتى جېلىل. بىزنىڭ مەكتەپ ئاۋۇ. سۇ ھاياتلىقنىڭ ئاساسى. ناخشا ئېيتىۋاتقانلار 5 ـ سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى. قەشقەر قەدىمىي شەھەر. مەكتەپ مەرىپەت باغچىسى. يول سورىغان يولدىن ئازماس. ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى ئەقىل ۋە تازىلىق. سېرىق

مەكتەپ كىيىمى كىيگەن مېنىڭ قىزىم.

36 ـ كۆنۈكمە: ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدىغان جۈملىلەردىن بەشنى يېزىڭلار.

37 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرىنىڭ شەخىس سان جەھەتتىن قانداق باغلانغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەن ھۆسنىخەت يازىمەن. بىز سىنىپنى تازىلىدۇق. سەن قوي باققىلى چىقامسەن؟ سىز دەرھال قايتىپ كېلىڭ. سىـ لى قانداقراق تۇرۇۋاتىدىلا؟ ئۇ ناخشا ئېيتتى. ئۇلار مۇكا-پاتقا ئېرىشتى. سىلەر بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە قايتىپ كېلىڭلار. ئۇ دەل ۋاقتىدا كەلدى. ئەتە ھەممىمىز كۆچەت تىككىلى بارىمىز.

38 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئاۋۋال ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلمايدىغانلىرىنى ئايرىڭلار، ئاندىن سىزىق قويۇشقا تېگىشلىكلەرگە سىزىق قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختىسى بېيجىڭ. جۇڭگو سوتسىـ يالىستىك دۆلەتتۇر. ئىگە جۈملىنىڭ باش بۆلىكى. قانۇن بويىچە باج تاپشۇرۇش ھەربىر پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتى. دۆـ لەت مەنپەئەتى مۇقەددەستۇر. ئۆز يۇرتىنى سۆيمەيدىغان ئا-دەم ئۆز ۋەتىنىنىمۇ سۆيمەيدۇ. ھەر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تارىخىدۇر. ھەر ياخشى كىتاب ھەر ياخشى دوست. ئۆزىنىڭ نەسەب ـ تارىخىنى بالىلىرىغا بىلدۈـ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىدىسى

رۇپ قويۇش ئاتا - ئانا بولغۇچىنىڭ ئۇنتۇلماس بۇرچىدۇر. ئايالالارنى ۋە بالىلارنى ئاسراش بىر خىل گۈزەل ئەخلاق

9 § . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى

باش بۆلەكلەرگە ئەگىشىپ، جۈملە مەزمۇنىنى كېڭەيتىدىغان، روشەنلەشتۈرىدىغان بۆلەكلەر ئەگەشمە بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەگەشمە بۆلەكلەر جۈملىدىكى رولىغا قاراپ ئىنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ھالەت دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئىنىقلىغۇچى

جۈملىدە ئىسىم ۋە ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ئىنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنىقلىغۇچىنىڭ گرامماتىكىلىق بەلگىسى — «نىڭ» (تىلىمىزدا يەنە «-دىكى، -تىكى، -دەك، -تەك» قوشۇلغان قۇرۇلمىلارمۇ ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.) ئىنىقلىغۇچى شەكىل جەھەتتىن بەزىلىرى بىر سۆزدىن، بەزىلىرى بىر نەچچە سۆزدىن تۈزۈلىدۇ.

جۈملىدە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر باش كېلىش ياكى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىپ، ئىنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

(1) ئىسىملار جۈملىدە ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: پاتىگۈلنىڭ خېتى چىرايلىق. مەكتەپنىڭ

دەرۋازىسى رېمونت قىلىندى. تاغنىڭ ھاۋاسى بىردىنلا ئۆزگەردى. ئاشپەز بوۋاي بىزنى تەنقىدلىدى. دادام بازاردىن چويۇن مەش سېتىۋاپتۇ. مەن سۇيۇق ئاشنى ياغاچ قوشۇق بىلەن ئىچتىم. بېغىمىزدىكى گۈللەر ئېچىلدى. چېلەكتىكى سۇنى ئەكىرگىن. ناۋاتتەك گەپ قىلدىڭىز، ئوكا. تۇنۇگۈنكىدەك ئىشنى ھەرگىز قىلما، جۇمۇ. ئۆيىمىزگە ئېلېكتر چىرىغى ئورناتتۇق.

(2) سۈپەتلەر جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىز تاتلىق قوغۇن يىدۇق. نېلۇپەر قىزىل ياغلىق سېتىۋالدى. يېزىمىزدا چوڭ ئۆستەڭ چېپىلدى. مومام قىزىق چۆچەك سۆزلەپ بەردى. ئات چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. ھۇرۇن ئادەم يەرگىمۇ ئېغىر يوق.

(3) سان جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇلار 2 - بىنادا ئولتۇرىدىكەن. غاپپارنىڭ 30 كەپتىرى بار ئىكەن. 92 - يىللىق 4 - سىنىپ «ئىلغار سىنىپ كوللېكتىپى» بولۇپ باھالاندى. قىشلىق دالا يۇگۈرۈش مۇسابىقىسىگە 300 ئادەم قاتناشتى.

(4) سان - مىقدار بىرىكمىلىرى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: بۇگۈن تراكتور 30 مو يەر ھەيدىدى. تۆت دۆڭە ساختا مال كۆيدۈرۈلدى. تۇرسۇن بەش يەشىك ئالمىنى ئاتمىش يۈەنگە ساتتى. 200 جىڭ بۇغداي بىر تاغارغا سىغدۇ. ئون نەپەر ئوقۇغۇچى بىر كۈندە 200 تۇپ كۆچەت تىكىپتۇ. 300 تۇياق قوي قار ئاستىدا قاپتۇ. بىز ئىككى

كېلوميتىر مەسىلە يولىنى رېمونت قىلدۇق.

(5) ئالماشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: بۇ كىشى دادام بولىدۇ. ئاۋۇ مۇزىكا زالى. مەن بۇنى مۇشۇ يەردىن تېپىۋالدىم. ئۇ ئادەم كىم؟ قايسى يول يېقىنراق؟ بىزنىڭ ئۆي ئوي مەھەللىدە. مېنىڭ گېپىم توغىدى. سىلىنىڭ قەيەرلىرى ئاغرىيدۇ؟ بىز سىلەرنىڭ پىلانىڭلارغا قوشۇلمايمىز. سېنىڭ گېپىڭ توغىدىمۇ؟

(6) سۈپەتداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆلگەن چاۋىلارنى كۆمۈۋەتتۇق. بۇگۈن تىككەن كۆچەت قانچە تۈپ؟ سۇنغان ئەينەكلەر ئالماشتۇرۇلدى. كۆپ سۆزلىگەننىڭ پايدىسى يوق. قاغجىرغان زېمىن سۈغا قاندى. يېتىۋاتقان قۇياش ئاخىرقى نۇرىنى چاچماقتا ئىدى. غۇلام يېقىۋاتقان قويلىرىنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

(7) ئىسىمداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى بار. ئۇرۇشنىڭ زىيىنىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ.

(8) تەقلىد سۆزلەر جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋازلار ئۇزاققىچە بېسىلمىدى. مەن غۇر - غۇر شامالدا لەگلەك ئۇچۇردۇم.

ئەسكەرتىش:

بەزى ھاللاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ

قالىدۇ، ئەمما قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان قۇرۇلما يەنىلا ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئېنىقلىغۇچى ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: زاۋۇتنىڭ رەھبەرلىكى — زاۋۇت رەھبەرلىكى، يەسلىنىڭ بالىلىرى — يەسلى بالىلىرى، تاغنىڭ سۈيى — تاغ سۈيى، ئايلىق ئىشنىڭ ھەققى — ئايلىق ئىش ھەققى، يېڭى ئۆينىڭ خۇشاللىقى — يېڭى ئۆي خۇشاللىقى

39 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىنى تېپىڭلار ۋە نېمىنى ئېنىقلىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىزنىڭ كەنتتە كېۋەز تېرىقچىلىقى ئاخىرلاشتى. مېنى ئايال دوختۇر تەكشۈردى. ئۇيغۇر ئۇسسۇلچىسى دىلنار ئابدۇللا دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشتى. سادىقنىڭ دادىسى تراكتور ھەيدەيدۇ. بىزنىڭ يېزا تاغ باغرىغا جايلاشقان. قۇياش نۇرى دەرىزىگە چۈشۈپ تۇراتتى. كىچىك بالىلار كوچىدا يۈگۈرۈشۈپ يۈرىدۇ. ئەتىگەنلىك تاماقنى ۋاقتىدا يېيىش كېرەك. ئېلى دەريا بويىدىكى گۈزەل باغلار بىلەن قاپلانغان. قاتتىق بوران دەرەخلەرنى سۇندۇرۇۋەتتى.

40 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئاددىي ئېنىقلىغۇچىلارنى بىر تەرەپكە، مۇرەككەپ ئېنىقلىغۇچىلارنى بىر تەرەپكە ئايرىڭلار.

جۈڭگو خەلقى جاپاغا چىداش ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلار قەۋەتلىك ئازادە ئۆيلەردە ئولتۇرىدىكەن. مەيىن شامال بۇغدايلارنى ئىغاڭلاتتى. ئەمگەكچان، جاپاكەش دېھقانلىرىمىز ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر كۆپ. ئىشىك

www.uyghurkitap.com

ئالدىدا ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم تۇرىدۇ. بىزنىڭ نامراد كەنتىمىزدىمۇ تېلېفون بار بولدى. بىز باغدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرگە دورا پۈركىدۇق. زەرەپشاننىڭ سۈيى تەكلىماكانغا سىڭىپ كېتىدۇ. ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمەيتۇ.

41 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ ئېنىقلىغۇچىنى تېپىڭلار ۋە قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

پىلانسىز ئىش — قېلىپسىز خىش. ئەتىيازنىڭ ھاۋاسى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. سېۋەتتىكى ئالمىلار لايغا چۈشۈپ كەتتى. زىرائەتلەر كۆچلۈك بوراننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار تاڭ ئاتقاندا نەگە كېتىدۇ؟ ئۇ تېخى چۈشلۈك تاماق يېمەپتۇ. 18 ـ چېسلا قۇربان ھېيت بولىدۇ. ئۇ بىر خالتا ئوغۇتنى يۇدۇپ ئۆيگە ماڭدى. موزايلارنىڭ مۆرەشلىرى تۇغۇلغان يېزامنى ئەسلەتتى.

42 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى نۇرغۇن چېكىتلەرنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق ئېنىقلىغۇچىلارنى قويۇڭلار.

ئاخىرى ئەجەل ئۇنى بىزدىن ئايرىدى. ئۇ تەلەيسىز گۈللەرگە سۇ قۇيۇۋاتقانىكەن. ساددا مېنى ئۆزىگە تارتتى. مۇز تاغدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان سۇ نۇرغۇن يېزىلارنى ياشارتىدۇ. بىزگە دەرسلىك كىتاب تارقىتىپ بەردى. يېغىن ئېچىلدى. زالدا ئېچىلىدىكەن. ئاغرىق ئازابى جېنىمنى بەك قىينىۋەتتى. بايرىقلار كۆكتە لەپىلدەمكەتە. بۇلۇتلار ئاستا ـ ئاستا تارقىدى. ئۇ كىشىلەر پىلانى ئەمەلگە ئاشىمىدى. ئەقلى

چۈشتىن كېيىن كېلىدۇ.

43 - كۆنۈكمە: ئېنىقلىغۇچىسى ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىدىن بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: قىزارغان ئالمىلار ساڭگىلاپ تۇراتتى.

2. تولدۇرغۇچى

جۈملىدە پېئىل ۋە پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان گەشمە بۆلەك تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

تولدۇرغۇچىلار باش ۋە ئىگىلىك كېلىشىلىرىدىن باشقا كېلىشىلەر بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. تولدۇرغۇچىنىڭ گرامماتىكىلىق بەلگىسى «نى» بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. جۈملىدە تۆۋەندىكى سۆز تۈركۈملىرى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

1) ئىسىملار جۈملىدە تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىز ئوقۇتقۇچىمىزنى ھۆرمەتلەيمىز. مەن مىنامنىڭ ئوتۇنلىرىنى يېرىپ بەردىم. تاگور 20 يېشىدا تۇنجى شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدۇرغانىكەن. ئۆزبېكنىڭ تارىخىنى بىلمىگەن مىللەت باشقىلارنىڭ ئالدىدا قۇل مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى شەھەر خەلقىنى سۇ بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت.

2) سۈپەتلەر جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ھەق

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

بىلەن ئاھەڭنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك لازىم. بىر چوڭلارنى ھۆرمەتلەيمىز. مەكتىپىمىز ئىلغارلارنى تەقدىرلىدى. مەن ئالمىنىڭ چوڭ - چوڭلىرىنى تاللاپ ئالدىم. ئۇ بېلىقلارنىڭ كىچىكلىرىنى كۆلگە تاشلىۋەتتى. زاۋۇت ئىقتىدارسىزلارنى ئىشتىن بوشاتتى.

3) سان جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئەيسا بىرىنچىلىكنى قولدىن بەرمىدى. سىز ماڭا ماركىدىن تۆتىنى ئالغاچ كېلىڭ. رېھىم بوۋا ئۈچىمىزنى ئۆزۈم بىلەن مېھمان قىلدى. مەكتىپىمىزدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن بەشىيلەننى بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتۇق. مەن ئۇلاردىن بىرىنى تونۇمايدىكەنمەن.

4) سان - مىقدار بىرىكمىلىرى جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: كۆمۈرنىڭ ئىككى تونىنىسىنى مەن ئالاي. تېرەكلەرنىڭ تۆت تۈپىنى بۈ يىل كېسەيلى. بېلىقلارنىڭ ئون تېلىنى ساتتىم. ماقالە ئورگىنالىنىڭ بىر پارچىسىنى مەن كۆچۈرەي، ئىككى پارچىسىنى سىز كۆچۈرۈۋېتىڭ. قويلاردىن 20 تۇياقنى ئايرىۋالدۇق.

5) ئالماشلار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن بۈگۈن سىزنى كۆپ ئىزدەپ كەتتىم. بىز ئۇلارنى ياخشى كۆتىمىز. سەن ئۇنى تونۇمسەن؟ بىز سىلەرنى قوبۇل قىلالمايمىز. مۇئەللىم بىزنى مۇسابىقىگە تەشكىللىدى. مەن ھېچكىمنى ئاۋارە قىلمايمەن.

6) تەقلىد سۆزلەر جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىد-

دۇ.

مەسىلەن: تاراق - تۇرۇقنى توختاتساڭلارچۇ؟ ۋاراڭ - چۇرۇڭنى، ئەلۋەتتە، ھېچقايسىسىز خالىمايسىز.

7) سۈپەتداشلار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: يېڭى كەلگەنلەرنى مېھمانخانىغا ئورۇنلاشتۇر-دۇق. ئۆيگە كەتكەنلەرنى يەنە بىر دەم ساقلايلى. ئۇخلاپ قالغانلارنى ئويغىتىڭ. قاچقانلارنى تۇتۇپ كەلدۇق. سىرتتا تۇرغانلارنى ئۆيگە باشلاپ كىرگىن.

8) ئىسىمداشلار جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئېرىشات پۇتبول ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ. سىز سۇ ئۈزۈشنى بىلەمسىز؟ مەن ھۆسنىخەت يېزىشنى مەشىق قىلىۋاتىمەن. ھەممىمىز خەنزۇچە ئۆگىنىشنى چىڭ تۇتايلى.

بەزى ھاللاردا تولدۇرغۇچىدىكى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن: كىتابنى ئوقۇش — كىتاب ئوقۇش، خەتنى يېزىش — خەت يېزىش، كىنونى كۆرۈش — كىنو كۆرۈش، ئۇسسۇلنى ئويناش — ئۇسسۇل ئويناش، ئاتنى مىنىش— ئات مىنىش، كېسەلنى يوقلاش—كېسەل يوقلاش.

جۈملىدىكى تولدۇرغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن تولدۇرغۇچى ئاددىي تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى تولدۇرغۇچىلار سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە بولىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن تولدۇرغۇچى مۈرەككەپ تول-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

دۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: سىز خەتنى چىرايلىق يېزىپسىز. (ئاددىي)

ئابدۇنەبىجان ئۇنىڭغۇ رېمونت قىلىشنى بىلىدۇ.

(مۇرەككەپ)

باشلىق نۇتۇقنى قىسقىلا سۆزلىدى. (ئاددىي)

شاھىدىن مۇز تېيىلىشنى ئۆگىنىۋالدى. (مۇرەككەپ)

44 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ تولدۇرغۇچىسىنى تېپىڭلار ۋە ئۇ تولدۇرغۇچىنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەن بۇ كىتابنى ئارىيەت ئالدىم. ئادەملەرنىڭ ئەمگىكى چۆلنى بوستان قىلىدۇ. نۇسرەت قىزىل رەڭلىكىنى ئالدى. سەنەم كۆك رەڭلىكىنى ئالدى، مەن سېرىقىنى ئالدىم. ئون توققۇزنى توققۇزغا كۆپەيتسەك قانچە بولىدۇ؟ ئۇ تاغاردىكى بۇغدايدىن 50 جىڭنى بۆلۈۋالدى. مەن ئۆزلىرىنى رەنجىتىپ قويدۇم. ئۇنى مەن باشلاپ كەلگەن. مەن ئاكامنى ئىزدەپ كەلدىم. ئىنسان بەختلىك تۇرمۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ھەقىقەتنى سۆزلەشنى خالىمىغان ئادەم جاھىل ئادەمدۇر. ئۆزىمىز ئۆزىمىزنى ئالدىمايلى. كۆرگەن كۆرگەننى قىلىدۇ. تاراق ـ تۇرۇقلىرىڭنى دەرھال توختات!

45 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئاددىي تولدۇرغۇچى بىلەن مۇرەككەپ تولدۇرغۇچىنى ئايرىڭلار.

مەن يېڭى سودا كوچىسىنى كۆرۈپ كەلدىم. پەرھات پۈتبولنى ياخشى ئوينايدۇ. پازىلجان يەل گۈمپىسىنى ئۆگەنمەكچىكەن. گۈلنار كەشتە تىكەلەيدۇ. مەن ھەر كۈنى بىر سائەت كىتاب ئوقۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇۋالدىم. بۇۋى خەلـ

چەم ئاتا - ئانىسىنى يوقلاپ كەلدى. بىز يادلاش بىلەن مەنىلىك ئەستە قالدۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈشىمىز لازىم. گۈلىنىسا هويلا سۈپۈردى، گۈلىستان ئەخلەت ئالدى، گۈلشەن سۇ چاچتى.

46 - **كۆنۈكمە:** هەر خىل سۆز تۈركۈملىرىدىن بولغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى تولدۇرغۇچى رولىدا كەلتۈرۈپ ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: ئۆتكۈر ئەپەندىم نۇتۇقىنى تولىمۇ ياخشى سۆزلەيتتى.

47 - **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە «نى» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان تولدۇرغۇچىلارنى كەلتۈرۈپ ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: سىز تۇنۈگۈن تاپشۇرۇق ئىشلىمەپسىزغۇ؟

48 - **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇپ كۆچۈرۈڭلار.

ئايرىلغانلىق ئېغىر يەيدۇ، _____ بۆرە يەيدۇ. سۇنى سەپ سىگەر يەرگە، _____ قىل سىغار يەرگە. دوست ئامانلىقنى تىلەر، دۈشمەن _____ (تىلەر). يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، _____ يەڭگەن باتۇر. بۆكنى كىيىگەندە كۆرۈڭ، _____ كەلگەندە (كۆرۈڭ). ئۆرۈك _____ كۆرۈپ ئالا بوپتۇ. ساقنى تاز دېسە كۈلگۈسى كېلەر، _____ تاز دېسە ئۆلگۈسى (كېلەر). ئوتنى كوچىلىساڭ ئۆچمەيدۇ، _____ كوچىلىساڭ كۆچمەيدۇ. تۆگىنى شامال ئۆچۈرسا، _____ ئاسماندا كۆرۈڭ. ئاچ نېمىنى يېمەس، توق _____ دېمەس. كونىنى ياماپ كىيىگىن، _____ ئاياپ (كىيگىن).

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

3. ھالەت

جۈملىنىڭ خەۋىردە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك بەلگە-ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك بەلگە - ھالەتلىرى دېگەندە جۈملە-نىڭ خەۋىردە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى، ئۇسۇلى، دەرىجىسى، چېكى، سەۋەبى ياكى مەقسىتى، ند-شان - يۆنىلىشى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۈملىدىكى ھالەتنىڭ گرامماتىكىلىق مەزمۇن دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، ئۇ ئۆزى بېقىنغان بۆلەكنى جۈملىدىن خەۋەرنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەرەپلەردىن ئېنىقلايدۇ.

جۈملىنىڭ ھالەت بۆلىكى شەكىل جەھەتتىن بەزىدە بىر سۆزدىن تۇزۇلگەن بولىدۇ، بەزىدە سۆز بىرىكمىسى شەكىلىدە بولىدۇ.

مەسىلەن: مەن ئاتا - ئانامنى كۆرگىلى بارىمەن. بىز سىلەر بىلەن دوست بولۇش ئۈچۈن كەلدۇق. ئۇلارنىڭ ھەم-مىسى ئۇرۇمچىدىن كەپتۇ. بىز ئەھۋالنى تېزدىن ياخشىلاشقا تىرىشىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىش، رەۋىشداش، سۈپەت، سۈپەت-داش، ئىسىم، ئىسىمداش، سان ۋە سان مىقدار بىرىكمىسى قاتارلىقلار ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

1) رەۋىشلەر جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ماشىنا ئاستا - ئاستا قوزغالدى. مەن ئۇنىڭ ئالدىدا ماڭدىم. مەرىيەم دەرھال قايتىپ كەلسۇن. گۈلئا-زات، مېھرىنىسالار بىزنىڭ كەينىمىزدىن كەلمەكچى. بۇ گەپ ناھايىتى ياخشى بولدى. ئۇلار ھازىر ئىنتايىن

خەتەرلىك ئەھۋالدا ئىكەن.

2) رەۋىشداشلار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆزلىرى ئولتۇرۇپ سۆزلەسىلە. بىز پاراڭلاشقاچ ماڭدۇق. ئۇ كىشى سۆزلىگەنسېرى ھاياجانلىنىپ كەتتى. مەن سىلى بىلەن مۇڭداشقىلى كەلدىم. ئۇلار توپ ئوينىغىلى كېتىشتى.

3) سۈپەتلەر جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىز رەتلىك كىيىنىشىمىز كېرەك. سىز بۇ گەپنى ياخشىراق ئويلىنىپ بېقىڭ. ئۇلار كېۋەزنى سۈپەتلىك تېرىپتۇ. يېڭى تۇغۇلغان قوزىلار تېمەن ئۆسۈۋاتىدۇ. ئوسمان مۇقامنى ياخشى ئېيتىدۇ.

4) سۈپەتداشلار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىلىم ئادەمنىڭ تۇغما‌يدىغان بايلىقىدۇر. ئۇلار يامغۇر يېغىۋاتقاندا يېتىپ كەلدى. سەن قورقماستىن سۆزلە. ئۇ ئۇخلاۋاتقاندا كېتىپ قالدۇق.

5) ئىسىملار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىز كۆچادىن كەلدۇق. ئۇلار مەكتەپتىن قايتىپ كەلدى. ئەنۋەر ئاقسۇ پىداگوگىكا مەكتىپىدە ئىشلەيدۇ. ئادەمگىياھ شەرقى شىمالنىڭ تاغلىرىدا بار. ئاسما‌نگۈلنىڭ بەدىنى ئوتتەك قىزىپ كېتىپتۇ.

6) ئىسىمداشلار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەھەللىمىزدىن بەشىيلەن ئۆگىنىشكە قاتناشتى. جەڭچىلەر ئۇرۇشقا ماڭدى. بىزنىڭ كىرىشىمىزگە ئويۇن باشلاندى. ئۇلار بىز-

ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى ئېدىرىسى
www.uyghurkitap.com

نىڭ قوللىشىمىزغا موھتاج.

7) سانلار جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئابدۇشۇكۇر بوكس مۇسابىقىسىدە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى. مېھمانلار ئىككىدىن - ئۈچتىن كېلىشكە باشلىدى. ئۇ بىر ۋاقىرىۋېدى، ھەممەيلەن جىم تۇردى.

8) سان - مىقدار بىرىكمىلىرى جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ كىشى سىزنى ئىزدەپ ئۈچ قېتىم كەلدى. مەن گۆشتىن بىر كىلو ئالىمەن. پويىز بىر سائەتتە 70 كىلومېتىر ماڭىدۇ. ئۇلار كۆمۈر كان بىلەن زاۋۇت ئارىلىقىدا تۆت يىل قاتنىدى. بىز مۇسابىقىنى ئۈچ مەيدان ئويندۇق. باغدىكى سۆگەتنىن بەش تۈپ كەستۇق.

49 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ھالەتلەرنى تېپىڭلار ۋە قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەكتەپ مۇدىرىمىز ئۇرۇمچىدىن قايتىپ كەلدى. سېلىم مۇئەللىم خەنزۇچىنى ياخشى سۆزلەيدۇ. ئۇلار ساياھەتتىن ئەتە قايتىپ كېلىدىكەن. بىز بۇ مەكتەپتە ئۈچ يىل ئوقۇدۇق. ئۇ بۇ يەردە 10 - ئايغىچە تۇرىدىكەن. بىز ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تىرىشۋاتىمىز. بالىلار سۇ ئۈزگىلى كەتتى. ھۆرىگۈل ھودۇقۇپ كېتىپ سۆزلىيەلمىدى. ئۇ ماڭا كۆرۈنمەستىنلا كېتىپ قاپتۇ. ئېزىز تولىمۇ غەمكىن كۆرىنىدۇ. سەن مەقسەتلىك ھالدا شۇنداق قىلدىڭ.

50 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ھالەت ۋەزىپىسىدە

كەلتۇرۇپ جۈملە تۈزۈڭلار.

قاتتىق، نۇرغۇن، سەھەر، زورمۇزور، بىر سائەت، بېرى، يىراقتىن، قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن، ۋارقىراپ، سۆزلەشكىلى

ئۇلگە: قىزىم، بېرى كەلگىنە.

51 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا ھالەت بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەرنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

قار _____ كۆچىيىشكە باشلىدى. تۇرمۇشىمىز _____ ياخشىلانماقتا. مەن سىزنى _____ يوقلاپ كەلـ دىم. تېكىستنى _____ ئوقۇڭلار. ئۇ توساقتىن _____ ئۆتتى. ئەزىمەتلەر مۇسابىقىدە _____ ئېلىشتى. بىز مۇـ ئەللىمدىن _____ ھالدا ئايرىلدۇق. مەن _____ چاغدا ئۇ يوق ئىكەن. مەن بۇ يەردە _____ تۇرىمەن. ئۇ بەدەن چېنىقتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىزنىڭ ئوقۇشىمىز _____ پۈتىدۇ. ناسىر ئۇ گەپنى _____ دېدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەتلەر ئىپادىلىگەن مەزمۇن دائىرىـ سىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) سۈپەت ھالىتى

سۈپەت ھالىتى جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئۇسۇلى ۋە دەرىجىسى جەھەتتىكى ھالەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. سۈپەت ھالىتى سۈپەت سۆزلىرى، دەرىجە رەۋىشلىرى ۋە ھالەت رەۋىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

سۈپەت ھالەت رولىدا كەلگەندە، شەيئىنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرمەي ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. دەرىجە رەـ ۋىشلىرى ھالەت رولىدا كەلگەندە، بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتـ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توپلىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

تىكى پەرقىنى بىلدۈرىدۇ ياكى سۈپەتنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ.

مەسىلەن: غالىپ رەسىمنى چىرايلىق سىزىپتۇ. نۇر دۇ-تارنى قەۋەتلا ئوبدان چالدى. بۇران بەك قاتتىق چىقىۋاتىدۇ.

52 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سۈپەت ھالىتىنى تېپىڭلار ۋە قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئىكەنلىكى-نى ئېيتىپ بېرىڭلار.

باشلىق نۇتۇقنى قىسقا ئەمما مەزمۇنلۇق سۆزلىدى. ئۇلار تېز مېڭىپ كېتىشتى. مۇئەللىپ ئۆمىلەپ ماڭىدۇ. زەينەپ كۆپ يىغلاپ كەتتى. مەن بېيجىڭگە ئىككى قېتىم بارغان. پويىز بىزدىن ئاستا ـ ئاستا يىراقلاپ كەتتى. ئۇلار تولىمۇ مەغرۇر كۆرۈنەتتى. مېھمانخانا ئازادە بىزىلمىتۇ. ئۇلار دوستلارچە پاراڭلاشتى. بىز كېچىلەپ يۇرۇپ كەتتۇق. ئۇ ماڭا كۈلۈمسىرەپ قارىدى. ئەختەر كەينىگىمۇ قارىماي كېتىپ قالدى.

53 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سۈپەت ھالىتى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنى كۆچۈرۈڭلار ۋە ئۇلارغا سوئال قويۇڭلار.

زۇمرەت ياخشى ئوقۇۋاتىدۇ. سىز تاماقنى ئاز ـ ئاز يەڭ. ئۇنىڭ چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ كەتتى. بىز خاتىر-جەم تۇرۇۋاتىمىز. ئۇ قولىنى تەستە كۆتۈردى. ئۇنىڭ كۆ-سىلى ئېغىرلىشىپ قالدى. ماجەنگو ئادالەت يولىدا قۇربان بولدى. بۇران گۈركىرەپ چىقىۋاتىدۇ. سىز قارىسىغا گەپ قىلماڭ. دىلشات ئۇستازىغا ئىزچىل ئەگىشىۋاتىدۇ. سەن ئۇنچىۋالا كايىمىساڭمۇ بولاتتى. مېنىڭ گېپىم ئۇنىڭغا قىل-

چىلىك تەسىر قىلماپتۇ.

54 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

تازا، چاپسان، ئەگ، پات، ئىتتىك، زەپ، دىككىدە، سەل دادىل، قىزىق، دەل

ئۈلگە: ئاياغ پۈتۈمغا دەل كەلدى.

55 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان سۆپەت ھالىتىنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

بىز شەھەردىن ـــــــ چىقىپ كەتتۇق. يامغۇر ـــــــ يېغىۋاتىدۇ. قاتناش ساقچىلىرى نەق مەيدانغا ـــــــ يېتىپ كەلدى. ئۇ شېئىرنى ـــــــ دېكلاماتسىيە قىلدى. ئۇنىڭ پىلانى ـــــــ ئۈزگىرىپ قاپتۇ. مەن مەكتەپكە ـــــــ يېتىمەن. ماشىنا يېنىمدىن ـــــــ ئۆتۈپ كەتتى. مەن ھەيۋىدىن ـــــــ قورقۇپ قالمايمەن. ئاكاڭ يېنىمغا ـــــــ كەلسۇن. ئۇ ئون قەدەم ماڭمايلا ـــــــ يىقىلدى. ساتتار ئاغرىقتا چىدىمايلا ـــــــ ۋارقىرىۋەتتى.

56 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە سۆيەت ھالىتى بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: بەيگە ئاتلىرى ئۇچقاندەك چاپماقتا.

(2) ۋاقىت ھالىتى

ۋاقىت ھالىتى جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. ۋاقىت رەۋىشلىرى ۋە ۋاقىت، پەسىلنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ۋاقىت ھالىتى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن بۈگۈن نۆۋەتچىلىك قىلىمەن. پاتىگۈل بايا

www.uyghurkitap.com

كېتىپ قالدى. تاجىگۇل چۈشتە دەم ئالمىدى، يامغۇر كېچىچە ياغدى. بىز ئۆيدىن سەھەردە يولغا چىققانىدۇق، سىلەر ھازىرچە كۈتۈپ تۇرۇڭلار.

57 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ۋاقىت ھالىتىنى تېپىڭلار.

بۇ يىل قىشتا قار كۆپ ياغدى. ئاۋۇال ئويلا، كېيىن سۆزلە. تۇرمۇشىمىز بارغانسېرى ياخشىلانماقتا. بىز ئاخىر-غىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتتۇق. يىلان كېچىسى كۆپرەك ھەربىكەت قىلىدۇ. گۈلنار مۇشۇ مەكتەپتە ئۈچ يىل ئوقۇ-غان. بىز پات ئارىدا تۇرۇبا سۇيى ئىچىمىز. مەن يازدا بۇغدا كۆلىگە بارىمەن. كۈندۈزى ماڭغان يىلاننىڭ ئۆمرى قىسقا، كېچىسى ماڭغان ئەرنىڭ ئۆمرى قىسقا. بىزنىڭ مەھەللىدە تۇنۇگۈن مەشرەپ بولدى. يۇرتىمىز كۈزدە تولىمۇ ئاۋاتلى-شىپ كېتىدۇ. بىز چۈشتە كۆرۈشەيلى.

58 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا مۇۋاپىق ۋا-قىت ھالىتى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

قارلىغاچلار _____ ئىسسىق جايلارغا كېتىدۇ. بىز بۇ مەكتەپكە _____ كەلگەن. يامغۇر _____ ياغدى. بىز _____ يولغا چىقمىز. تاغام بىزنىڭ ئۆيگە _____ كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىشنى _____ بىر نېمە دېيىشەيلى. بىز _____ دەرستىن چۈشىمىز. مەن _____ سىزنىڭكىگە باراي دەپ تۇراتتىم. كوممۇنىزم ئىشلىرى ئۈچۈن كۆرەشكە _____ تەييار تۇرىمىز.

59 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ جۈملە تۈزۈڭلار.

هامان، بايا، ئىلگىرى، كۈندۈزده، گاهىدا، كېلەر يىلى، بەزىده، كەچقۇرۇن، باھاردا، ھېلى، بۈگۈندىن تار-تىپ، ئەمدىلا.

ئۇلگە: بۈگۈندىن تارتىپ چۈشتە $2\frac{1}{2}$ سائەت دەم ئالدىم.

60 - كۆنۈكمە: تەركىبىده ۋاقىت ھالىتى بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: بىز قاش قارايغاندا مەنزىلگە يېتىپ باردۇق.

(3) ئورۇن ھالىتى

ئورۇن ھالىتى جۈملىدىكى ھەربىر ئىسىمنىڭ ئورنىنى بىلدۈ-رىدۇ. ئورۇن رەۋىشلىرى، ئورۇن - پەيت كېلىش، چىقىش كېلىش، يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملار، «-غىچە، -قىچە، -گىچە، -كىچە» قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈر-لەنگەن ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى ۋە «ياققا قاراپ، تەرەپكە قاراپ» سۆزلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن ئورۇن تەرەپ ئىسىملىرى جۈملىده ئورۇن ھالىتى ۋەزىپىسىده كېلىدۇ.

مەسىلەن: پەستە قوشنىلارنىڭ بالىلىرى ئويناۋاتقانىكەن. قىزىل قۇياش شەرقتىن كۆتۈرۈلدى. مەن ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى كەتتىم. زۆھرەگۈل ھەدەم تاشقورغاندا ئىشلەيدۇ. توختى ئاقسۇغا بارىدىكەن. ئارزۇگۈل بۇ يەرگە بۇلتۇر كەل-گەن. خەلق دۇشمەنلىرىگە ئاسماندا تور، يەردە قاپقان بار. بىز ساۋۇتجان بىلەن قەشقەردىن غۇلجىغىچە بىر ماشىنىدا كەلدۇق. ئۇ ساي تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

61 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئورۇن ھالىتىنى تېپىڭلار.

مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن. شىمالىي شىنجاڭدا مەدرىسلىك جايلار كۆپ. زالدا ئوچۇق سوت بولۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مېنىڭ ھەدەم بېيجىڭدا ئىشلەيدۇ. بىز ئىلى دەرياسىنىڭ بويلىرىنى سايادەت قىلدۇق. سىز خوتەنگە بارغانمۇ؟ مۇشۇ قىردىن ئاۋۇ دۆڭنىڭ تۈۋىگە چە بىزنىڭ يېرىمىز. قەشقەر شەھىرىدە ساختا، ناچار تاۋارلار كۆيدۈرۈۋېتىلدى. بىز شەرقە قاراپ كېتىۋاتىمىز. دەم ئېلىش كۈنى تاغقا چىقىپ ئويناىمىز.

62 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەردە ئورۇن ھالىتى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ئەكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىز شەھەردىن يىراقلاپ كەتتۇق. مەن تەتىلدە چوڭ ئاناممنىڭ يېنىدا تۇردۇم. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن قايتتى. قۇمۇلدا راھەتباغ دەيدىغان جاي بار. كۆلدە بېلىق قالماپتۇ. دۇنيادا بىرلا جۇڭگو بار. بىز كورلىغا پويىزدا باردۇق. رېلىس ئاقسۇغىچە يانقۇزۇلدى. قونجىراپتا چېگرا ئېغىزى بار. پويىز گۇاڭجۇغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە. بىز تۆت كوچا ئېغىزىدا ئۆچراشتۇق.

63 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە ھەرخىل شەكىلدىكى ئورۇن ھالىتى بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۈلگە: قەشقەر شەھرىدە ۋە تاشقورغاندا شامالباغ دەيدىغان يۇرت بار.

64 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا مۇۋاپىق ئورۇن ھالىتى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

_____ يېڭى ئوقۇتۇش بىناسى سېلىندى. ئۆتكەن يىلى _____ يەر تەۋرىدى. مەن تەتىلدە _____ بارىمەن.

مەن چوقۇم _____ ئوقۇيمەن. پويىز _____ يول ئالدى. تۇرسۇن _____ ماڭدى. مەن ئۇنى ھېلىلا _____ كۆرگەن. مەن دىلئارا بىلەن _____ ئولتۇرىمەن. بىز تۆتىمىز بىر _____ ئولتۇرىمىز. _____ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى بار.

(4) سەۋەب ھالىتى

سەۋەب ھالىتى جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1) «-لىق، -لىك» بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداشلار 3-شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ى» بىلەن تۇرلىنىپ يەنە «ئۈچۈن» سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: مۇنىرە تىرىشىپ ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ئالىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىندى. مۇيەسسەر سىنىپ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن مۇكاپاتلاندى.

2) «-لىق، -لىك» بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداشلارغا يەنە «-دىن، -تىن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ ئۆزىگە ئىشەنگەنلىكتىن شۇنداق دەيدۇ. پەرۋىش ياخشى بولغانلىقتىن، بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىندى. تەلەپ قاتتىق قويۇلغانلىقتىن نەتىجە ياخشى بولدى. بىز ئىلاجسىزلىقتىن قايتىپ كەلدۇق.

65 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سەۋەب ھالىتىنى تېپىڭلار.

ئۇنىڭ يۈزى ئۇيالغىنىدىن، قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى. ئۇلار كېچىكىپ قالغانلىقتىن، ماشىنىغا ئولگۈرەلمىدى. ئۇنىڭ ئىپادىلەش قابىلىيىتى ئاجىز بولغانلىقتىن،

www.uyghurkitap.com

ياخشى نەتىجىگە ئېرىشەلمەي قالدى. ئۇلار ئامال قىلالماي قايتىپ كېتىشتى. مەن زۇكام بولۇپ قېلىپ يىغىغا قالماي شالمىدىم. قىينىچىلىقىمىز ئېغىر بولغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇنداق بولۇپ قالدى. ئۇ دوختۇرغا ماسلاشقانلىقتىن، تېزلا ساقىيىپ كەتتى. ئەختەمنىڭ قەدىمى كىچىك بولغانلىقتىن كەينىدە قالدى..

66 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى سەۋەب ھالىتى قىلىپ جۈملە تۈزۈڭلار.

تېرىشمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشىلىغانلىقتىن، چارە تاپالمىغانلىقىمىزدىن، ئۆسكەنلىكتىن، ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئىشلىمىگەنلىكتىن.

(5) مەقسەت ھالىتى

مەقسەت ھالىتى جۈملىدىكى ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەقسەت رەۋىشلىرى، «دەپ» شەكلىدە ئاخىرلاشقان رەۋىشداشلار ۋە «ئۈچۈن» تىركەلمىسى قوشۇلۇپ كەلگەن ئىسىمداشلار جۈملىدە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن سىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدىم. ئۇ چەتچىنى ياساتقىلى كېتىپتۇ. بىز سىلەردىن ئۆگىنىش ئۈچۈن كەلدۇق. مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەي دەپ كېتىۋاتىمەن. ئۇ سىزنى ياردەم قىلىدۇ دەپ ئويلايدىكەن. مەن سىزدىن ئەپۇ سوراش ئۈچۈن كەلدىم.

67 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن مەقسەت ھالىتىنى تېپىڭلار.

مەن ئىقتىدارلىق ئادەم بولۇش ئۈچۈن تېرىشىمەن. ئۇ ئەتەي بىلمەيدىغان بولۇۋالدى. بۈگۈنكى پائالىيەتكە ئۇ قەسىتەن

تەن قاتناشمىدى. ئۇلار دوختۇرخانىغا كېسەل يوقلىغىلى مېڭىپتۇ. ئۇ شۇنچە يىراق يەردىن ئاتايىن كەپتۇ. ئۇ زورمۇ زور جىدەل چىقارماقچى بولۇۋاتىدۇ. مەن سىلەر بىلەن كۆرۈشەي دەپ كىردىم. ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشۋاتىمىز. ئۇ مەقسەتلىك ھالدا شۇنداق قىلىۋاتىدۇ.

68 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى مەقسەت ھالىتى قىلىپ جۈملە تۈزۈڭلار.

خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن، مەسلىھەت بېرەر دەپ، قاتناشقىلى، كەلمەي قالمىسۇن دەپ، سۆزلىشىش ئۈچۈن، ئويناتقىلى

ئۈلگە: ئابدۇزاھىر قاراغوجا ئۇۋا سالسۇن دەپ دەرەخكە قاپاق ئېسىپ قويدى.

69 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ھالەتنى تېپىڭلار ۋە قايسى تۈردىكى ھالەت ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇ خىزمەتلەرنى دادىل ئىشلىدى. ئاكام پات ئارىدا يېتىپ كېلىدۇ. مەن ۋەزىپەمنى ئاران تۈگەتتىم. مەن بۈگۈن ئۇستامنىڭ يېنىغا بارىمەن. مەن قوشنىلارنىڭ ئۆيىگە دىككىدە چىقىپ كېلەي. قىيىنچىلىقنى ھەر دائىم ئويلاش كېرەك. كېسەلنىڭ قېشىدا كىم تۇرۇۋاتىدۇ؟ بۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش بولدى. مەن سىز بىلەن ھېسابلىشاي دەپ كەلدىم. ئۇ ياخشى ئۆگەنگەنلىكتىن نەتىجە قازاندى. كېۋەز قۇرتىنى يوقىتىش ئۈچۈن دورا چېچىلدى.

70 ـ كۆنۈكمە: ھالەتنىڭ ھەربىر تۈرى ئۈچۈن ئىككىدىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نۇرىسى

10 § . جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەردە بەزىدە بىر بۆلەك بىرخىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتىسە، بەزىدە بىر قانچە بۆلەك بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

> جۈملىدە بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كەلگەن بۆلەكلەر جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مېنى تۇغقانلىرىم، دوستلىرىم ۋە قوشنىلىرىم ئۇزىتىپ چىقتى.

جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1. جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ، ئۇلارنى تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ئورتاق ھالدا باشقا بىر بۆلەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ ھەم بىر خىللا سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

2. جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى ئېغىزدا ئىنتوناتسىيە، يېزىقتا باغلىغۇچىلار ۋە تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ.

3. جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرىگە قوشۇمچە قوشۇشتا بەزىدە، ھەربىر بۆلەككە ئايرىم - ئايرىم قوشۇلىدۇ، بەزىدە ئەڭ ئاخىرقى بۆلەككىلا قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن: بىز بۈگۈن زال، يول ۋە مەيدانىنى تازىلىدۇق.

مەن جۈڭگونىڭ چوڭ شەھەرلىرى بولغان بېيجىڭغا، شاڭخەيگە، تيەنجىنگە بارغان.

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدىكى «زال، يول، مەيدان» دېگەن ئىسىملار بىر - بىرىگە بېقىنماي تەڭ دەرىجىدە باغلاڭغان ۋە ئورتاق هالدا «تازىلىدۇق» دېگەن بۆلەككە بېقىنغان، «قەيەرنى» دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

بۇ جۈملىدىكى كېلىش قوشۇمچىسى «نى» ئەڭ ئاخىرقى بۆلەككىلا قوشۇلغان. ئىككىنچى مىسالدىكى ئۇچ ئىسىم مۇ بىر - بىرىگە بېقىنماي تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ئورتاق هالدا «بارغان» دېگەن خەۋەر بۆلەككە بېقىنغان ۋە «قەيەرگە» دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئورنىنى جۈملە مەزمۇنىغا قاراپ ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. تىلىمىزدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ هەممىسى تەڭداش بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئادىل، ئابدۇشۇكۇر، دىلنار، ئايتۇرسۇن، روشەنگۈللەر بىزنىڭ پەخرىمىزدۇر.

ئاتايى، ناۋايى، خىرقىتى، زەلىلى، نازارى، گۈمنام، موللا بىلال، تەجەللى قاتارلىقلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدۇر. (تەڭداش ئىگە)

ئالدىڭلارغا كېلىشىمىزدىكى مەقسەت سەۋەنلىكىمىزنى تونۇش ۋە ئەپۇ سوراش.

ئىنسان پائالىيىتىدىكى ئۇچ چوڭ ئامىل — شىجائەت، مېھنەت ۋە مۇڭدىشىقىيەتتۇر. (تەڭداش خەۋەر)

مەن هېيتتا مۇئەللىمنىڭ، تاغامنىڭ، هاممامنىڭ ئۆيلىرىگە پەتىگە باردىم.

غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان كىشىلەردىن بولۇشىمىز كېرەك. (تەڭداش ئېنىقلىغۇچى)

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

هۆرىيەت رەسىم سىزىش، هۆسنخەت يېزىش ۋە مودېل ياساشنى ياخشى كۆرىدۇ.

بىز تىل ـ ئەدەبىيات دەرسى ئارقىلىق ئوقۇشنى، يېزىشنى، سۆزلەشنى ۋە تەھلىل قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز كېرەك. (تەكداش تولدۇرغۇچى)

مەكتىپىمىزدە ئالتايدىن، قارامايدىن، قۇمۇلدىن، غۇلجىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار بار. (تەكداش هالەت)

بىز ئۆزئارا تونۇشۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن توپلاندۇق. (تەكداش هالەت)

71 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن تەكداش بۆلەكلەرنى تېپىڭلار.

مەكتىپىمىزدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچىلار تازىلىققا قاتناشتى. ئۇنىڭ ئۆيى كەڭ ۋە يورۇق ئىكەن. ئۇ ئوقۇش، يېزىش ۋە سۆزلەشنىڭ تەلىپىدىن تولۇق چىقالايدۇ. سىز جېلىل، خېلىل ۋە سەمرەلەرنى چاقىرىپ كېلىڭ. ئۇلار خەلق ئۈچۈن، مىللەت ئۈچۈن، ئەۋلادلار ئۈچۈن بىغەملىغانلاردۇر. گۈلپەر چالالايدۇ، ئوقۇيالايدۇ هەم ئوينىيالايدۇ. سىز بۇنىڭدىن كېيىن كىر يۇيۇش، كىيىم ياماش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆزىڭىز قىلىڭ. بېيجىڭ شەھىرى، شاڭخەي شەھىرى ۋە چوڭچىڭ شەھىرى مەركەزگە بېۋاستە قاراشلىق شەھەرلەردۇر. بۇ فېرمىدا تاشقورغان ۋە مەكتىنىڭ نەسىللىك قويلىرى بار. بىزنىڭ يۈرتىمىز چەت ۋە نامرات.

72 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى تەكداش بۆلەكلەرنىڭ قانداق ۋەزىپىدىكى تەكداش بۆلەك ئىكەنلىكىنى ۋە

قايسى سۆز تۈركۈمىدىن ئىكەنلىكىنى ئايرىڭلار.

بىز لېكسىيە ئاڭلىدۇق ۋە خاتىرە يازدۇق. جۈڭگو خەلقى ئەمگەكچان، باتۇر ۋە ئەقىل - پاراسەتلىك خەلقتۇر. بىزنىڭ مۇئەللىم ئوتتۇرا بوي، كېلىشكەن ئادەم. ئېرشات ۋالىبول ۋە پۈتبولنى ياخشى ئوينايدۇ. سېرجان خەلق مەنپەئىتى ۋە باشقىلارنىڭ هاياتىنى قوغداش يولىدا قۇربان بولغان. بىز مەكتەپتە، كوچىدا ۋە ئاممىۋى سورۇنلاردا ئەدەپ-لىك بولۇشىمىز كېرەك. ئەدىبلەر جەمئىيەتنىڭ كۆزى ۋە قۇلىقىدۇر.

73 - **كۆنۈكمە:** هەر خىل ۋەزىپىدىكى تەڭداش بۆلەكلەر بولغان بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە هالەتتىن ئىبارەت بەش خىل جۈملە بۆلىكى بار.

11 § . جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلەكلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەر تەركىبىدە ئەسلىدە ئۆز ئالدىغا بىر ئاددىي جۈملە بولسىمۇ، لېكىن باشقا بىر ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، ئۇنىڭ مەلۇم بۆلىكىنى ئېنىقلاش، تولۇقلاش رولىدا كېلىدىغان قۇرۇلمىلار بار.

ئەسلىدە بىر ئاددىي جۈملە بولسىمۇ، لېكىن باشقا بىر ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، مەلۇم بىر ئەگەشمە بۆلەكلىك ۋەزىپە ئۆتەيدىغان قۇرۇلما (جۈملە شەكلى) كېڭەيگەن بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

جۈملىدە كېڭەيگەن بۆلەك بولۇپ كېلىدىغان ئادەتتىكى جۈملە ئەسلىدىكى جۈملىگە خاس خۇسۇسىيەتنى يوقاتقان بولىدۇ. (ئۇ شۇ جۈملە تەركىبىدە تۇرغاندا ئايرىم جۈملە ھېسابلانمايدۇ) ئۇ خىل قۇرۇلما جۈملىنىڭ مەلۇم بىر ئەگىشىمە بۆلىكىنىڭ رولىدا كېلىدۇ.

ئاپتور سۆزلىنىڭ تەركىبىدە كەلگەن كۆچۈرمە جۈملىلەر كېڭەيگەن بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. كېڭەيگەن بۆلەكلەر ئېنىق، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن: كونىلاردا، چاۋاك بىر قولدىن چىقمايدۇ، دەيدىغان گەپ بار. (ئېنىقلىغۇچى)

ھورۇننىڭ ھۇنىرى ئۇيقۇ دېگەندەك ئۇ تېخى ئۇخلاپ يېتىپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

سۇ كەلگىچە توغان سال دېگەننى مەلۇم بىر ئىشنى قىلىشتىن بۇرۇن پۇختا تەييارلىق قىلىش كېرەك دەپ چۈشىنىمىز. (تولدۇرغۇچى)

ماركس بىلەن ئېنگلس ئۆتكەن جەمئىيەت تارىخىنىڭ سىنىپىي كۈرەش تارىخى ئىكەنلىكىنى بۇرۇنلا كۆرسەتكەندى. (تولدۇرغۇچى)

ئۇ بالىلىرىمنى يارامليق ئادەم قىلىمەن دەپ كىچىكىدىن ياخشى تەربىيىلىدى.

غۇنچەم سانىمای سەككىز دېمەكلار دەپ ھەممىزنىڭ ئاغزىنى تۇڭاقلىدى. (ھالەت)

74 ـ كۆنۈكمە: تەركىبىدە ھەرخىل ۋەزىپىدىكى كېڭەيگەن بۆلەك كەلگەن ئالتە جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: مەن مۇئەللىمگە، تاپشۇرۇقلارنى ۋاقتىدا ئىشلەيمەن، دەپ ۋەدە بەردىم.

12 § . جۈملىدىكى بۆلەكلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى

جۈملىدىكى بۆلەكلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى كىشىلەرنىڭ نۇتۇق ۋە يېزىقچىلىق ماھارىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.

بىز ئىشلەتكەن جۈملىدىكى بۆلەكلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى نورمال بولسا، ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر توغرا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ ئورنى مۇقىم بولىدۇ. يەنى نورمال ئەسىرىي جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى خەۋەردىن باشقا بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. ئومۇمەن، خەۋەرنىڭ ئالدى تەرەپىدە بولىدۇ. خەۋەردىن باشقا بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تىل شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپىدە مۇتلەق بىر قېلىپ يوق. ئەمەلىي تىل شارائىتىمىزدا جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى، ئومۇمەن، مۇنداق بولىدۇ:

1. ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

باش بۆلەكلەردىنلا تۇزۇلگەن جۈملىلەردە ئىگە ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىز ئوقۇيمىز. كۆن ئىسسىپ كەتتى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

پەزىلەت — ئوقۇغۇچى.

باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردىمۇ ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: سىنىپقا كىرىدىغان ئوقۇغۇچىلار كىرىپ بولدى. ئېكسكۇرسىيىگە بارىدىغان يولداشلار كېتىپ بولدى.

ئەگەر جۈملە ئىگىسىمۇ، خەۋەرگىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئىگە جۈملىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا (ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن كېيىن، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن ئىلگىرى) كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئىللىق قۇياشنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى دېرىزىدىن ئۆيگە چۈشۈپ تۇراتتى. باغدىكى ئالمىلار كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى.

ئەسكەرتىش: شېئىر ۋە ماقال - تەمسىلىدە ئىستىلىستىكىلىق تەلەپلەرنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ.

مەسىلەن:

مەرد يىگىتكە ياغدۇ ئالقىش،
نامەردلەرنى كۆمىدۇ قارغىش.
چوغ يۈرەكلەر ئىسسىتار ئەلنى،
باغرى تاشتا بولماس ئىنتىلىش. (بۇغدا ئابدۇللا)

بۇ مىسالىلاردا «ئالقىش»، «قارغىش»، «ئىنتىلىش» قاتارلىق ئىگە «ياغدۇ»، «كۆمىدۇ»، «بولماس» دېگەن خەۋەرلەردىن كېيىن كەلگەن.

2. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

نورمال تەرتىپ بويىچە ئېيتىلغان ئادەتتىكى جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى باغداتتا يېزىپ تۈگەتكەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار پايتەختىدىن بىرى بولغان بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان.

خەۋەرنىڭ جۈملە ئاخىرىدا كېلىشى — ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى، لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن.

بۇ تۈۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا كۆرۈلىدۇ.

1) شېئىرىي ئەسەرلەردە قافىيە، ئاھاڭ، رېتىم تەلەپلىرىگە ئاساسەن خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن:

سېغىندىم كۆركەم گۈل باغلىرىڭنى مەن،
سېغىندىم قارىغايزار تاغلىرىڭنى مەن.
سېغىندىم، ئانا يۇرت، گۈزەل باغرىڭدا،
شاد ئۆسكەن بالىلىق چاغلىرىمنى مەن. (ئا. توختى)

2) شوئار، بۇيرۇق، خىتاب، ئۇندەش مەنىلىرىدە ئېيتىلغان جۈملىلەردە نۇتۇقنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن: ياشىسۇن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى!
قوي ئۇنداق قۇرۇق گەپلىرىڭنى!

3) ئاپتور سۆزى كۆچۈرمه جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەندە، خەتكۈر ئىگىدىن بۇرۇنمۇ كېلىدۇ.

مەسىلەن: «بىلمىگەننى پەقەت بىلدىم دېمەڭلار، بىلمەسلىكىمنى بىلىمەن، دەپ ئۆزۈڭلارنى چوڭ تۇتماڭلار، ھەر ۋاقىت كەمتەر بولۇڭلار»، دەپ تەلىم بېرىدۇ مۇئەللىم.

«سالامەتلىكتە، ئوقۇشتا، خىزمەتتە ياخشى بولۇڭلار»، دەپ تەلىم بەردى ماۋجۇشى.

3. تولدۇرغۇچنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

تولدۇرغۇچى ئادەتتە تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

1) پەقەت ئىگە، خەتكۈر ۋە تولدۇرغۇچىلاردىنلا تۈزۈلگەن جۈملىلەردە تولدۇرغۇچى خەتكۈردىن ئىلگىرى، ئىگىدىن كېيىن كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئايشەم ئوقۇشنى تۈگەتتى. مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇم. ۋاراڭ - چۇرۇڭنى دەرھال توختاتمىلار.

2) تەڭداش تولدۇرغۇچىلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۈراقسىز بولىدۇ. تەڭداش تولدۇرغۇچىلار بىر تولۇقلانغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

مەسىلەن: «بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى ۋە پارتىيىنى قىزغىن سۆيىمىز» دېگەننى «بىز پارتىيىنى، خەلقنى، ئەمگەكنى ۋە ۋەتەننى قىزغىن سۆيىمىز» دېسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

4. ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچىنىڭ قانداق ئورۇندا كېلىشى ئېنىقلانغۇ-
چىغا باغلىق. نورمال تەرتىپ بويىچە ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلا-
نغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئې-
نىقلانغۇچىغا باغلىنىش يولى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن،
جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپىمۇ ئوخشاش بولماي، تۆۋەندىكى-
دەك بولىدۇ.

1) ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلا-
نغۇچىغا ماسلىشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، جۈملە-
دە ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلسىمۇ ياكى ئۇنىڭدىن يىراق
كەلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇنداق ئېنىقلىغۇچىنىڭ قايسى بۆلەك
بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىۋاتقانلىقى ئېنىقلا-
نغۇچىدىكى شەخس قوشۇمچىلىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ بالىنىڭ يىغىسىدىن بىزار بولدى. ئالمىنىڭ
خۇشاللىقتا تولغان پۈتۈن ۋۇجۇدى چەكسىز هاياجان ئىچىده
قالغانىدى. بۇ مىسالىنىڭ بىرىنچىسىده ئېنىقلىغۇچى بىلەن
ئېنىقلانغۇچى قاتار كەلگەن «بالىنىڭ» ئېنىقلىغۇچى، «يى-
غىسى» دېگەن ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلگەن. ئىككىنچى
مىسالدا «ئالمىنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن «ۋۇجۇدى»
دېگەن ئېنىقلانغۇچى بىر - بىرىدىن يىراق كەلگەن.

2) تەڭداش ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراق-
سىز بولىدۇ. بۇلار تەڭ دەرىجىده بىرلا ئېنىقلانغۇچىغا باغ-
لىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئورنىنى ئالماشتۇرسىمۇ،
جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: « ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كەڭ رايونلار — دۇنيانىڭ ھەر خىل زىددىيەتلىرى مەركەز لەشكەن رايونلار. » دېگەن جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى «لاتىن ئامېرىكىسى ۋە ئاسىيا، ئافرىقىدىكى كەڭ رايونلار— دۇنيانىڭ ھەر خىل زىددىيەتلىرى مەركەزلەشكەن رايونلار» دەپ ئالماشتۇرۇلسىمۇ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

4) دەرىجىلىك (قاتار) باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچ-نىڭ ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئورنىنى ئالماش-تۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇنداق ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئىش مېنىڭ ئويلىغىنىمنىڭ پۈتۈنلەي تەتۈرى بولۇپ چىقتى.

بۇ مىسالدىكى «مېنىڭ ئويلىغىنىمنىڭ پۈتۈنلەي تەتۈ-رى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

5. ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھالەت كۆپ ھاللاردا خەۋەرنىڭ ئالدى تەرىپىدە، قىس-مەن ھاللاردا جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: چەت ئەللىك مېھمانلار ئۇرۇمچىگە تۈنۈگۈن كەلدى.

ئۆتكەن يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى.

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1) ھالەت ئۆزى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بۆلەككە يانداشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا ئورنى بىر قەدەر مۇقىم

بولۇپ، ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن بۆلەكنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش كېرەك.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاندى.

2) شېئىرىيەتتە قاپىيە، ۋەزىن، رېتىم ئېتىبارى بەلەن بەزى ھالەتلەر ئۆزى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بۆلەكتىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن. بۇ پەقەت قىسمەن ئەھۋال.

مەسىلەن:

ئۇزۇم ئوخشىدى شۇنچە،
تەر تۆككەچكە ئەرلەرچە.

بۇ مىسالدىكى «شۇنچە، ئەرلەرچە» ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن بۆلەكتىن كېيىن كەلگەن.

3) تەڭداش ھالەتلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، بىر بۆلەكنى ئورتاق ئېنىقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يىلمۇ يىل، پەيدىنپەي ياخشىلاش لازىم.

يېغىپ ئېيتقاندا، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى سىنتاكسىسلىق باغلىنىشنىڭ مۇھىم شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ چۈشىنىشلىك، راۋان، توغرىلىق دەرىجىسىنى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توپلىمى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

ئاشۇرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئامىلدۇر.

ئېغىز تىلى ياكى يېزىق تىلىدا پىكىرنىڭ راۋان ئىپادىلىنىشىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تولىمۇ مۇھىم.

مەسىلەن: دۆكىنىمىزدا باھاسى چۈشۈرۈلگەن ئەر - ئايال-لارنىڭ ئاياغلىرى سېتىلىدۇ.

بۇ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ئۆز ئورنىغا قويۇلمىغان يە-نى، «ئاياغ» نى ئېنىقلىماقچى بولغان «باھاسى چۈشۈرۈل-گەن» دېگەن ئېنىقلىغۇچى «ئەر - ئايال» نى ئېنىقلاپ، جۈملە چۈشىنىكسىز بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ جۈملە:

دۆكىنىمىزدا ئەر - ئاياللارنىڭ باھاسى چۈشۈرۈلگەن ئاياغلىرى سېتىلىدۇ. دېيىلسە دېمەكچى بولغان پىكىر توغ-را، ئېنىق، چۈشىنىشلىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

مەن ھەرقانداق پارتىيە تاپشۇرغان ۋەزىپىنى چوقۇم ئو-رۇندايمەن.

بۇ جۈملىدە «ھەرقانداق» دېگەن ئېنىقلىغۇچى جايىدا قوللىنىلمىغانلىقتىن، بۇ جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر مۇجمەل ياكى خاتا بولۇپ قالغان.

بۇ جۈملە: «پارتىيە تاپشۇرغان ھەرقانداق ۋەزىپىنى چو-قۇم ئورۇندايمەن» دېيىلسە، پىكىر توغرا ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

75 - **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكىلەرنى راۋان جۈملىگە ئايلاندۇ-رۇڭلار.

1) ئاساس يېزىشنى قىلىدىغان ۋەقەنى نەسىر ۋە ئادەم

ئىپتك دېيىلىدۇ ئەسىر.

2) ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلەر بىلەن خەت - چەكلەر ئالاقىلىشىش كىشىلەر كۆۋرۈكىدۇر.

3) ئەسىرنىڭ ئىخچام بولىدۇ كىچىك سەھىپىسى ھەجمى.

4) ماتېرىيال ئەسىرنىڭ ناھايىتى دائىرىسى تاللاش كەڭ بولىدۇ.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (3)

27.11

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قايسى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

2) جۈملە بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇلار قايسىلار؟

3) ئىگە دېگەن نېمە؟ ئۇ شەكلىگە قاراپ قانداق تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

4) خەۋەر دېگەن نېمە؟ ئۇ شەكلىگە قاراپ قانداق تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

5) ئېنىقلىغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ شەكلىگە قاراپ قانداق تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

6) تولدۇرغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ شەكلىگە قاراپ قانداق تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

7) ھالەت دېگەن نېمە؟ ئۇ مەنىسىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

8) جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟

9) جۈملىنىڭ كېچىگەن بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟ گرا
قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

10) جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى قانداق بولىدۇ؟

(2) تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) ياكى ئۇنىڭدىن سۆزنىڭ بىرىكمىسى تۇراقسىز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

2) ئىككىلا تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

3) جۈملە تۈزۈلۈشىگە پىكىرنى ئىپادىلەشتە ئويناپدىغان بۆلەكلەر باش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

4) جۈملىدە ئىسىم ۋە سۆزلەرگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئەگەشمە بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

(3) تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار. توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا « √ » بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا « × » بەلگىسىنى قويۇڭلار.

1) تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلىدۇ. (×)

2) ئىسىم بىرىكمىسى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ. (√)

3) جۈملە تۈزۈلۈشىدە ئىگە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. (√)

4) جۈملىدە خەۋەر ئىگىگە بېقىنمايدۇ. (√)

5) ئەگەشمە بۆلەكلەردىنلا جۈملە تۈزۈشكە بولىدۇ.
( )
6) تەڭداش بۆلەكلەر بىر-بىرىگە بېقىنمايدۇ.
( )
7) تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ.
( )
8) كېڭەيگەن بۆلەك ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى جۈملىنىڭ خاراكتېرىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان بولىدۇ.
( )
9) ئىگە داۋاملىق جۈملىنىڭ بېشىدىلا كېلىدۇ.
( )

13 § . جۈملە بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋە بىرىكمىلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەر تەركىبىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ، بەلگىلىك سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان سۆز ۋە بىرىكمىلەردىن باشقا جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى بولمايدىغان، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغان سۆز ۋە بىرىكمىلەرمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىنىڭ بەزىلىرى سۆز شەكلىدە، بەزىلىرى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە، ھەتتا بەزىلىرى جۈملە شەكلىدە ئۇچرايدۇ. ئۇنداق بىرىكمىلەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسى، ھېس - تۇيغۇسى، پىكىرنىڭ كىمگە، نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ياكى جۈملىدىكى مەلۇم بىر بۆلەكنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلايدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

جۈمله بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. غان، جۈمله بۆلەكلىرىدىن ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيه ۋه تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان تەركىبلەر جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋه بىرىكمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋه بىرىكمىلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن جۈمله بۆلەكلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1. جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋه بىرىكمىلەر جۈملىدە بىرەر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەمەيدۇ، ئۇلار جۈمله تەركىبىدىن چىقىرىۋېتىلسىمۇ، جۈملىنىڭ مەنىسى ۋه تۈزۈلۈشىگە ھېچقانداق تەسىر يەتمەيدۇ.

مەسىلەن: بىز ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىمىز، ئەلۋەتتە.

بۇ جۈملىدىكى «ئەلۋەتتە» سۆزى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتىمەيدۇ. ئۇ چىقىرىۋېتىلسىمۇ جۈملىنىڭ مەنىسى ۋه تۈزۈلۈشىگە نۇقسان يەتمەيدۇ.

2. جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋه بىرىكمىلەر ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا ئىنتوناتسىيه ئارقىلىق، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئۆزى تۇرۇۋاتقان جۈملىدىكى بۆلەكلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن: دوستۇم، مەن سېنى مەڭگۈ ھۆرمەتلەيمەن.

مېنىڭچە، ئابدۇللانىڭ پىكرى توغرا بولمىدى.

بەللى، ئەمدى تازا بەلەن بوپتۇ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى جۈمله بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋه بىرىكمىلەر جۈملىدىكى باشقا بۆلەك-

لەردىن پەش (،) ئارقىلىق ئايرىلغان. (يېزىقتا)

جۈملە بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر ئىپادىلىنىگەن مەنىسىگە ئاساسەن قاراتما سۆز، قىستۇرما سۆز، ئىملىق سۆز ۋە ئىزاھلىغۇچى سۆز دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. قاراتما سۆز

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن پىكرىنىڭ كىمگە، نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىش ياكى باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلب قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان جۈملە بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز قاراتما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما سۆزلەر تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن بەزىدە بىر سۆز شەكلىدە، بەزىدە سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئاسىمگۈل، نەگە ماڭدىڭىز؟ ساۋاقداشلار، دوسكىغا قاراڭلار. ئىنىم ئابلىز، ياخشى تۇرۇۋاتامسەن؟ بۈگۈنكى ئىشتا بىزمۇ بوش كەلمىدۇق، ياسىنجان ئۇكا. ھەي قىزلار! بۇ ياققا كېلىڭلار!

قاراتما سۆزلەر كۆپ ھاللاردا جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىدۇ، قىسمەن ھاللاردا جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. قاراتما سۆزلەر جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، قاراتما سۆزدىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. قاراتما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە، قاراتما سۆزنىڭ ئىككى تەرىپىگە پەش قويۇلىدۇ. قاراتما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە، قاراتما سۆزدىن بۇرۇن پەش قويۇلىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەسىلەن: قىزىم، قاتناش بېكىتىگە قانداق ماڭىدۇ؟ ساڭا ئوزۇن ئۆمۈر تىلەيمەن، ئانا. تاللاپ ئال، خېرىدار، دانىسى بىر يۈەن! ماڭا ياردەم قىلسىڭىزچۇ، ساقچى ئەپەندىم؟! خالىغىنىڭىز قىل، كالۋا!!

خاتىرجەم بولسىلا، چوڭ دادا، نەۋرىلىرى چوقۇم تېپىلىدۇ.

(16) ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن قاراتما سۆزلەرنى تېپىڭلار.

يولداشلار، دىققەت قىلايلى. ھۆرمەتلىك ئۇستازىم، مەن سىزنىڭ نەسىھەتلىرىڭىزنى مەڭگۈ ئېسىمدە تۇتىمەن. ئەھۋالىڭ قانداقراق، بۇرادەر ئەزىز؟ ئەجرىڭنى چوقۇم ئالاليمەن، ئانا. سېنىڭ تەلىپىڭنى ئورۇندىپ بېرەي، ئوماق قىزىم. دوختۇر، ئانامنىڭ كېسىلى ساقىيىپ كېتەرمۇ؟ يولداش، مۇشۇ ئەتراپتا پوچتىخانا بارمۇ؟ سەن بىلەن تالىشىپ ئولتۇرغۇم يوق، ئاغىنە. ھەي نۇسرەت، بۇ ياققا كېلىڭا. ئەخمەتجان، تىل دېگەن نېمە؟ بولدى قىلساڭچۇ! ھەدە.

77 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەرگە قاراتما سۆز قوشۇپ كۆچۈرۈڭلار.

سائىتىڭىز نەچچە بولغاندۇ؟ مەن سېنى بۇنداق قىلار دەپ ئويلىمىغانىدىم. مەن مەكتەپكە ماڭدىم. بۇگۈن ئۇرۇمچىگە ئاپتوبوس قاتنامدۇ؟ ھەممىڭلار قولۇڭلارغا تازىلىق سايمانلىرىنى ئېلىڭلار. ئۆيگە كىرىڭ. تۇنۇگۈن مېنى ئىزدىگەنمىدىڭ. سىز دوسكىغا چىقىڭ. مەن سىلەرنىڭ پىكىرلىرىڭلارغا قوشۇلمايمەن. بۇنداق قىلساڭ بولمايدۇ.

78 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەرنى قاراتما سۆز رولىدا كەلتۈرۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

ئانا، دوستۇم، ساۋاقداشلار، قىزچاق، تاغا، ذوختۇر، ئەپەندىم، مېھمان، خانىم.

ئۈلگە: مۇئەللىم، قائىدىنى يەنە بىر قېتىم سۆزلەپ چۈشەندۈرۈپ قويسىڭىز بوپتىكەن.

2. قىستۇرما سۆز

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدىغان، جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر قىستۇرما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

قىستۇرما سۆزلەر بەزىدە بىر سۆز شەكلىدە، بەزىدە سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە، ئايرىم ئەھۋالدا جۈملە شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. قىستۇرما سۆزلەر جۈملىنىڭ بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ ۋە ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ. قىستۇرما سۆز جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، قىستۇرما سۆزدىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. قىستۇرما سۆز جۈملىنىڭ ئوتتۇرىدا كەلسە، قىستۇرما سۆزنىڭ ئىككى تەرىپىگە پەش قويۇلىدۇ. قىستۇرما سۆز جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە، قىستۇرما سۆزدىن ئاۋۋال پەش قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: مېنىڭچە، ئاينۇرنىڭ پىكرى توغرا بولمىدى. ھەر ھالدا، ئىشنى پۈتتۈرۈۋالدۇق. مەن سېنى ئالاھەزەل، بىر سائەت ساقلىدىم. مەنمۇ ئويىنىيالايمەن، جۈمۇ. بىز، دەرۋەقە، توغرا قىلماپتۇق. خۇدا بۇيرۇسا، بۇ يىل مېنىڭ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

جىلىك هوسۇلنى، گەپ يوق، ئارتۇق ئالمىز. سىلەرگە شۇنى دەپ قويايلى، بۇگۈن ئۇنى هېچيەردىن تاپالمايسىلەر، بۇ مەسىلىگە سەل قارىماسلىقىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكىلەر كۆپىنچە قىستۇرما سۆز ياكى قىستۇرما بىرىكمە رولىدا كېلىدۇ:

ئەمىسە، مەيلى، تېخى، قېنى، ئېھتىمال، هەرهالدا، جۈمۇ، خۇددى، هېلى ېكار، زادى، خالاس، هېلىمۇ، خۇدايىم بۇيرۇسا، مېنىڭچە، خەيرىيەت، ئەلۋەتتە، بەختىمىزگە يارىشا، سۆزسىز، هېچ بولمىغاندا، بەختىمىزگە قارشى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دەرۋەقە، نەزىرىمدە، شۇبهىسىز، بىر تەرەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، بەربىر، شۇنداق قىلىپ، دېگەنبىلەن، نېمىلا قىلغان بىلەن، ئىشقىلىپ، نېمە بولسا - بولسۇن، قانداقلا بولمىسۇن.

بۇ قىستۇرما سۆز ۋە بىرىكمىلەر خۇشاللىق، پۇشايمان، ئىشىنىش، تەستىقلاش، مۆلچەر، گۇمان مەنىلىرىنى، پىكىرنىڭ كىمگە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئايرىم قىستۇرما سۆز ياكى بىرىكمىلەر نۇتۇق مەزمۇنىنى تۇرگە ئايرىش رولىنى ئويناىدۇ.

79 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن قىستۇرما سۆز ۋە بۆلەكلەرنى تېپىڭلار.

بىز ماڭدۇق، ئەمىسە. بەختىمىزگە يارىشا، ئالدىمىزغا ماشىنا كېلىپ قالدى. كىم بىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى راستتۇ. بۇنداق قىلىش — ئۆزىنى ئۆزى خاراب قىلىش،

خالاس. سىز، ھېچبولمىغاندا، يەنە ئىككى كۈن تۇرۇڭ. بۇنىڭغا، زادى، نېمە بولغاندۇ؟ ھەرھالدا، ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىڭ. قېنى، قايسىڭلار جاۋاب بېرەلەيسىلەر؟ نېمىلا دېگەنبىلەن، بولغۇلۇق بولدى. بىز، بىرىنچىدىن، تىرىشچان؛ ئىككىنچىدىن، ئىقتىساتچىل بولۇشىمىز لازىم. مەيلى، ئۆزۈم جاۋاب قىلىمەن.

80 ـ كۆنۈكمە: تەركىبىدە قىستۇرما سۆزلەر كەلگەن بەش جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: كېسىپ ئېيتىمەنكى، بىز مۇسابىقىدە ئۇلارنى، سۆزسىز، يېڭىمىز.

81 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەرنى قىستۇرما سۆز رولىدا كەلتۈرۈپ جۈملە تۈزۈڭلار.

سىزنىڭچە، نېمىلا دېگەنبىلەن، مەن ئىشىنىمەن، بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، ئاڭلىشىمچە، ئېھتىمال، بەلكىم.

ئۇلگە: سىزنىڭ بۇگۈنكى قىلغىنىڭىز، ئوچۇقىنى دەي، تولىمۇ سەت ئىش بولدى.

3. ئىملىق سۆز

جۈملىدىكى پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىملىق سۆزلەر جۈملىگە

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

خۇشاللىق، ئەجەبلىنىش، زوقلىنىش، ماختاش... تۇيغۇلىرىنى قوشۇپ، پىكىرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

مەسىلەن: بەللى ـ بەللى، قالتىس ياخشى ئىش بوپتۇ. ھەببەللى، ئەمدى جايىدا ئىش بولدى. پاھ، نېمىدېگەن چىرايلىق ئۆي بۇ! ؟ ھىم، تازا ئوبدان قىپسەن. ئۇھ، ئەجەپمۇ ھېرىپ كەتتىم. ئاھ ئانام، سېنى ئەجەبمۇ سېغىنىدىم.

ئىملىق سۆزلەر جۇملىنىڭ بېشىدا كەلسە، ئۇنىڭدىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. ئىملىق سۆزلەر ھاياجانلىق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئەستا، ئۇنىڭ مۇشۇ ۋاقتچە كەلمىگىنى. ئاپلا، يەنە ئۇنتۇپ قاپتىمەن. بۇگۈن، ئەلۋەتتە، سىلەرنىڭ ئۆيگە بارىمەن. مېنىڭ نەسىھەتلىرىمنى ئەستە چىڭ تۇت جۇمۇ، بالام. توۋا، قىپقىزىل ساراڭكەنغۇ بۇ! ۋايجان! ئادەم بارمۇ! ؟ ۋايجانەي، نېمانداق پوچى ئادەم بۇ؟ !

82 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن ئىملىق سۆزلەرنى تېپىڭلار ۋە مەنىسىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئوھۇي، چوڭلا ئادەم بوپكېتىپسەنغۇ! ؟ ھېي، بۇلارنىڭ نېمىسىنى دەي. ۋايجانەي، قولىدىن كەلگىنىنى قىلسۇن. ھەي، ئەمدى يادىمغا كەلدى. ۋاي تېخى، ئۇ بىزدىن ئاغرىنىپ يۈرۈپتۇ. ئۇ تازىمۇ ساراڭكەن، توۋۋا. ۋاي پۇتۇم! پۇتۇمغا دەسسۈەتتىڭ!

83 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە تۈزۈڭلار.

خەپ، ياغاللا، ئىسىت، ۋاييەي، ھىم، ۋىيەي، ياپىر، ئەستا.

ئۇلگە: ياپىر، بۇنىڭ قارامىلىقىنى كۆرمەمدىغان! ؟

4. ئىزاھلىغۇچى سۆز

جۈملىدىكى مەلۇم بىر بۆلەكنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش — روشەنلەشتۈرۈش رولىدا كېلىدىغان، جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان سۆز ئىزاھلىغۇچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىزاھلىغۇچى سۆز شەكىل جەھەتتىن بەزىدە بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئىزاھلىغۇچى سۆز جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىزاھلايدۇ. ئىزاھلىغۇچى سۆز جۈملىدە ئىزاھلانغۇچى سۆزدىن كېيىن كېلىدۇ. ئىزاھلىغۇچى سۆز ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا باشقا بۆلەكلەردىن ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ ياكى سىزىق ئارقىلىق ئايرىلىدۇ.

مەسىلەن: ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختى (بېيجىڭ) ئىنتايىن گۈزەل شەھەر ئىكەن.

ئۇچىمىز (مۇھەممەتئىلى، خانقىز، ئابدۇكېرىم) قەشقەردىن كەلدۇق.

(ئىگىنى ئىزاھلىدى)

بوران ئاپىتى تۆپەيلىدىن زىرائەتلەر زىيانغا ئۇچرىدى. قۇم بېسىپ كەتتى. مەن ھەر كۈنى سەھەردە چېنىقىمەن. (يۇگۇرىمەن، گىمناستىكا ئويناىمەن)

(خەۋەرنى ئىزاھلىدى)

بىزنىڭ سىنىپ (2 - يىللىق 1 - سىنىپ) تېكى ئوقۇغۇچىلار ئەتە كۆچەت تېككىلى بارىدىكەنمىز. مەن بىر خالتا (50 جىڭ) ئۇننى كۆتۈرەلەيمەن.

(ئېنىقلىغۇچىنى ئىزاھلىدى)

ئاقىلبېك ئىككى زاپاس ئات (قېرى بايتال بىلەن قۇلا بايتال) نى كۆرسەتتى. ئۇ بىر قىسىم تەبىئىي پەنلەر (گىئو-مېتىرىيە، خىمىيە) نى ياخشى بىلمەيدىكەن.

(تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلىدى)

بىز ئۆگۈنلۈككە (جۈمە كۈنى) ئىشنى پۈتۈنلەي تۈگە-تىمىز. ئۇلار شىمالىي شىنجاڭ (ئالتاي، قاراماي، چۆچەك قاتارلىق جايلار) غا بارماقچى.

(ھالەتنى ئىزاھلىدى)

(84)- **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئىزاھلىغۇ-چى سۆزلەرنى تېپىڭلار.

بىزنىڭ سىنىپ مەسئۇلىمىز (ئاسىمگۈل مۇئەللىم) گىگېنا دەرسى سۆزلەيدۇ. مېنىڭ ئىشىمدىن چاتاق چىقتى (ئۇسكىنە چېقىلىپ كەتتى). تۆتىمىز (ئارزۇگۈل، نۇربە-يە، نۇرنىسا، ئابدۇغېنى) نىڭ ۋەزىپىسى تۈگىدى. مەن ئانا يۇرتۇم (قەشقەر) نى ھەر دائىم ئەسلەيمەن. بىز ئۇرۇمچى (ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى) گە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئۇ دادىسى (مەرھۇم ئالماس ئەپەندى) نىڭ يالغۇز قىزى

ئىدى. پەردە نېغىت شەھىرى (قاراماي) دىن كەلگەن. بىز ئىتتىپاقلىق (ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق ۋە مىللەتلەر ئارا ئىتتىپاقلىق) نى مۇستەھكەملىشىمىز كېرەك.

85 ـ **كۆنۈكمە:** تەركىبىدە ئىزاھلىغۇچى سۆزلەر بولغان ئون جۈملە تۈزۈڭلار، ھەرخىل بۆلەكلەرنىڭ ئىزاھلىنىشىغا دىققەت قىلىڭلار.

ئۇلۇغ: بىزنىڭ گۈزەل يۇرتىمىز (شىنجاڭ) دا سايرام، ئىپىنۈر، قاناس، باغراش، ئانار كۆل قاتارلىق چوڭ كۆللەر بار.

پۇرقەت (قوشنىمىزنىڭ ئوغلى) رەسسام سىزىشقا ئامراق.

14 § . جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش ئۇسۇلى

جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىشتا ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ قايسى كېلىشتە كەلگەنلىكى ئۆزچەم قىلىنىپ، تۈۋەندىكى قەدەم باسقۇچلار بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلىدۇ.

1. ئالدى بىلەن جۈملە بىرلا قۇرغا يېزىلىدۇ.

2. جۈملە تەركىبىدىكى ھەر خىل تىنىش بەلگىلىرى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ.

3. جۈملە تەركىبىدىكى مۇستەقىل سۆزلەر ئاساس قىلىنغان ھالدا بىرلىكلەرگە ئاجرىتىلىدۇ. (جۈملە بىلەن گراممانىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى نەزەرگە ئىلىنمايدۇ.)

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب يۇرتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

4. ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى ۋە سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئاساسىدا سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن باغلىنىش مۇناسىۋەتلىرى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ.

5. ئاخىرىدا جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ قايسى بۆلەك ئىكەنلىكى ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

جۈملە بۆلەكلىرى ئاستىغا تۆۋەندىكى بەلگە سىزىقلىرى سىزىلىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

ئىگە (——)، خەۋەر (═══)، تولۇقلىغۇچى (≈≈≈)، ئېنىقلىمىغۇچى (〰〰)، ھالەت (≈≈≈).

تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

مەن توختىنى بازاردا كۆردۈم.
ئ ت ھ خ

ماشىنا غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كەتتى.
ئ ھ خ

زۇلپىيەنىڭ كۆزى بەكمۇ ئۆتكۈر ئىكەن.
ئ ئ ھ خ

گەپنىڭ تېگىدە گەپ بار. شىنجاڭدا مەنزىرىلىك
ئ ھ ئ خ ھ ئ

جايلار ناھايىتى كۆپ.
ئ ھ خ

خىزمەتلەرنى پۈختا ئىشلىشىمىز لازىم.
ت ھ خ

خوائخي دەرياسى بوخەي دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.
ئد ھ خ
ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.
ئب ت خ
مەكتەپنىڭ گۈللۈكىدە ھەرخىل گۈللەر ئېچىلىپ كېتىپتۇ.
ئب ھ ئد خ
ئامىنە، ئارزۇگۈل، رەيھانگۈللەر شەھەردىن قايتىپ كەلدى.
ئد ھ خ
مېنىڭ قارا ئۆرۈك يىگۈم بار ئىدى.
ئب ئد خ
يولداشلار، بىر ئاز تاقەت قىلىپ تۇرۇڭلار.
ھ خ
بىزنىڭ يولداشلىرىمىز، ھېچبولمىغاندا، تۇنۇگۈن
ئب ئد ھ
كېلىشى كېرەك ئىدى.
خ

86 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملە ئىچىدە كەلگەن سۆز-لەرنى ئاستىغا تېگىشلىك بەلگە سىزىقلىرىنى سىزىپ بۆلەك-لەرگە ئاجرىتىڭلار.

نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى ئەستەيىدىل ئىشلىش-مىز لازىم. ئەخمەت، يەنىمۇ غەيرەت قىل. ياخشى — ئىشى بىلەن ياخشى. قوغۇنىنىڭ بەزىلىرى تولىمۇ تاتلىق ئىكەن. ساۋاقداشلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى. مەكتىپىمىزگە ئولايەتتىن تەكشۈرگۈچىلەر كەلدى. باشقىلار گەپ قىلىۋاتـ

www.uyghurkitap.com

قاندا دىققەت قىلىپ ئاڭلاش كېرەك. ھۆرمەت ئارقىلىق ھۆرمەتكە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئاممىۋى سورۇنلاردا يۇقىرى ئاۋازدا ۋارقىراش سەت قىلىق ھېسابلىنىدۇ. سىزمۇ ئۆزۈڭىزنى بېسىۋېلىڭ، ئۇكا. ھامۇت مۇئەللىم كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى مەكتەپتە ئۇنى قارشى ئېلىش يىغىنى ئېچىلدى. ئىككى كىشى بىللە ماڭغاندا، ھۆرمەتلەنگۈچى ئوڭ تەرەپتە يېرىم قەدەم ئالدىدا مېڭىشى كېرەك، ھۆرمەتلىگۈچى سول تەرەپتە يېرىم قەدەم كەينىدىرەك مېڭىشى كېرەك. تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

15 § . ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بۆلۈنۈشى

دەرسلىكىمىزنىڭ 3 - پاراگرافىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن بايان جۈملە، سوئال جۈملە، ئۈندەش جۈملە، بۈيرۇق جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئۆگەنگەنىدۇق. ئەمدى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن تۈرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدە توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئاددىي جۈملىلەر باش بۆلەكلەر (ئىگە بىلەن خەۋەر) دىنلا تۈزۈلگەن بولىدۇ. بەزى ئاددىي جۈملىلەر باش بۆلەكلەر بىلەن ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ ئارىلىشىپ كېلىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئاددىي جۈملىلەر يىغىق ئاددىي جۈملە ۋە يېيىق ئاددىي جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. يىغىق ئاددىي جۈملە

باش بۆلەكلەردىنلا تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملە يىغىق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ۋاقىت توشتى. يامغۇر ياغدى. قوڭغۇراق چې-لىندى. بىلىم — كۈچ. تىل — ئاچقۇچ. مەكتەپ — بىلىم بۇلىقى. تەن ساقلىق — زور بايلىق. ئەلى — ئوقۇغۇچى. تۆت — پۈتۈن سان. ئىتتىپاقلىق — غەلىبە. بوران كۈچەي-دى. مېھمانلار كېلىپ بولدى.

87 - **كۆنۈكمە:** ئاددىي ئىگە بىلەن ئاددىي خەۋەردىن ۋە مۇرەككەپ ئىگە بىلەن ئاددىي خەۋەردىن تۈزۈلگەن يىغىق ئاددىي جۈملىدىن ئوننى تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: تۈرمۇش كۆرەش دېمەكتۇر.

2. يېيىق ئاددىي جۈملە

تەركىبىدە باش بۆلەكمۇ، ئەگەشمە بۆلەكمۇ بولغان ئاددىي جۈملە يېيىق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بوران گۈركىرەپ چىقىۋاتىدۇ. بىز ئىشىمىزنى تۈگەتتۇق. ئۇلار بۈگۈن دەم ئالدى. بىزنىڭ مۇئەللىم دەرسنى ياخشى سۆزلەيدۇ. ئابدۇرازاق مۇسابىقىدە بىرىنچى بولدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يېيىق ئاددىي جۈملىلەردە ئە-گەشمە بۆلەكلەردىن بىرسىلا بولۇشى مۇمكىن، بەزىلىرىدە

ئىككىسى بولۇشى مۇمكىن؛ بەزى يېيىق ئاددىي جۈملىلەردە باش بۆلەك ۋە ئىگەشمە بۆلەكلەرنىڭ ھەممىسى تولۇق بولۇشى مۇمكىن.

مەسىلەن: دادام قوينى سويدى. (ئىگە—تولدۇرغۇچى — خەۋەر)

مېنىڭ دادام قوينى سويدى. (ئېنىقلىغۇچى، ئىگە، تولدۇرغۇچى، خەۋەر)

دادام قۇربانلىق قوينى بېرەمدە سويۇپ بولدى.

(ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ھالەت، خەۋەر)

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگىسىز جۈملىلەر خەۋەر ۋە بەزى ئىگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، يېيىق ئاددىي جۈملە ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: ماتېرىيال كۆرۈشكە بولمايدۇ. بۇ يەردىن كېتىشكە توغرا كەلدى. بۇ مەسىلىنى ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئىكەن.

88. كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى يىغىق ئاددىي جۈملىلەرنى يېيىق ئاددىي جۈملىلەرگە ئايلاندۇرۇڭلار.

پاراخوت قوزغالدى. كۈن تۈتۈلدى. قانۇن ئىجرا قىلىندى. يامغۇر يېغىۋاتىدۇ. ئاينۇر بىلەن گۈلھەسەل كەتتى. ئوما باشلىنىدۇ. ئۇلار خاپا بولۇشۇپ قاپتۇ. قۇياش ئولتۇردى. بىز قايتماقچى. ئۇ كەلدى. سىز قايتىپ كېلىڭ. خوراز چىللايدۇ.

89 ـ كۆنۈكمە: ئۈچ بۆلەكلىك ئاددىي جۈملىدىن تۆتىنى، تۆت بۆلەكلىك يېيىق ئاددىي جۈملىدىن ئۈچىنى، بەش بۆلەك تولۇق بولغان يېيىق ئاددىي جۈملىدىن ئۈچىنى تۈزۈڭلار.

ئۈيغۇر تىلىدىكى بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئاشكارە بولىدۇ، بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى يوشۇرۇن بولىدۇ؛ بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولمايدۇ. (چۈشۈپ قالغان ئەمەس، پەقەتلا يوق بولىدۇ) مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسەن تىلىمىزدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئىگىلىك ئاددىي جۈملە ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئىگىلىك ئاددىي جۈملە

ئىگىسى بار ياكى ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلمىسىمۇ، خەۋىرىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئاددىي جۈملە ئىگىلىك ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: 1. تىل كىشىلەرنىڭ ھايۋاناتلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ياردەم بەرگەن كۈچلەرنىڭ بىرىدۇر. 2. ھەقىقەت ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ. 3. جەمئىيەت تەرەققىي قىلغانسېرى كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت سۈسلىشىپ بارىدۇ. 4. خەنزۇ تىلىنى ياخشى ئۆگىنىمىز. 5. ئانا تىلىمىزنى قەدىرلىشىمىز لازىم. 6. ئۈزۈڭلار ياخشى ئويلىنىڭلار.

يۇقىرىدىكى 1ـ، 2ـ، 3ـمىسالىلاردا ئىگە ئېنىق ئېيتىلغان. 4ـ، 5ـ، 6ـمىسالىلاردا ئىگە ئېنىق ئېيتىلمىغان،

ئەمما جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن جۈملە ئىگىسىنىڭ «سىز» ، «بىز» ۋە «سىلەر» ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىگە تۆۋەندىكىدەك ئەھۋالدا يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە ئاددىي جۈملە قاتار كەلگەندە، ئىگە باشتىكى ئاددىي جۈملىدە ئېنىق ئېيتىلىپ، كېيىنكى ئاددىي جۈملىلەردە ئېيتىلمايدۇ.

مەسىلەن: ئوپال مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئانا يۇرتى، شانلىق تارىخنىڭ گۈۋاھچىسى، مەڭگۈ قەدىرلىنىدىغان مۇقەددەس دىيارىدۇر.

2) ئىگىسى خەۋەردىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان جۈملىلەردە ئىگە ئېنىق ئېيتىلمايدۇ.

مەسىلەن: ئۇنى ئىشلەتتۇق. ياخشى ئاسرىمىدۇق. تەتىلدە مومامنىڭ ئۆيىدە تۇردۇم. بەدەن چېنىقتۇرۇشقا كىچىكىمىزدىن باشلاپ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. ئاستىراق گەپ قىلىڭلار.

2. ئىگىسىز ئاددىي جۈملە

گرامماتىكىلىق ئىگىسى يوق ئاددىي جۈملە ئىگىسىز ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنگىلى بولمىدى. بۇ مەسىلىنى قايتا مۇزاكىرە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بار ئىمكانىيەتنى پايدىلىنىلدى. سىزگە ئارىيەت بېرىشكە بولىدۇ. يىغىن مەيدانىدىن خالىغانچە ئايرىلىشقا بولمايدۇ.

90 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى جۈملىلەرگە ئىگە قوشۇپ كۆچۈرۈڭلار.

تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ تۈگەتتىم. ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلمەپتۇق. نۇر ئېلى نەگە ماڭدىڭىز؟ يولداشلار، بەك ئالدىراپ كەتمەيلى. قاچانغىچە مۇشۇنداق قىلىۋېرىسەن؟ مۇشۇ يەردە بىرەم كۈتۈپ تۇرسىلا. ھەددىڭدىن ئېشىشما! بىر-كىمنى ئىزدەمسىز؟

91 ـ **كۆنۈكمە:** ئىگىسى خەۋەردىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدىغان ئىگىلىك ئاددىي جۈملىلەردىن بەشنى تۈزۈڭلار.

ئىزاھ: مېيىپلارغا قولىمىزدىن كېلىشىچە يارەم بېرەيلى.

92 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكىلەر ئىچىدىن ئىگىلىك ئاددىي جۈملىلەرنى بىر تەرەپكە، ئىگىسىز ئاددىي جۈملىلەرنى بىر تەرەپكە ئايرىڭلار.

ئابدۇقادىرنىڭ ئۆزىگە لايىق تۇرالغۇسى بار. بىز ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك. ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش بىر قەدەر قىيىن بولغان تىللارنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ خىيالى باشقىچە. ياخشى ئوقۇتقۇچى بولۇش ئوچۇن ئالدى بىلەن ياخشى ئوقۇغۇچى بولۇش كېرەك. ئادەم ھايۋاندىن ئويلاش، سۆزلەش، پىكىر قىلىش ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. قۇرۇق گەپنى ئاز قىلىش كېرەك. ئۇنىڭ تەكلىپىنى ئويلىمىستىن توغرا كېلىۋاتىدۇ. ۋاقىتتىن پايدىلىنىشنى بىلىش كېرەك. يالغانچىنىڭ ئىناۋىتى بولمايدۇ. ئۆگەنمەي تۇرۇپ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇر كتابلىرىنىڭ يېڭى تورىسى

بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي جۈملىلەر شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەرنىڭ تولۇق ئېيتىلغان ياكى تولۇق ئېيتىلمىغانلىقىغا ئاساسەن تولۇق ئاددىي جۈملە ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تولۇق ئاددىي جۈملە

شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلغان ئاددىي جۈملە تولۇق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى 1995-يىلى 25-ئۆكتەبىردە ئالەمدىن ئۆتتى.

قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇشى كېرەك.

شياڭگاڭ 1997 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلدى.

رەھبىرىي كادىرلار قول ئاستىدىكىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتى بىلەن تەربىيىلىشى كېرەك.

ئادەمنىڭ خىلمۇ خىل ھېسسىياتلىرى شېئىرلاردا ئىنتايىن مۇكەممەل شەكىل بىلەن ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

2. تولۇقسىز ئاددىي جۈملە

شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلمىغان ئاددىي جۈملە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر بەدىئىي ئەسەرلەردە. ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلىمىزدىكى دىئالوگلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: يېرىم كېچە. مەھەللىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيقۇغا كەتكەن، غاپپار مۇئەللىم شام يورۇقىدا تاپشۇرۇق تەكشۈرۈۋاتاتتى.

كېچە. ئەتراپ جىمجىت. مەھەللىنىڭ چېتىدىكى قاپاق تېرەك تۇۋىدە ئىككىيلەن مۇكچىيىپ ئولتۇراتتى.

— گۈلنار، ئۆيدىن قاچان كەلدىڭىز؟

— تۈنۈگۈن كەلدىم.

— كېلەر ھەپتە يەنە بارامسىز؟

— بارمايمەن.

— ئىسمىڭىز نېمە؟

— مەھەممەت.

— قەيەردىن كەلدىڭىز؟

— يېڭىساردىن.

— مەريەمگۈلنى تونۇمسىز؟

— تونۇيمەن.

93 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى قېلىپ بويىچە ئىككىدىن جۈملە تۈزۈڭلار.

1) ئېنىقلىغۇچى — ئىگە — تولدۇرغۇچى — ھالەت — خەۋەر.

2) ئىگە — تولدۇرغۇچى — خەۋەر.

3) ئېنىقلىغۇچى — ئىگە — ھالەت — خەۋەر.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

4) هالەت — ئېنىقلىغۇچى — ئىگە — خەۋەر.

5) ئېنىقلىغۇچى — هالەت — ئىگە — خەۋەر.

94 - كۆنۈكمە: ئائىلە ئەھۋالىڭلار توغرىسىدا ئون جۈملە لىك دىئالوگ يېزىڭلار.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (4)

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) قانداق سۆزلەرنى جۈملە بىلەن گراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر دەيمىز؟

2) قاراتما سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئورنى قانداق؟

3) قىستۇرما سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئورنى قانداق؟

4) ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئورنى قانداق؟

5) ئىزاھلىغۇچى سۆز دېگەن نېمە؟

6) جۈملە بىلەن گراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەرگە تىنىش بەلگىلىرى قانداق قويۇلىدۇ؟

7) قاندىاق جۈملىنى يىغىق ئاددىي جۈملە دەيمىز؟

8) قاندىاق جۈملىنى يېيىق ئاددىي جۈملە دەيمىز؟

9) قانداق جۈملىنى ئىگىلىك ئاددىي جۈملە دەيمىز؟ ئۇنىڭ شەكىللىرى قانداق؟

10) قانداق جۈملىنى ئىگىسىز ئاددىي جۈملە دەيمىز؟

11) قانداق جۈملىنى تولۇق ئاددىي جۈملە دەيمىز؟

12) قانداق جۈملىنى تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دەيمىز؟ ئۇنىڭ شەكىللىرى قانچە خىل بولىدۇ؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋە بىرىكمىلەر ئەدەبىي ئېغىز تىلىدا _____ ئارقىلىق يېزىقتا _____ ئارقىلىق ئۆزى تۇرۇۋاتقان جۈملىدىكى بۆلەكلەردىن _____ تۇرىدۇ.

2) قىستۇرما سۆزلەر بەزىدە _____ _____ شەكىلدە، بەزىدە _____ _____ شەكىلدە، ئايرىم ئەھۋالدا _____ شەكىلدە كېلىدۇ.

3) ئىزاھلىغۇچى سۆز گرامماتىكىلىق باغلىنىشتىكى بۆلەكلەرنىڭ _____ نى ئىزاھلايدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار، توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا « √ » بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا « × » بەلگىسى قويۇڭلار.

1) قاراتما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلمەيدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

2) بەزى قىستۇرما سۆزلەر جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ.
( )

3) ئىملىق سۆزلەر جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلمەيدۇ.
( )

4) ئىزاھلىغۇچى سۆز ئىزاھلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدۇ. ( )

5) ئىزاھلىغۇچى سۆز ئىزاھلانغۇچىدىن سىزىق ئارقىلىق ئايرىلىسىمۇ بولىدۇ. ( )

6) يېغىق ئاددىي جۈملە باش بۆلەك بىلەن ئەگەشمە بۆلەكتىنلا تۈزۈلىدۇ. ( )

7) ئىگىلىك ئاددىي جۈملىنىڭ ئىگىسى بەزىدە خەۋەر ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ( )

8) تولۇق ئاددىي جۈملە بولۇش ئۇچۇن بەش بۆلەكنىڭ ھەممىسى بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ. ( )

9) تولۇقسىز ئاددىي جۈملە بولۇش ئۇچۇن بەلگىلىك تىل شارائىتى كېرەك. ( )

2 ـ باب. مۇرەككەپ جۈملە

§ 1 . مۇرەككەپ جۈملە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

بىز پىكىرلىرىمىزنى ئاددىي جۈملە شەكلى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەيمىز ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىدىن تەركىب تاپقان مۇرەككەپ جۈملىلەر ئارقىلىقمۇ بىر قەدەر كەڭ مەنىدىكى مۇرەككەپ پىكىرلەرنى ئىپادىلەيمىز . بىر جۈملىنىڭ ئاددىي جۈملە ياكى مۇرەككەپ جۈملە ئىكەنلىكى ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن پىكىرنىڭ بىر ياكى بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ .

> مەنە جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، مۇرەككەپ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇرەككەپ جۈملە مەنە ۋە ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئىكى چوڭ تىل بىرلىكى بولۇپ، ئۇ سىنتاكسىسىنىڭ ئىكى مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ . مۇرەككەپ جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ .

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

مەسىلەن: يامغۇر توختىدى، بۇلۇتلار ئاستا - ئاستا تارقىدى؛ غۇرغۇر شامال چىقتى، يوللار قۇرۇشقا باشلىدى.

بۇ مىسالدىكى مەزمۇن جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۆت ئاددىي جۈملە بىرىكىپ، بىر مۇرەككەپ جۈملىنى ھاسىل قىلغان (مۇرەككەپ بىرلا پىكىرنى ئىپادىلىگەن)

مەن كېسىپ ئېيتمەنكى، يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدە زاكىر چوقۇم بىرىنچىلىكنى ئالىدۇ.

بۇ مىسالدا مەنە جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى ئاددىي جۈملە بىرىكىپ بىر مۇرەككەپ پىكىرنى ئىپادىلىگەن.

ئۆزئارا بىرىكىپ مۇرەككەپ جۈملە ھاسىل قىلغۇچى ئاددىي جۈملىلەر يارەمچى سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن يا- كى ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى بىلەن بىر - بىرىگە باغلىنىدۇ.

مۇرەككەپ جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ:

1. مۇرەككەپ جۈملىلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ مەنتىقىغە ئۇيغۇن ھالدا بىرىكىشىدىن تۈ- زۈلۈپ، مۇرەككەپ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

2. مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئېغىز تىلىدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا تىنىش بەلگە- لىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

3. مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر-

نىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى بىر ئىگە بىر قانچە ئاددىي جۇملىگە ئورتاق بولۇشىمۇ مۇمكىن.

4. بەزى مۇرەككەپ جۇملىلەر ئاددىي جۇملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ، بەزى مۇرەككەپ جۇملىلەر ئاددىي جۇملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ؛ يەنە بەزى مۇرەككەپ جۇملىلەر ئاددىي جۇملىلەرنىڭ تەڭداشلىق ھەم بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە (ئىككى خىل مۇناسىۋەتتە) باغلىنىپ كېلىشىدىن تۇزۇلىدۇ.

مەسىلەن: يېڭى ئۆي پۈتتى، بىز يېڭى ئۆيگە كۆچتۇق. بېكەتكە باردىم، ئاپتۇبوس بىلىتىنى سېتىۋالدىم. ئاپتوبوسنىڭ يولغا چىقىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇم.

سۈبھىنۇر ئاكامنىڭ يالغۇز قىزى، ئاكام ئۇنى بەك ياخشى كۆرىدۇ، ئۇ بىرئاز ئەركە چوڭ بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

بېيجىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختى، تارىخىي مەدەنىيەتلىك شەھەر، ئۇ جۇڭگونىڭ سىمۋولىدۇر.

باھارگۈل ناخشا ئېيتالايدۇ، ئۇسسۇل ئوينىيالايدۇ، ئەمما ساز چالالمايدۇ.

بىز شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، تەيۋەن ئاخىرى بىر كۈن ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلىدۇ.

چارۋا باقمىساق، ئوغۇت مەسىلىسى ھەل بولمايدۇ، مول ھوسۇل ئېلىشىمىزغا تەسىر يېتىدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

95 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئاددىي جۈملىلەردىن پايدىلىنىپ، مۇرەككەپ جۈملە تۈزۈڭلار.

يامغۇر ياغدى، توپا - چاڭلار بېسىقتى، تەتىل ۋاقتى توشتى. ئەتراپ قاردىن لىباس كىيدى. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە يىغىلدى. قار ياغدى، ئۇنىڭ كېيىلى ئاستا - ئاستا ساقايدى، دوختۇرلار كۆڭۈل قويۇپ داۋالىدى، ئۇ خەنزۇچە يازالمايدۇ، مەن يىقىلىپ چۈشتۈم، ئۇ خەنزۇچە راۋان سۆزلىيەلەيدۇ. مېنىڭ بىر يېرىم ئاغرىمىدى، ئۇنىڭ مىجەزى چۈس، ئۇنىڭ كۆڭلى ياخشى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە باغلانغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىپ تۇرگە بۆلۈنىدۇ. ئەشۇ ئۆلچەم بويىچە تىلىمىزدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەر تەڭداش باغلانغان مۇرەككەپ جۈملە، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە ۋە ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2 § . تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ جۈملە تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1. تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ، مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇستەقىللىقىنى ساقلايدۇ. (زۆرۈر تېپىلغاندا، ئايرىپ قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ)

2. تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئېغىز تىلىدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا باغلىغۇچىلار ۋە تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: مەن بۈگۈن تاپشۇرۇق ئىشلىدىم، ئائىلە ئىشلىرىغا ياردەم قىلدىم، مۇز تېيىلىپ ئويىنىدىم. ھاۋا بارغىز، ئۇلار بارمايدۇ. ئۇ جاپالىق مەشىق قىلدى، شۇڭا مۇسابىقىدە نەتىجىگە ئېرىشتى.

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدىكى ئۇچ ئاددىي جۈملە باغلىغۇچىسىز باغلانغان، ئىككىنچى مىسالدىكى ئىككى ئاددىي جۈملىمۇ باغلىغۇچىسىز باغلانغان؛ ئۈچىنچى مىسالدىكى ئىككى ئاددىي جۈملە «شۇڭا» دېگەن باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان.

يۇقىرىقى ئۈچ مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر تەڭ دەرىجىدە باغلانغان ۋە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان، ئۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە ئايرىپ (ئاددىي جۈملە سۈپىتىدە) قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ.

تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ باغلىنىش شەكلىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى تۈر-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

گە بۆلۈنىدۇ:

1. ياغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۈملە باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە تۇرلۇك باغلىغۇچىلار سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار، قارىمۇ قارشى باغلىغۇچىلار، كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار، تەكىتلەش، تاللاش، تولۇقلاش مەنىسىدىكى باغلىغۇچىلار ۋە سەۋەب مەنىسىدىكى باغلىغۇچىلارنىڭ يارىمى ئارقىلىق باغلىنىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ تىرىشىپ ئوقۇسىمۇ ۋە بەدەن چېنىقتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

بەزىلەر ئۆزى باشقىلارغا ياردەم قىلمايدۇ، ئەكسىچە باشقىلارغا ياردەم قىلغانلارنى مەسخىرە قىلىدۇ.

بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشتە ئېغىل - قوتانلار ئۆرۈلدى، ئۆيلەرمۇ ئۆرۈلدى، ھەتتا پىششىق خىشلىق دوختۇرخانا - مەكتەپلەرمۇ ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

ھەممىگىلار بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىڭلار، بولۇپمۇ زاكىر — سىز ئالاھىدە دىققەت قىلىڭ.

سەن بىزنىڭ قارىشىمىزغا قوشۇلامسەن ياكى قارشى تۇرامسەن؟

گۈلنارنىڭ تەلەپپۇزى ياخشى، خەتنى چىرايلىق يازدى، شۇنداقلا ئىملاسىمۇ توغرا.

ئەزالىرىمىزدىن شاھزادەم كېسەل بولۇپ قالدى، شۇڭا بىر ھەپتىدىن كېيىن يولغا چىقىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقى باغلىغۇچىلاردىن باشقا «ئۇ، يۇ، دە» يۇكلىمىلىرى بەلگىلىك تىل شارائىتىدا باغلىغۇچى رولىدا كېلىپ، تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى باغلايدۇ.

مەسىلەن: سەن ھېيتتا ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپسەنمۇ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرمەپسەنغۇ؟

قاسىمجان ئويۇن دېسە قالمايدۇ - يۇ، بىرەر يول سۆز ئەكىرىپ قويايى دېمەيدۇ.

ئۇ كىشىلەر توپى ئىچىگە كىردى - دە، كۆزدىن غايىپ بولدى.

96 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قانداق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

كەنتىمىزدە بىر كىچىك ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى يەنە بىر خىش زاۋۇتى ياسىلىۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭ پىكىرىنى ئاڭلىدىم، ئەمما ئىپادە بىلدۈرمىدىم. بۇ يىل قىشتا قار ياغمىدى، يا قاتتىق سوغۇق بولمىدى. بوۋام ھەربىكەت قىلىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ سالامەتلىكى ياخشى. ئادىل ھوشۇر پولات ئاغامچا ئۇستىدە مېڭىپ ئۆتتى، ھەتتا قېيىن ھەربىكەتلەرنى ئورۇنلىدى. روشەنگۈل دەرىجىگە ئېرىشتى ھەمدە

www.uyghurkitap.com

ماددىي بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلاندى. سەن ئىمتىھاندىن ئۆتۈپسەن، ئەمما نەتىجەڭ دېگەندەك يۇقىرى ئەمەسكەن. سەن ئۇ يەرگە بارمايمەن، چۈنكى ئۇ يەرنىڭ مۇھىتى ياخشى ئەمەس. ھەممەيلەن لايىقەتلىك بوپتۇ، جۈملىدىن، ئەنۋەرنىڭ نەتىجىسى ئالاھىدە ياخشى ئىكەن. ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس، ھەتتا قوشنىسى بىلەنمۇ ئەپ ئۆتمەيدۇ.

97 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلاردىن پايدىلىنىپ، باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان ئالتە تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تۈزۈڭلار.

ۋە، ھەمدە، بىراق، ئەكسىچە، بولۇپمۇ، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇنداقلا، ياكى، ۋاھالەنكى، ئۇ، يۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە.

ئۇلگە: بىز خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتتۇق، بىراق نەتىجىمىز ياخشى بولمىدى.

2. باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر باغلىغۇچسىز (مەزمۇن ۋە ئورۇن تەرتىپ بويىچىلا) باغلانغان مۇرەككەپ جۈملىلەر باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ مەنە مۇناسىۋىتى بىر - بىرىگە تولىمۇ يېقىن بولىدۇ.

مەسىلەن: كەچ كىردى، ئاققۇشقاچلار شاخ - چىللىلەرنىڭ

ئارىسىغا كىرىۋېلىشتى.

مەن ئەتە كىتابلىرىمنى مۇقاۋىلايمەن، تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ تۈگىتىمەن.

ئۇ بىزنى ئاياپ قويدى، بىزگە قانتتىق گەپ قىلمىدى. قەيسەر مەھەللىسىگە كەلدى، ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ پەتـ لىدى.

مۇئەللىم ئۇنى دوسكىغا چىقاردى، ئۇ مىسالنى ئىشلـ يەلمىدى.

يۇقىرىدىكى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر ھەربىرىنىڭ بىر مەزگىلدە، كەينى - كەينىدىن بولغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر- نىڭ بەزىلىرى قارىمۇ قارشى مەنىدىكى ھەربىرىنى، بەزىلىرى بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق مەنىسىدىكى ھەربىرىنى بىلدۈرىـ دۇ.

مەسىلەن: مەن مەشرەپكە باردىم، ئۇسسۇل ئويناممىدىم. ھاۋا گۈلدۈرلىدى، يامغۇر ياغمىدى.

ھەممەيلەن بازارغا ماڭدى، مەن ئۆيدە قالدىم.

98 - **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى ئاددىي جۈملىلەرگە مەزمۇن جەھەتتىن ماس كېلىدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى قوشۇپ، باغـ لىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىگە ئايلاندۇـ رۇڭلار.

تەتىل توشتى. ئەتىياز كەلدى. تاك سۈزۈلدى. بىز سىنىپنى تازىلىدۇق. دادام دۇتار چالدى. ئاۋۇال ئويلا. سەن كۆكتاتلارنى يۇغىن. ۋاقىت توشتى. ئاياغ يۇگۇرۈكى

ئاشقا. ياشلىقىڭدا بىلىم ئال. ھەدەم پولنى سورىتىپ،

ئۇلگە: مەن خېمىر يۇغۇراي، سەن كۆكتاتلارنى يۇغىن، ئىككىمىز بىرلىكتە تاماق ئېتىپ يەيلى.

99 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرنى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىگە ئايلاندۇرۇڭلار.

مەن باردىم، ئۇ بارمىدى. مۇختەر ئاغرىپ قالدى، بىر ھەپتە مەكتەپكە بارالمىدى. تۇرسۇن ناخشا ئېيتالايدۇ، ئۇسسۇل ئويناپالايدۇ. ھاۋا تۇتۇلدى، يامغۇر ياغمىدى. ئۇ ئۆيدىن تالاغا چىقتى، نەگە بېرىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ۋىلاييتىمىزنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناچار، بىزنىڭ يېزىنىڭ تەبىئىي شارائىتى تېخىمۇ ناچار. ھەممەيلەن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، ئەركىن كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇ ياستۇقىغا بېشىنى قويدى، خورەكنى باشلىدى. ئۇچقۇنئاي رەسىم سىزالايدۇ، ھۆسنىخەت يازالايدۇ.

100 ـ كۆنۈكمە: باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە شەكلىدىكى ماقال ـ تەمسىلدىن ئوننى تېپىپ كېلىڭلار.

ئۇلگە: يامغۇر بىلەن يەر كۆكۈرەر، ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكۈرەر.

§ 3. بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

تىلىمىزدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ يەنە بىر تۈرى بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە بولۇپ، بۇ تۈردىكى جۈملىنىڭ

مەنىسى، تۈزۈلۈشى تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرگە نىسبەتەن مۇرەككەپرەك بولىدۇ.

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۈملە بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە ۋە بېقىنغۇچى تارماق جۈملىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تەركىبتىن تۈزۈلىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم تارماق جۈملە باشقا بىر تارماق جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ ۋە شۇ مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئىككىنچى بىر ئادەتتىكى جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن جۈملە باش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەكتەپ تەربىيىسى بىلەن ئائىلە تەربىيىسى بىرلەشتۈرۈلسە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەتراپلىق يېتىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ. (ئاستى سىزىلغىنى باش جۈملە)

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىكى باش جۈملىگە بېقىنىپ كەلگەن جۈملە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن ساڭا شۇنى دەپ قويايكى، ئەمدى ھەرگىز يۈز خاتىرە قىلمايمەن.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئورنى مۇقىم بولمايدۇ. كۆپ ھاللاردا بېقىندى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

جۈمله ئاۋۋال، باش جۈمله كېيىن كېلىدۇ.

مەسىلەن: زېرائەتلەر دان سۈيىگە قانمىسا (بېقىندى جۈمله)، هوسۇل يۇقىرى بولمايدۇ (باش جۈمله).

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈمله تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «كى، سەۋەبى، چۈنكى» قاتارلىق باغلىغۇچلار بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، باش جۈمله ئاۋۋال، بېقىندى جۈمله كېيىن كېلىدۇ.

مەسىلەن: يالىلارنى شۇنىڭغا ئادەتلەندۈرۈش كېرەككى، ئۇلار كىچىكىدىن باشلاپلا ئەمگەك سۆيىدىغان بولسۇن. مەن ساڭا شۇنى دەپ قويايكى، چىدامسىزلىق ئىشى ئۇنۇمسىز بولىدۇ. ئەسقەر ئەتىگەنلىك گىمناستىكىغا چىقالمىدى، سەۋەبى ئۇ تۈنۈگۈن ۋاقتىدا ئۇخلىمىغانىدى. ئاببىاس ئاكىنىڭ تېنى ساغلام، سەۋەبى ئۇ ھەرىكەت ۋە يېمەكلىككە تولىمۇ دىققەت قىلىدۇ. ئۇ ئالدىدىكى چەشكە قاراپ شادلاندى، چۈنكى بۇ چەش باشقىلارنىڭكىدىن كۆپ ۋە خىللىقى بىلەن پەرقلىنەتتى.

101 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىلەر ئىچىدىن باش جۈملىلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق ئورۇندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇستاز تەلەپچان بولسا، شاگىرت ئىقتىدارلىق چىقىدۇ. سەن باشقىلارنى ھۆرمەتلىمىسەڭ، كىشىلەر سەندىن يىراقلىشىدۇ. ئادەم قانچە كۆپ پىكىر يۈرگۈزسە، شۇنچە ئاز گەپ قىلىدۇ. ئويلىماي سۆزلىسەڭ، ئاغرىماي ئۆلىسەن. سەن شۇنىڭغا ئىشەنگىنكى، ئۇ بۇ قېتىم ساڭا چوقۇم ياردەم قىلىدۇ. غايە قانچە كۆچلۈك بولسا، تىرىشچانلىق

شۇنچە مۇكەممەل بولىدۇ. ھەممىمىز شۇنى بىلىشىمىز كە-
رەككى، مەست بىلەن دۇانىغا نەسىھەت كار قىلمايدۇ.
شۇنى بىلىش كېرەككى، تىرىشىپ ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچى بار-
لىق پەندە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ. شۇ نەرسە ئېسە-
مىزدە بولۇشى كېرەككى، ئادەمنىڭ ئىسمى ئۆزىگە ئەڭ
يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. ھېچكىم سىزنىڭ ئىشىڭىزدىن قۇسۇر
چىقارمىدى، چۈنكى سىز ئىنتايىن پۇختا ئىشلەپتىنكەنسىز.

102 - كۆنۈكمە: يېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىن ئوننى
تۈزۈڭلار، بەش جۈملىنىڭ يېقىندى جۈملىسى باشتا كەل-
سۇن.

ئۇلگە: ئىنتىزام كۈچەيتىلسە، ئىشلىرىمىزدا ئۈتۈق قا-
زىنالايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە-
لەردە ئىرلا يېقىندى جۈملە بولىدۇ. بەزى يېقىندىلىق مۇ-
رەككەپ جۈملىلەردىكى يېقىندى جۈملە ئىككى ياكى ئۈنۈڭ-
دىن ئارتۇق بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىلەر تۆ-
ۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. قوشۇمچىنىڭ ۋاستىسى بىلەن باغلانغان يېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى جۈملىلەر پې-
ئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىلىرى ۋە ئىر قىسىم رەۋىش-
داش قوشۇمچىلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ
كېلىدۇ، يېقىندى جۈملىسى ئاۋۋال، باش جۈملىسى كېيىن

كېلىدۇ.

مەسىلەن: سەركە ھۇشيار بولسا، پادا ئاداشمايدۇ. (ماقال)

باشلىق ئىقتىدارسىز بولسا، قول ئاستىدىكىلەر چوڭال-چاق بولىدۇ.

سەن كىشىلەرنى ھۆرمەتلىسەڭ، ئاندىن باشقىلارمۇ سېنى ھۆرمەتلەيدۇ.

ئىككى قوچقار سوقۇشسا، بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچىدۇ. (ماقال)

تىرىشىپ ئۆگەنمىسەك، ياخشى نەتىجىگە ئېرىشەلمەيمىز.

قەشقەر ئاسمىنىنى تۇمان قاپلاپ كېتىپ، ئۈچ كۈن ئايرۇپىلان ئۇچمىدى.

مۇئەللىمنىڭ كېسىلى تۈيۇقسىز قوزغىلىپ قالغاچقا، دوختۇرخانىدا يېتىپ قالدى.

قوي سەمرىگەنسېرى، شۇنچە يۇڭاش بولۇپ كېتىدۇ.

ئادەمنىڭ تېشىغا باقماي، ئىچىگە باق. (ماقال)

جاپا تارتماي، ھالاۋەت يوق؛ ئىناق بولماي، سائادەت يوق. (ماقال)

2. «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر «كى» باغلىغۇچىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىدۇ، بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى مەزمۇن جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. باش جۈملە ئاۋۋال، بېقىندى جۈملە

ئاخىردا كېلىدۇ. بېقىندى جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتە پىكىر تولۇق ئاياقلاشقان شەكىلدە بولىدۇ.

مەسىلەن: مەن ئۇ كىشىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆرمەتلەيمەن. كى، ئۇ مېنىڭ مەنىۋى يۆلەنچۈكۈم.

بىز شۇنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز لازىمكى، شادلىق بىلەن قايغۇ ھەرۋاقىت بىرگە يۈرىدۇ.

مەن شۇنداق خىجىل بولدۇمكى، كىشىلەرگە بېشىمنى كۆتۈرۈپ قارىيالماي قالدىم.

دىلنار ئۇسسۇلنى شۇنداق ياخشى ئويناپكى، زالدىكى لەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئۇزاققىچە چاۋاك چېلىشتى.

3. قوشۇمچە، يارەمچى پېئىل، يۆكلىمە ۋە باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

يۈرتىمىزدا توك بولسا ئىدى، ئىشلىرىمىز بۇنچە قىيىنلىشىپ كەتمىگەن بولاتتى.

سەن مۇشۇ پەيتتە يېنىمىزدا بولساڭ ئىدىڭ، بېشىمىز بۇنچىۋالا قاتمىغان بولاتتى.

يۇقىرىقى مىسالالار تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەر شەرت رايى قوشۇمچىسى ۋە «ئىدى» يارەمچى پېئىلى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلانغان.

يامغۇر يېغىۋاتقان بولسىمۇ، بىز يولىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋەردۇق.

سىز يارەملەشمىسىڭىزمۇ، ئۆزۈم تۇگىتەلەيمەن.

بىز شۇنچە ياخشى گەپلەرنى قىلغان بولساقمۇ، ئۇ ئۇنىماي تۇرۇۋالدى.

يۇقىرىقى مىسالالار تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەر

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

شەرت رايى قوشۇمچىسى ۋە «مۇ» يۆكلىمىسى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلانغان.

يېزىق بولمىسا، جەمئىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىسۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىياتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. تىل تاۋۇشلىرى بىلەن ھەرپلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بولمىسۇ، لېكىن ئۇلار بىر نەرسە ئەمەس.

يۇقىرىقى مىساللار تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەر شەرت رايى قوشۇمچىسى، يۆكلىمە ۋە باغلىغۇچى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلانغان.

103 - كۆنۈكمە: قوشۇمچە بىلەن باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىن ئۈچنى، قوشۇمچە ۋە يارەمچى پېئىل بىلەن باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىن ئىككىنى، «كى» بىلەن باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىن ئۈچنى؛ قوشۇمچە، يۆكلىمە ۋە باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدىن ئىككىنى (جەمئىي 10 جۈملە) تۈزۈپ كېلىڭلار. (ئىجادىي بولۇشىغا دىققەت قىلىڭلار.)

4 § . ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە

تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئۆزئارا تەڭداشلىق ھەم بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۈملە ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملىلەر ئىككىدىن ئارتۇق (ئەڭ ئاز بولغاندا ئۈچ) ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

مەسىلەن: قانۇن بولمىسا، تەرتىپ بۇزۇلىدۇ، جەمئىيەت

قالايمىقانلىشىدۇ، ئىگىلىك ۋەيران بولىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالدا بىر بېقىندى جۈملە تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئۇچ باش جۈملىگە بېقىنىپ ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە هاسىل قىلغان.

سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقىڭلار بار، كۆرسەتكەن ناهايىتى چوڭ خىزمىتىڭلار بار، لېكىن شۇنى ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇشۇڭلار لازىمكى، مەغرۇرلىنىشقا بولمايدۇ.

بۇ مىسالدا بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئاددىي جۈملىلەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى ئاددىي جۈملىلەر بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ، ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە هاسىل قىلغان.

بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ، نامى تىرىك بولىدۇ؛ بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ، نامى ئۆلۈك بولىدۇ.

بۇ مىسالدا ئىككى بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ، ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە هاسىل قىلغان.

104 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاڭلار.

ئادەم كۆپ بولسا، پىكىر - مۇلاهىزە كۆپ بولىدۇ، قىزغىنلىق يۇقىرى بولىدۇ، غەيرەت زور بولىدۇ. ۋارىسلىق قىلىش بولمىسا، يېڭىلاش بولمايدۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلالمايدۇ. چوڭلار كىچىكلەرنى يېتەكلىسە، كىچىكلەرمۇ چوڭلارنى هۆرمەتلىسە، ئىتتىپاقلىق ياخشىلىنىدۇ، ياخشى تەسىر پەيدا بولىدۇ. ئادەم ئۆز ئاغزى-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئىنتېرنېتتىكى يېڭى نەشرىيات

نى ياخشى باشقۇرمىسا، كۆڭۈلسىزلىكتىن خالىي بولالمايدۇ، ھەتتا جېنىدىن ئايرىلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ قېتىم مەن بارمىسام، ئۇنۇ كەلمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن دوستلۇقىمىزغا تەسىر يېتىپ قالىدۇ. سەن باشقىلارنى ھۆرمەت قىلساڭ، باشقىلارمۇ سېنى ھۆرمەتلەيدۇ. ياخشى مۇناسىۋەت شەكىللىنىدۇ. سىز باشقىلارنىڭ تاماكا چېكىشىنى توسماقچى بولسىڭىز، ئالدى بىلەن ئۆزىڭىز چەكمەڭ، شۇ چاغدىلا گېپىڭىزنىڭ كۈچى بولىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا پەرق بار، ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، كىشىلەرنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقى تەڭ. ئۇ يانغا تارتسا، ھارۋا سۈنىدۇ؛ بۇ يانغا تارتسا، ئۆكۈز ئۆلىدۇ، قانداق قىلىش كېرەك؟

105 - كۆنۈكمە: ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملىدىن بەشنى تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: بىز ياخشى ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىمىز، يېڭىلىقنىمۇ قوبۇل قىلىمىز، شۇنى ئەستىن چىقىرىشقا بولمايدۇكى، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇش ھەممىدىن مۇھىمدۇر.

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (5)

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) مۇرەككەپ جۈملە دېگەن نېمە؟

2) مۇرەككەپ جۈملە قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

3) مۇرەككەپ جۈملە قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

4) قانداق جۈملىنى تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەيمىز؟

5) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

6) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە قايسى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

7) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ؟

8) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە قايسى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

9) ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دېگەن نېمە؟

10) ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەردە قانداق مۇناسىۋەتلەر بولىدۇ؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

1) مۇرەككەپ جۈملىلەر _____ ياكى ئۇنىڭدىن _____ ئاددىي جۈملىنىڭ _____ ، _____ ھالدا بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، _____ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

2) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بىر - بىرىگە _____ مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن _____ ساقلايدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا، _____ ، _____ بولىدۇ.

3) باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ _____ ، _____ بىر - بىرىگە تولىمۇ _____ بولىدۇ.

4) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە _____ تارماق جۈم-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

لە ژە _____ تارماق جۈملىدىن ئىبارەت _____ تەركىبتىن تۈزۈلىدۇ.

5) ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملىدە _____ مۇناسىۋەت بىلەن _____ مۇناسىۋەت بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار. توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا (ئىسكوپكا ئىچىگە) «√» بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا «×» بەلگىسى قويۇپ ئايرىپ كۆرسىتىڭلار.

1) بىر جۈملىنىڭ ئاددىي جۈملە ياكى مۇرەككەپ جۈملە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. ( )

2) «بىلەن» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە ھاسىل بولمايدۇ. ( )

3) باغلىغۇچىلارسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەنە مۇناسىۋىتى تولىمۇ يېقىن بولىدۇ. ( )

4) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئىككى تەركىبنىڭ رولى تەڭ بولىدۇ. ( )

5) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدە ئىككىلا تارماق جۈملە بولىدۇ. ( )

6) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىدە باش جۈملىنىڭ ئورنى مۇقىم بولمايدۇ. ( )

5 § . كۆچۈرمە جۈملە

كىشىلەر ئېغىزچە نۇتۇق ۋە يازما نۇتۇقلىرىدا پىكىرنى ئېنىق، تەسىرلىك ۋە قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ھىكمەتلىك سۆز ۋە جۈملىلەرنى، ماقال - تەمسىللەرنى، داھىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئۈلگە مىسال تەرىقىسىدە قوللىنىپ كەلمەكتە. كۆچۈرمە جۈملە دېگەندە، ئاپتور (سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچى) تەرىپىدىن ئۆز گېپى ئىچىدە ئەينەن ئىشلىتىلگەن باشقىلارنىڭ گەپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئاپتور ئۆز گېپى ئىچىدە ئەينەن ئىشلەتكەن باشقا كىشىلەرنىڭ گەپلىرى كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملىنىڭ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1. بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ، كۆچۈرمە جۈملە قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: نەۋائىي مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنساننىڭ ئەڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىنىڭ بىرى — ئاتا - ئانىنى ھۆرمەت قىلىش.»

يولداش ماۋزېدۇڭ بىزگە مۇنداق دەپ تەلىم بەرگەنىدى: «ياخشى ئۆگىنىڭلار، كۇنسېرى يۇقىرى ئۆرلەڭلار.»

2. بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن بۇرۇن

www.uyghurkitap.com

كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، «كېلىپ، دەپ، دېدى، دېگەن» قاتارلىق تەركىبلەر قوش تىرناق ياپىلغاندىن كېيىن كەلسە، بۇ تەركىبلەردىن كېيىن ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى قويۇلمايدۇ.

مەسىلەن: «ئۇستازلارنى ۋە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش كېرەك» دەيدۇ بىزنىڭ ئوقۇنقۇچىمىز. «ئۇنداق بولسا، ئۇلارنىڭ كونكرېت تەلىپى نېمىكەن؟» دەپ سورىدى مۇدىر.

«بىز بىر ئۆمۈر قەرزدار بولغان ئەڭ ئۇلۇغ بىر زات بار، ئۇ — ئانا» دېگەنىكەن ن. ئا. ئوستروۋىسكى.

3. بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئالدىغا قوش چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: گوركىي: «تىل — ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئاملى» دېگەنىدى.

خەلق ئىچىدە: «سوئال — بىلىمنىڭ ئاچقۇچى» دەيدىغان گەپ بار.

4. قىسمەن ئەھۋالدا ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئۇزۇلگەن جايىدا تىنىش بەلگىلىرى كەلسە، كۆچۈرمە جۈملىدىن كېيىن شۇ خىل بەلگە قويۇلۇپ ئاندىن كېيىن سىزىق قويۇلىدۇ؛ ئاپتور سۆزىدىن كېيىن پەش، سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: «سىز ئۆمۈرنى قەدىرلەمسىز؟ — دېگەنىكەن فرانكلىن، — ئۇنداقتا ۋاقىتنى ئىسراپ قىلمايسىز.»

ئەگەر كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئۇزۇلگەن جايىدا تىنىش

بەلگىلىرى بولمىسا، ئاپتور سۆزى ھەر ئىككى تەرەپتىن پەش ۋە سىزىق ئارقىلىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەسىلەن: «بۇ جاپانى مەنلا تارتاي، ـ دېدى ئۇ قولۇمدىن ئېشەكنىڭ چۈلۈۋرىنى ئېلىپ، ـ سەن ئوقۇغىن، ئوغلۇم.»

كۆچۈرمە جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاپتور تەرىپىدىن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھېچقانداق ئۆزگەرتىلمەي قوللىنىلىدۇ.

2) كۆچۈرمە جۈملىلەر ئېغىزدا ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا مۇناسىپ تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاپتور سۆزىدىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

3) ئاپتور سۆزى (جۈملىسى) ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن كۆچۈرمە جۈملىلەر مەيلى ئۇ ئاددىي جۈملە بولسۇن ياكى مۇرەككەپ جۈملە بولسۇن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى جۈملىلىك سالاھىيىتىنى يوقىتىپ جۈملىنىڭ مەلۇم بىرلا بۆلىكى (كېڭەيگەن بۆلەك) سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

106 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەردە كۆچۈرمە جۈملىنىڭ قانداق ئورۇندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئۆگىنىش، ئۆگىنىش — يەنە ئۆگىنىش.» «ئۇلۇغلۇق ئىلىم بىلەن پاراسەتتىن ھاسىل بولىدۇ» دېگەنىكەن بىر پەيلاسوپ. خەلق ئىچىدە: «كۈندۈزى گەپ قىلساڭ، ئالدى ـ كەينىڭگە باق؛ كېچىسى گەپ قىلساڭ، ئېغىزنى قۇلاققا ياق» دەيدىغان گەپ بار. «بىلىملىك كىشى ئۇچۇن ئېيتقاندا، — دەيدۇ گوركىي، — كىتاب ئوقۇش بىر خىل ئالىي ھۇزۇرلىنىشتۇر.» «ئانا تىلىڭ تىلىكى — قەلب چىراغ پىلىكى» دېگەنىكەن بىر

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئىنتېرنېتتىكى ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تارقىتىش سورۇنى

ئەدەب. سېرۋانتېس: «تارىخ قەدىمنىڭ ئىزناسى، ھازىرنىڭ ئەينەكى، كەلگۈسىنىڭ بىشارىتى» دېگەنىكەن. جالالىدىن رۇمى مۇنداق دېگەنىكەن: «ئەجەلدىن قورقما، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ كورلۇقىدىن قورق.» دوستۇم ماڭا يازغان خېتىدە: «مەن سېغىنسام بارىمەن، سەن سېغىنساڭ كېلەرسەن» دەپتۇ. «كۆرگىنىڭدىن كۆپتۇر كۆرمىگىنىڭ، كۆرمىگەننى كۆرسەن ئۆلمىگىنىڭ» دېگەنىكەن ئەنۋەر ناسىرى. بىزنىڭ سىنىپ مەسئۇلىمىز: «ئاممىۋى سورۇنلاردا يۇقىرى ئاۋازدا سۆزلىشىش — ئەخلاقسىزلىق بولىدۇ» دېدى.

107 ـ كۆنۈكمە: كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ھەر خىل ئورۇندا كەلتۈرۈپ تۆت جۈملە تۈزۈڭلار.

ئۇلگە: خەلق ئىچىدە: «چۆچىنى كۆزدە ساناق» دەيدىغان گەپ بار.

§ 6 . ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

شەكلىنى ئۆزگەرتىپ مەزمۇنىنى ساقلاپ قىلىش ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان باشقىلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەردە ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ئۆز گېپى ئىچىگە سىڭدۈرۈپ ئىشلىتىدۇ. يېزىقتا ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن مەلۇم بەلگە ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. نۇتۇقتا ئاپتور سۆزى بىلەن بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن: پلاتون: «ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى بىلمەس-

لىك قوش بىلمىسىزلىكتۇر» دېگەندى. (كۆچۈرمە جۈملە)

پلاتون ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى بىلمەسلىكنىڭ قوش بىلمىسىزلىك بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانىكەن. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

«ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىدۇر» دېگەندى گېرتسىن. (كۆچۈرمە جۈملە)

پەيلاسوپ گېرتسىن ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىشنىڭ ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشتىكى بىرىنچى قەدەم ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىكەن. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

ئاۋۋال ئويلا، كېيىن سۆزلە. (ماقال) ئويلىمايۋ سۆزلىسەڭ، ئاغرىمايۋ ئۆلىسەن. (ماقال)

كونىلار ئاۋۋال ئويلاپ، ئاندىن سۆزلەش لازىملىقىنى، ئويلىمايۋ سۆزلىگەندە، كۆتۈلمىگەن ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن ئېيتقان. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

108 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇڭلار.

مەن گۈلبوستاندىن: «قانداق قىزىق كىتابلىرىڭىز بار؟ ماڭا ئوقۇۋېلىشقا بېرىپ تۇرامسىز؟» دەپ سورىدىم. «دۇنياداھەممىدىن مېھرىبان كىشى ئانىدۇر. ئانىنىڭ مېھرىگە قۇياشنىڭ ھارارىتىمۇ تەڭ كېلەلمەيدۇ» دېدى ئۇستازىمىز. دادام ماڭا: «دوستلارنىڭ قەدرىگە يېتىش كېرەك» دېگەندى. ئالىم بولساڭ، ئالەم سېنىڭكى. سورىغان بىلىم ئالار،

ئويالغان كېيىن قالار. تىل — ئالتۇن ئاچقۇچ. مۇنىڭ يوق ئەردىن مېكىيان توخۇ ياخشى. ئەل بىلەن ئۆلۈم — بەجايىكى توي. ھۆرۈنلۇق مۇڭەپپەقىيەت شامىنى ئۆچۈرىدۇغان شامالدۇر.

109 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەرنى كۆچۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇڭلار.

مۇئەللىم بىزگە يولدا قوغلىشىپ ئويناشنىڭ يامان ئاقىۋىتى كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. دادام ئاياغ يۇگۇرۈكى ئاشقا، ئېغىز يۇگۇرۈكى باشقا دېگەننى تولا تەكرارلايتتى. ئۇ ماڭا ئەتە ئۇرۇمچىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئاپام ئىمتىھان قەغەزلىرىمنى كۆرۈپ مېنى، ياخشى ئوقۇۋاتىسەن، قىزىم، دەپ ماختاپ كەتتى. قاتناش ساقچىسى قاتناش قائىدىسىگە رىئايە قىلىش لازىملىقى توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى.

110 ـ كۆنۈكمە: بىلىم توغرىسىدىكى ماقال ـ تەمسىللەرنى بەشنى تېپىڭلار ۋە ئۇنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملە شەكلىدە ئېيتىڭلار.

ئۇلگە: (1) ئادەم بالىسىنىڭ باھاسى ۋە قەدرى ئىلىم بىلەن.

(2) بىز ئادەم بالىسىنىڭ باھاسى ۋە قەدرى ئىلىم بىلەن ئۆلچىنىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنىۋېلىشىمىز لازىم.

3 - باب. تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە

1. تىنىش بەلگىلىرىنىڭ رولى

يېزىق تىلىدا ئوي - پىكىرنى توغرا، ئېنىق، چۈشىنىشلىك ئىپادىلەش، سۆز، جۈملىلەر ۋە جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر تىنىش بەلگىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

پىكىر ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئېغىز تىلىدا مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر، ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر ئۇرغۇ، ئىنتوناتسىيە، پائۇزا قاتارلىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن باغلىنىپ، پىكىر چۈشىنىشلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر ئېغىزچە نۇتۇق يۇقىرىقىدەك شارائىتتىن ئايرىلسا، ئىپادە قىلماقچى بولغان پىكىر يېقىمسىز، چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ.

يېزىق تىلىدا بەلگىلىك قائىدىلەرگە ئاساسلانغان تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق جۈملىلەرنىڭ مەنىسى، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، جۈملىنىڭ خاراكتېرى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرى پىكىرنى توغرا، چۈشىنىشلىك ۋە ئېنىق ئىپادىلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تىنىش بەلگە-

www.uyghurkitap.com

لىرى مۇڭاپىق قويۇلمىغان تېكىستلەرنى ئوقۇشتا ۋە مەزمۇ-
نىنى چۈشىنىشتە بەلگىلىك قىيىنچىلىق يۈز بېرىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىشنى بىلىش ياكى بىلمەسلىك بىر كىشىنىڭ يېزىقىنى (يېزىق مەدەنىيىتىنى) پۈختا ئىگىلىگەن ياكى ئىگىلىمىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىنسان مۇھىم ئالاقەتلەرنىڭ بىرىدۇر. تىل ئۇقۇنۇش، يېزىقىنى بىلىش قانچىلىك مۇھىم بولسا، تىنىش بەلگىلىرىنى ئىشلىتىشنى بىلىشمۇ شۇنچىلىك مۇھىم.

تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى گرامماتىكىلىق يېزىش قائىدىلىرىگە ئاساسلىنىدۇ. تىنىش بەلگىلىرىنى جايىدا ئىشلىتىشنى بىلىش ئۈچۈن گرامماتىكىلىق قائىدىلەر ۋە تىلشۇناسلىق ئىلمى قائىدىسىنى ياخشى ئۆگىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

2. تىنىش بەلگىلىرىنىڭ تۈرلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلىمىزدا تۆۋەندىكى تىنىش بەلگىلىرى ئىشلىتىلىدۇ:

1. چېكىت (.) 2. سوئال بەلگىسى (؟) 3. ئۈندەش بەلگىسى (!) 4. پەش (،) 5. چېكىتلىك پەش (؛) 6. قوش چېكىت (:) 7. قوش تىرناق (« ») 8. يالاڭ تىرناق (‹ ›) 9. تىرناق (( )) 10. سىزىقچە (-) 11. سىزىق (—) 12. كۆپ چېكىت (. . .)

تۆۋەندە تىنىش بەلگىلىرى بىلەن بىر - بىرلەپ تونۇ-

شۇپ ئۆتىمىز.

1. چېكىت (.)

چېكىت تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

(1) ئاددىي ۋە مۇرەككەپ شەكىلدىكى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى.

ھاۋا گۈلدۈرلىدى، يامغۇر يېغىشقا باشلىدى.

(2) ئۆتۈنۈش، تىلەك، مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: دوستۇم، ماڭا قارىغىنا.

ماڭا ئۇچ كۈنلۈك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.

دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ.

(3) قىسقارتىپ يېزىلغان خاس ئىسىملاردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ز. قادىر (زۇنۇن قادىر) ئا. ئۇيغۇر (ئابدۇخالىق ئۇيغۇر) ئا. ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر) ت. سامساق (تۇردى سامساق)

(4) پىكىرنىڭ رەت - تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان قاتار سانلاردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن:

تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. چېكىت
2. سوئال بەلگىسى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

3. ئۇندەش بەلگىسى
4. پەش

2. سوئال بەلگىسى (؟)

سوئال بەلگىسى تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

سوئال مەنىسىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. (ئەگەر مۇرەككەپ سوئال جۈملە تەركىبىدىكى ھەربىر ئاددىي سوئال جۈملىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكە توغرا كەلسە، مۇنداق جۈملىلەرنىڭ ھەربىرىدىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: تىل دېگەن نېمە؟

سەن تەشكىلگە بويسۇنامسەن ياكى داۋاملىق ئۆز بېشىمچىلىق قىلامسەن؟

ئەدەبىيات قانداق پەن؟ ئۇ قانداق قىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

ئۇندەش بەلگىسى تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

3. ئۇندەش بەلگىسى (!)

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ ۋە شۇئار، چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئەي ئانا يۇرتۇم! سېنى چىن دىلىمدىن سۆيىمەن.

مەن!

ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش ئۈچۈن تىرىشايلى!

ياشىسۇن خەلق قەھرىمانلىرى!

(2) كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلغان ئىملىق سۆز ۋە قاراتما سۆزلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ.

مەسلەن: ۋايجان! ئادەم بارمۇ؟!

ھەي ئاكا! توختاپ تۇرۇڭا.

بەزى جۈملىلەردە ئۇندەش ھەم سوراق مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەر ئىككى بەلگە قاتار قويۇلىدۇ. قايسى مەزمۇن كۈچلۈك بولسا، شۇ خاراكتېرنى ئىپادىلىگۈچى بەلگە بۇرۇن قويۇلىدۇ.

مەسلەن: ۋاي - ۋۇي، نېمىدېگەن مەنزىرىلىك جاي بۇ!؟

يىغىن يەنە يېرىم سائەتتىن كېيىن تۈگىشى مۇمكىن، شۇ چاغدا كۆرۈشسەكمىز بىمالال سۆزلىشەلەيسىزغۇ؟!

4. پەش (،)

پەش تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر-نى بىر - بىرىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ.

مەسلەن: پەن - تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش قىياپىتىنى ئۆزگەرتىدۇ.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

بالىلار هېكايىلىرى، ئاساسەن، بالىلار ئۈچۈن يېزىلىدۇ، بالىلارنى تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

(2) جۈملىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: شائىر شېئىردا سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدۇ.

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى، رولى، خاراكتېرى، ماهىيىتى ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبېيكتى قىلىدۇ.

(3) جۈملە بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى باشقا بۆلەكلەردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئەخمەت، قەيەرگە ماڭدىڭىز؟

بۇ مەسىلىدە، دەرۋەقە، بىزمۇ ئازراق كەتكۈزۈپ قويدۇق.

(4) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر قارىمۇ قارشى باغلىغۇچىلار، سەۋەب باغلىغۇچىلىرى، كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان، ھەمدە «ھەم» باغلىغۇچىسى تەكرارلانغاندا، ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆيىمىز شەھەرگە يىراق، ئەمما قاتناش شارائىتىمىز ياخشى. ئۇ مەشىقە تولۇق قاتناشمىدى، شۇڭلاشقا توپنى ياخشى ئوينىيالمىدى. ئۇنىڭ دادىسى كۆپ نەسىھەت

قىلدى، ھەتتا ئۇرۇپمۇ باقتى. ئۇلار بىزگە دانىسى چوڭ، ھەم قىزىل، ھەم گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرىدىغان بىر سېۋەت ئالما ئالغاچ كەپتۇ.

111 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرگە مۇناسىپ تىنىش بەلگىلىرىنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

سەھەر سالقىن شامال ئادەمنى تولىمۇ ھۇزۇرلاندۇراتتى. بۇ توپلامنىڭ ئاپتورلىرى ھەئىبراھىم ئاۋ، ھاجى ئىكەن ئۆزدەڭىز بىر قارارغا كېلىڭ: تىنىش بەلگىلىرى دېگەن نېمە؟ خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ ئەدىبىنى بېرەيلى! كۆزۈمدىن يوقال! مېنى تونۇمايۋاتامسىز؟ بىز باغقا كاۋا، قوغۇن، چامغۇر، پىياز تېرىدۇق، دادام ئۇسسۇزلۇق ئىچىۋېلىڭ، سەنمۇ جاھىللىق قىلما! ئۇكا سىزنىڭ قىلغىنىڭىز ھەقىقەتەن توغرا بولمىدى.

112 - كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە تېگىشلىك جايىغا چېكىت، پەش، سوراق، ئۈندەش بەلگىلىرىنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

تۆت بۇرادەرنىڭ سۆھبىتى

بىر كۈنى كەچتە چېكىت پەش سوراق ئۈندەش قاتارلىق تۆت بۇرادەر ئۆز رولى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە قىلدى. بۇ مۇنازىرىدە ئۈندەشجان بىرىنچى بولۇپ سەھنىگە چىقتى ۋە:

— ئاڭلاڭلار ھەي بۇرادەرلەر مەنسىز ھېچقانداق ئەسەر ئۆزىنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ مەن چوڭقۇر ھاياجانغا تولغانىمەن شۇڭا ئوقۇرمەنلەرنى تەسىرلەن-

www.uyghurkitap.com

دۇرەلەيمەن، ئۇلاردا كۆچلۈك ھاياجان قوزغىتالايمەن، ئەگەر مەن بولمىسام ئوقۇرمەنلەر ئەسەردىن ھېچقانداق ھۇزۇر ئالالمايدۇ، ئەگەر مەن بولمىسام بەدئىي ئەسەرلەر بىلەن باشقا ئەسەرلەرنىڭ پەرقىنىمۇ ئاجرىتىپ ئالالمايدۇ، شۇڭا مېنىڭ بويۇم ئېگىز ھەم قاۋۇل دېدى، كۆرەڭلىگەن ھالدا:

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان چۆچۈرە قۇلاقنىڭ قېنى قىزىدى-ده ئوتتۇرىغا سەكرەپ چۈشتى:

— ئەسەردە ئەگەر مەن بولمىسام قىزىق چىگىش سوئال قويمىسام ئوقۇرمەنلەر قانداق قىلىپ چوڭقۇر ئويغا پاتسۇن قانداق قىلىپ ھېكمەت مېغىزىنى چاقسۇن، كىشىلەر ئەسەر ئوقۇغاندا چوقۇم «نېمە ئۈچۈن» نى ئويلايدۇ، شۇڭا بۈگۈنكى پەن تەرەققىياتى مەن ئارقىلىقلا مەيدانغا كەلگەن،

ئېھتىمال سوئالنىڭ سۆزى پەشكە ياقمىدى بولغاي شۇڭا ئۇ سەل جىددىيلىشىپ ئوتتۇرىغا چۈشتى:

— يولداشلار سىلەردە ئىنساب بارمۇ ئەجەبا ئىككىڭلار ئۆزۈڭلارنى ماختاپ مېنىڭ تۆھپەمنى يوققا چىقىرامسىلەر ھەممىگە قارىغاندا ئەسەرنىڭ ماڭا كۆپرەك ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى كىم بىلمەيدۇ، ئەگەر مەن ھەربىر دوقمۇشتا بىر-ئىكەت قۇرمىسام بۆلەكلەرنى ئايرىپ تۇرمىسام ئەسەر لەڭمەندەك ئۇزىراپ كەتمەمدۇ، ئوقۇرمەنلەر چارچاپ كەتمەمدۇ ھەتتا خاتا ئوقۇم پەيدا بولۇپ ئۇلۇم ئىشى كېلىپ چىقمامدۇ نېمىشقا سىلەر بۇنى نەزەرگە ئالمايسىلەر، دەپ-سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى، سورۇن ئەھلى غۇلغۇلا قىلدى، چۇقان كۆتۈردى دەل شۇ چاغدا چېكىتنىڭ سەپراسى ئۆرلەپ پەيلى بۇزۇلدى ۋە سۆز باشلىدى:

— ئەتىگەندىن بۇيان تىنچ ئولتۇرسام ھەممىڭلار سۆز-لىدىڭلار ئەپسۇسكى، مېنىڭ ئېتىم چىقمىدى، ھەممىڭنىڭ ئېيتقىنى بىمەنە قۇرۇق گەپلەر مەنسىز ھېچكىم كارغا كەل-مەيدۇ ئەگەر مېنى ھەركىم ئۆز ئەسىرىگە قوشمىسا بارسا كەلمەس يولغا راۋان بولىدۇ ئۇ چاغدا سىلەرمۇ توختىماي مېڭىپ نىشانغا يېتەلمەي ئولۇپ قالىسىلەر، مېنىڭ ئېتىمنى چېكىت دەيدۇ. قانداق كارامىتىمنى بىلىشتىڭمۇ،

سورۇن بۇزۇلدى، ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئەۋجىگە چىقتى بۇرادەرلەر بىر - بىرىگە قېيداپ ھەر تەرەپكە قىيسايدى، دەل شۇ چاغدا گراممانتىكا بوۋاي سالاپەت بىلەن سورۇنغا يېتىپ كەلدى ئۇ تۆت دوستقا نەسىھەت قىلدى:

— ھەممىڭلار تەڭ كۆچكە ئىگە سىلەرسىز كىتاب - ئەسەر پۈتمەيدۇ خەلق ئىچىدە: «يالغۇز ئاتنىڭ چېكى چىق-ماس چېكى چىقسىمۇ دېگى چىقماس»، «كۆچ بىرلىكتە ئىش ئۆملۈكتە»، دەيدىغان گەپ بار شۇڭا سىلەردە، كۆچ ۋە ئىرادە بىرلىكى بولۇشى كېرەك.

گراممانتىكا بوۋاينىڭ بۇ گېپىنى ھەممىگە ياقتى، ھەممەي-لەن قايىل بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ دىلى يايراپ شاد-لىققا چۆمگەن ھالدا:

— قولىنى - قولىغا تۇتىشىپ، ئۆم - ئىناق بولۇپ، ئۆز خىزمىتىمىزنى ياخشى قىلىشقا تىرىشايلى دېيىشتى،

5. چېكىتلىك پەش (؛)

چېكىتلىك پەش تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلە-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى

دۇ:

(1) ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى مۇرەككەپ جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنى ياكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن چېكىتىلىك پەش قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: هاياتلىق بولمىسا، ئۆلۈم بولمايدۇ؛ ئۆلۈم بولمىسا، هاياتلىق بولمايدۇ.

مەن بىر خەلق ئوقۇنقۇچىسى، ئەۋلاد تەربىيىلىگۈچى؛ مېنىڭ نەسلىم قالمىسا، ياخشى خىسلىتىمغۇ قالار؟!

زىمىستان قىش پەسلى ئىدى، قاتتىق سوغۇق تەپتىدىن تەبىئەت قېتىپ قالغاندى؛ ئۇ قوللىرىنى ئۇۋلىۋېتىپ ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، تۇنۇگۈنكى ئىشلار خىيال ئىكرانىدا بىر - بىرلەپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

6. قوش چېكىت (:)

قوش چېكىت تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ بېشىدا كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ۋېكتور هيۇگو مۇنداق دېگەنىكەن: «مەكتەپتىن بىرى قورۇلسا، تۇرمىدىن بىرى ئازىيىدۇ.»

مۇئەللىم بىزگە: «ئۆزۈڭلاردىن چوڭلارغا سالام قىلىشنى ئۇنتۇماڭلار» دېگەنىدى.

(2) ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز ۋە جۈملىلەردىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ.

ماغارىپ نەشرىياتىدا ئالتە مىللەت تىل - يېزىقىدىكى دەرسلىكلەر: ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە، شىبەچە دەرسلىكلەر نەشر قىلىنىدۇ.

تىببىي ئىلىم ئىككى نەرسىنى مەقسەت قىلىدۇ: بىرى، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يەنە بىرى، كېسەللىكنى داۋالاش.

(3) ئەدەبىي ئەسەرلەردە دىئالوگدىن بۇرۇن كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ياسىن تاران بىر ئازدىن كېيىن لۇتۇنغا قاراپ:

— ساناپ كۆردىڭمۇ، قانچە ئىكەن؟ — دېدى.

— يۈلتۇزدەك مىڭ - مىڭ تۇرسا، — دېدى لۇتۇن، — قانداقمۇ ساناپ بولغىلى بولسۇن.

7. قوش تىرناق (« »)

قوش تىرناق تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ماقالە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە كۆچۈرمە جۈملىلەر ھەمدە كىتاب، گېزىت، ژورنال، ماقالە ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: مۇخبىر مېندېلىيېفتىن ئېلېمېنتلار دەۋرىي جەدۋىلىنى كەشىپ قىلىشنىڭ «سىرى»نى سورىغاندا، مېندېلىيېف كۈلۈپ تۇرۇپ: «مەن بۇ مەسىلە ھەققىدە تەخمىنەن 20 يىل ئىزدەندىم، لېكىن سىز مېنى مېڭە ئىشلەتمەي تۇرۇپ، توساتتىن تاپقان دەپ ئويلامسىز؟ ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس.» دېگەن.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

«1 ـ ئۆكتەبىر» نى خاتىرلەش پائالىيىتى جەريانىدا ئېلىپ بېرىلماقتا.

مەن «قەشقەر كېچىسى» داستانىنى ئوقۇپ چىقتىم.

«تارىم» ژورنىلى ئايدا بىر سان چىقىدۇ.

مەن تۇنۇگۈن «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان ئايال» فىلىمىنى كۆردۈم.

(2) ئەسلى مەنىسىنىڭ ئەكسىچە مەنىدە ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: «ئەقىللىق» باينىڭ ئېسىگە «ئەخمەقلەر» نىڭ يەنە قانداق كارامەتلىرىنىڭ بارلىقى كەلمەپتۇ.

8. يالاڭ تىرناق (〈 〉)

يالاڭ تىرناق تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژورنال ۋە ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى ھەمدە كۆچۈرمە جۈملە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە جۈملىلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: ① گېزىتكە «لۇشۈننىڭ 〈تىڭىرقاش〉 ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىراتىم» دېگەن ماقالە بېسىلدى.

② باي: «〈پىيازنىڭ پوستى تولا، ئەخمەقنىڭ دوستى . . .〉 دېگەندەك، بۇ كاساپەتنىڭ ئۆزلادى ئىتنىڭ قورىتىدەك كۆپ ئىكەن» دەپ ھېچكىمنى قوغلىيالماپتۇ، ساقلىنى چىشلەپ ئۈزۈلىيالماپتۇ.

9. تىرناق (( ))

تىرناق تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) جۈملىدىكى ئىزاھلانغۇچى ۋە ئىزاھ خاراكتېرىدە-كى قىسىتۇرما سۆز، جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: بىزنىڭ مەكتەپ (شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا) قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىگە (شامالباغ يېزىسىغا) جايلاش-قان.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (1923 — 1995) ھۆرمەتكە سازا-ۋەر داڭلىق ئەدىبتۇر.

تۇرپانىيۇزىنىڭ ئاق ئۆرۈكى بەكمۇ تاتلىق (ھەممە كە-شى ياخشى كۆرىدىغان) داڭلىق ئۆرۈك ھېسابلىنىدۇ.

(2) كۆچۈرۈلگەن ياكى نەقىل ئېلىنغان جۈملىلەرنىڭ ئورنى ياكى ئاپتورىنى ئىزاھلاش ئۈچۈن تىرناق قوللىنىلى-دۇ.

مەسىلەن: «موڭغۇللار دەسلەپكى دەۋرلەردە مەدەنە-يەتلىرى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان، يېزىقىنىمۇ ئۇيغۇرلار-دىن ئۆگەنگەن.»

(ش. سامى «قامۇسۇل ئەئلەم» 1876-بەت)

مەن «تىيانشان باغرىدا» دېگەن توپلامنى (ئاپتورى تۇر-دى سامساق) ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقتىم.

كۆزدىن ئايرىلغان ھامىسىدىن ئايرىلماپتۇ. (ماقال)

تېشى سىرلاغلىق، ئىچى مىخلاقلىق. (تېپىشماق)

(3) دراما ئەسەرلىرىدە پېرسوناژلارنىڭ ھېس - تۇي-غۇرلىرى، يۈرۈش - تۇرۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز -

جۇملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

مەسىلەن: زوربخان (ئاڭلىماسقا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قاينىدىمىكىن، چىقىپ باققىنا (نۇرۇم باغقا چىقىدۇ) (ز. قادىر «غۇنچەم» دىن)

10. سىزىق (—)

سىزىق تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) جۇملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن بولسا، بۇنداق ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: بىلىم — ئەقىل چىرىغى، مەكتەپ — بىلىم ئوچىقى.

(2) دىئالوگلاردا ھەربىر سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى يېڭى قۇردىن باشلانغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: — ئوغۇل يۇزى كۆرۈپسىز، جانابى ئاتالىق،

— دېدى ھەمىدە بېگىم، — مۇبارەك بولسۇن!

— قۇللۇق، ھەزرەت بېگىم. بىزگە قانداق تاپشۇرۇقلىرى بارلىقىنى بىلەي دەپ كەلدىم.

— بىز ئەمىرزادەم ئىككىمىز ھەزرىتىمىنىڭ مەقبەرىسى ئۈچۈن لايىھە سىزدۇرغانىدۇق.

— بىناكار مىرزا مىراك ھازىر قوبۇلخانىدا. سىزمۇ بىر كۆرۈپ باقسىڭىز.

— جېنىم بىلەن.

«ھۇمايۇن ئەكبەر» («ئەكبەر» 18-بەت) دىن

(3) تەڭداش بۆلەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاش-
تۇرغۇچى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە يەر، سۇ، ئورمان، كان بايلىقلىرى — ھەممىسى خەلققە مەنسۇپ.

تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، سىياسەت — ھەممىسى ئىجتىمائىي پەنلەردۇر.

(4) جۈملە تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك تىرناق ئىچىگە ئېلىنمىسا، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇلارنىڭ سىنىپى — 3 - يىللىق 2 - سىنىپ ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

(5) ئاپتور سۆزى بىلەن پېرسوناژ سۆزى ئارىلاش كەلگەندە، ئۇلارنى ئايرىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: — ئەي قەدىردان ئانا تەڭرىتاغ! — دېدى ئۇ ھاياجان بىلەن، — سەن مېنى خۇددى مېھرىبان ئانا سۆيۈملۈك بالىسىنى ئەزىزلىگەندەك ئىللىق قوينۇڭدا ئاسراپ كېلىۋاتىسەن.

(6) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەردىن بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: زىددىيەتلەرنىڭ كۈرىشى — شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى. بىزنىڭ بۈگۈنىمىز — سىلەرنىڭ ئەتەڭلار.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقى — بىزنىڭ قىيىنچىلىقىمىز

11. سىزىقچە (-)

سىزىقچە تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) جۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: مال - مۈلۈك، ھەق - ناھەق، تۆت - بەش، ئاستا - ئاستا، كىيىم - كېچەك، غاچ - غۇچ، تاراق - تۇرۇق، نان - پان، ئۆز - ئۆزىنى، بىر - بىرىدىن، ئاي-ئايلاپ، يۈزلەپ - يۈزلەپ، كۈندىن - كۈنگە، ۋاقتى - ۋاقتىدا، جايى- جايىغا

(2) دەرىجە سانلاردىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى 1949- يىلى 10- ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان.

(3) جۈملە ئاخىرىغا كەلگەن ھە، دە، يۇ، يە، يا يۇكلىمىلىرىنىڭ ئالدىغا 'سىزىقچە قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئادىل نېمىدېگەن قەيسەر - ھە؟!

ئەسلى گەپ مۇنداقكەن - دە!؟

بىز گالۋاڭلىق قىلىپ قاپتۇق - تە.

ئۇ ياستۇقنى بېشىنى قويدى - يۇ، ئۇيقۇغا كەتتى.

سەن يەنە بىر قېتىم ئىزدەپ باقامسەن - يە؟

ئۇنى چۈشكىچە ساقلىساقمۇ كەلمىدى - دە!

(4) سۆزلەرنى بوغۇم بويىچە قۇردىن قۇرغا كۆچۈرگەندە سىزىقچە قويۇلىدۇ.

مەسىلەن:

شامال-	ئۇرۇم-	نوغاي-	باغ-	پەن-	ئوي-
باغ	چى	تۇ	راش	جىم	توغراق

12. كۆپ چېكىت (. . .)

كۆپ چېكىت تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

(1) پىكىرنىڭ تولۇق ئايانلاشمىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆزۈم بىلىمەنكى، مەن ھازىر يازمىسامۇ، كىلگۈسىدە ئۇلارنى ئەسلەپ يازىدىغان ئادەملەر چىقىدۇ؛ ئۇلار ھەققىدە گەپ قىلىدىغان ۋاقىت كېلىدۇ. . . . (لۇشۈن)

(2) سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىكى قورقۇش، جىددىيلىشىش، دۈدۈقلاش سەۋەبىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: — مەن . . . مەن . . . چاتاق بولدى . . . گۇناھىمنى . . . — قۇربان ئاقساقال تىزلانغىنىچە ئورنىدىن تۇرالمىدى.

(3) كۆچۈرمە جۈملىلەردە مەلۇم بۆلەكلەرنىڭ (بەزىدە جۈملىلەرنىڭ) تولۇق ئېلىنماي قالدۇرۇپ قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: «كۆرەش قىلىدىكەنمىز قۇربان بېرىشلەر بولىدۇ . . . شۇنداقتىمۇ تېگىشلىك بولمىغان قۇربان بېرىشلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىشىمىز كېرەك.»

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

(4) دىئالوگلاردا جاۋابسىز قالدۇرۇلغان ئورۇنلارنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ.

مەسىلەن: دوشمەن ئەسكەرلىرى بالىنى سوراق قىلىشقا باشلىدى:

— ئىتتىڭ نېمە؟

— . . .

— بۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ؟

— . . .

113 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇ-نىڭ قايسى جايىغا قانداق تىنىش بەلگىسى قويۇلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ـ تەبىئەت بىزنىڭ ئانىمىز، دەپ سۆز باشلىدى ئوقۇتقۇچى-مىز. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇنبەت تۈپرىقىدا ئۆسكەن مېۋە زىرائەتلە-رى بىلەن بىزگە ئوزۇق بېرىدۇ، قىر ـ دالىلىردا ئۆسكەن گۈل ـ چېچەكلىرى بىلەن بىزگە زوق بېرىدۇ، تاغلارنىڭ قوينىغا ئانارنىڭ ئېچىدىكىدەك مىققىدە بايلىقلار يوشۇرۇنغان، قاراڭلار، شامالدا يەلپۈنۈۋاتقان ئورمانلار ئۇنىڭ چاچلىرى ئەمەسمۇ؟ قۇياش نۇرىدا يالتىراۋاتقان چوڭ كۆللەر ئۇنىڭ سېھىرلىك كۆزلىرى، توختىماي ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈلىرى ئۇنىڭ يۈرەك سۆزلىرى ئەمەسمۇ؟ كەڭ تەبىئەت ئۆزىنىڭ خىلمۇ-خىل پۇتمەس-تۈگىمەس نازۇ-نېمەتلىرى بىلەن خەلقنى بەخت ئاتا قىلىدۇ. بىز تەبىئەتنى سۆيۈشىمىز، ئۇنى ئاسرىشى-مىز، قوغدىشىمىز، ئۇنىڭ كارامەتلىرىنى بىلىشىمىز، ئېچىلمە-غان سىرلىرىنى ئېچىشىمىز لازىم.

114 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، زۆ-

رۇر بولغان تىنىش بەلگىلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇڭلار.

ياخشى تۇزۇلگەن ماقال تەمسىللەردە سۆزلەر شۇنچىلىك ئىخچام ۋە جىپسىلاشقان بولىدۇكى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بەر-رەر سۆزنى ئېلىۋېتىشكىمۇ قوشۇپ قويۇشقىمۇ ياكى ئالماش-تۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ مەسىلەن ھەق ئېگىلەر سۇنماس ياش تۆككىچە مۇش تۆگ پۇل تاپقىچە ئەقىل تاپ دېگەنگە ئوخشاش ماقاللار ئەنە شۇنداق ماقاللاردۇر بۇ ماقاللار خەلقنىڭ كۆپ يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنىڭ يەكۈنى بولۇپ ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى ئاددىي گەپ بىلەن شەرھلىسەك بىر نەچچە جۈملە ھەتتا بىرەر ئابزاس بولۇشى مۇمكىن

115 ـ كۆنۈكمە: تۆۋەندىكى جۈملىلەرگە تىنىش بەلگىسى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

ئىككى خىل ئادەم ئەڭ قورقۇنۇچلۇق بىرى مەككار دوست يەنە بىرى ياۋۇز دۈشمەن

دەۋرىمىزدىكى مەشھۇر ئالىملاردىن موڭغۇل گېئولو-گىيە ئالىمى لى سىگۈاڭ ئۇيغۇر تارىخشۇناسى جيەن بوزەن مانجۇ يازغۇچى لاۋشى تۇجازۇ رەسسامى خۇاڭ يۈگيۇ قاتار-لىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن يېتىشىپ چىققان ئالىملار-دۇر.

خەلقىمىز ئېچىدە بىلمەسلىك ئەيىپ ئەمەس تىرىشماس-لىق ئەيىپ دەيدىغان ھېكمەتلىك گەپ بار.

ئۇ تونۇش بىلىشلەرنىڭ ئۆيلىرىگە تەكلىپ چاقىرىق-سىزلا كىرىدىغان ياخشى ئادەتنىنى تاشلىمىغانلىقى ئۈچۈن

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

يۇرت مەھەللە ئۇنىڭغا خالىس مېھمان دەپ ئات قويۇۋېلىشتى.

مەن شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان گۈڭگا شېئىرلار ھەققىدىكى قاراشلىرىم دېگەن ماقالىنى قايتا ئوقۇپ چىقتىم.

116 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلا ۋە تېگىشلىك تىنىش بەلگىلىرىنى قويۇپ كۆچۈرۈڭلار.

مەكتەپ بىلىم بۇلىقى خەلق ئىچىدە كۈندۈزى ماڭغان يىلانىنىڭ ئۆمرى قىسقا كېچىسى ماڭغان ئەرنىڭ ئۆمرى قىسقا دەيدىغان گەپ بار 1997 ـ 1998 ئوقۇش يىلىدىكى خىزمەت ئىلغارلىرى مۇكاپاتلاندى، بۇ يەردىكى تاراق تۈرۈق ئاۋازلار تۆتەبەش كۈنگىچە بېسىقمايدىغان ئوخشايدۇ. دۇڭ سۈنرۇي يېڭى جۈڭگو قۇرۇش ئۈچۈن ئالغا ئادەپ توۋلىغىنىچە قۇربان بولغان ھەي كەينىڭگە يان نەگەبارماقچىسەن كۆڭ. لۈمدە ساڭا دەيدىغان گەپلىرىم ناھايىتى جىق ئەمما قەغەز يۈزىدە ھەممە گەپنى قانداق دەپ بولاي.

117 ـ **كۆنۈكمە:** تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، تېگىشلىك جايلىرىغا تىنىش بەلگىلىرىنى قويۇڭلار.

بۇزغۇنچىنىڭ كارامىتى

يازلىق تەتىلدە بۇسارەم بۇزغۇنچىنى ئېلىپ يېزىدىكى تۇغقانلىرىنى يوقلاپ باردى يېزىغا كەلگەن كۈنىلا ئەسكەتنىڭ كۆزى تاغىسىنىڭ ئۆيىدىكى ئويۇقتا توپا بېسىپ تۇرغان رادىئوغا چۈشتى ئۇ ئاستا بېرىپ رادىئونى قولىغا ئېلىۋېدى

تاغسى

ناخشا ئاڭلىغۇڭ كېلىۋاتامدۇ ئوغلۇم ئۇ بۇزۇلۇپ قال-
غان رادىئو بۇ يەردە رېمونتچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئوڭلى-
تالمىدىم دېدى

نەرى بۇزۇلۇپ قالدىكىن مەن ئىچىنى كۆرۈپ باقايمۇ تاغا

تەگمە دەپ ۋارقىرىدى بۇسارەم كۆزلىرىنى ئالايتىپ يەنە كونا كېسىلىڭ قوزغىلىۋاتىدۇ ھە

مەيلى تۇزىيەلىسە تۇزەپ باقمامدۇ دېدى تاغسى

سىلەر ئۇقمايسىلەر بۇ ئاجايىپلا بىر بالا بولدى ئەتىدىن كەچكىچە مۇشۇنداق رادىئو سائەت ۋېلىسىپىتلار بىلەن ھەپ-
لىشىپ يۈرىدۇ.

بۇنداق نەرسىلەرگە قىزىقسا ياخشى ئەمەسمۇ ئەقىللىق بالا بوپتۇ بۇ كەلگۈسىدە ئالىم بولامدۇ تېخى دېدى ئەسكەتنىڭ تاغسى

تەكرارلاش ۋە مەشق سوئاللىرى (6)

1. تۆۋەندىكىلەرگە جاۋاب بېرىڭلار.

1) كۆچۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟

2) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ شەكىللىرى قانداق بولىدۇ؟

3) كۆچۈرمە جۈملە قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

4) ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

5) تىنىش بەلگىلىرى دېگەن نېمە؟

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتابلىرىنىڭ يېڭى ئادرېسى

6) تىنىش بەلگىلىرىنىڭ رولى نېمە؟
7) يېزىقىمىزدا ئىشلىتىلىدىغان تىنىش بەلگىلىرى قايسىلار؟
8) چېكىت قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
9) سوئال بەلگىسى قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
10) ئۈندەش بەلگىسى قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
11) پەش بەلگىسى قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
12) چېكىتلىك پەش قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
13) قوش چېكىت قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
14) قوش تىرناق قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
15) يالاڭ تىرناق قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
16) تىرناق قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
17) سىزىق قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
18) سىزىقچە قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟
19) كۆپ چېكىت قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ؟

2. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار

1) كۆچۈرمە جۈملىلەر ئېغىزدا _____ يېزىقتا مۇنا-سىپ _____ _____ ئارقىلىق ئاپتور سۆزىدىن پەرقلەندۈ-رۈلىدۇ.
2) تىنىش بەلگىلىرى پىكىرنى _____ ، _____ ۋە _____ ئىپادىلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.
3) ئۆتۈنۈش، تىلەك، مەسلىھەت مەنىسىدىكى _____ جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا _____ قويۇلىدۇ.
4) جۈملىدىكى ئىزاھلانغۇچى ۋە ئىزاھ خاراكتېرىدىكى

قىستۇرما سۆز، جۈملىلەر _____ ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

3. تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار، توغرىلىرىنىڭ ئاخىرىغا « √ » بەلگىسى، خاتالىرىنىڭ ئاخىرىغا « × » بەلگىسى قويۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈڭلار.

1) كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن كەلگەندە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن پەش ھەم سىزىقچە قويۇلىدۇ.
( )

2) ئاپتور سۆزى تەركىبىدىكى كۆچۈرمە جۈملىلەر كېڭەيگەن بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. ( )

3) كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاپتور تەرىپىدىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز قوللىنىلىدۇ. ( )

4) ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەردە ئاپتور كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆز گېپى ئىچىگە سىڭدۈرۈپ ئىشلىتىدۇ. ( )

5) قىسمەن تىنىش بەلگىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ( )

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

(١)

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ،
ئۇدۇل ئەيلىكۇم سالام ،
كەمدىلىكتە يېڭى قائىدە
بويلاپ سالام .

27.45 .